

OSMANLI YÖNETİMİNİN DİNİ TEMELLERİ
KILIC KALEM
ve
İLİM

DR. HÜSEYİN ÖZDEMİR

Osmanlı Yönetiminin
Dinî Temelleri
KILIÇ KALEM ve İLİM
Dr. Hüseyin ÖZDEMİR

Dr. Hüseyin ÖZDEMİR

01.05.1963 tarihinde Burdur'da doğdu. İlk ve orta tahsilini Burdur'da tamamladıktan sonra, 1981 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne girdi. Lisans ve lisansüstü eğitimlerini tamamlayarak "Arap Kavmiyetçiliğini Tenkit" isimli tez ile mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalında 2001 tarihinde doktora çalışmalarını tamamlayarak iktisat doktoru unvanı aldı.

Dr. Hüseyin Özdemir, 1987 yılında uzman yardımcısı olarak girdiği Başbakanlık Devlet Arşivlerindeki görevine aynı kurumun Yayın İşleri Koordinatörlüğü'nde devam etmektedir.

Dr. Özdemir evli ve üç çocuk babasıdır.

OSMANLI YÖNETİMİNİN DİNÎ TEMELLERİ
KILIÇ KALEM
ve
İLİM

DR. HÜSEYİN ÖZDEMİR

YİTİK HAZİNE
YAYINLARI

KILIÇ KALEM ve İLİM
Osmanlı Yönetiminin Dini Temelleri

Copyright © Yitik Hazine Yayınları, 2006

*Bu kitaptaki metin ve resimlerin, tamamının ya da bir kısmının, kitabı yayımlayan şirketin
önceden yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt
sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.*

Editör
Salih GÜLEN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Mizanpaj
Necmi TOPAL

ISBN
975-00368-6-7

Yayın Numarası
07

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası / İZMİR Tel: (0232) 252 20 96
Temmuz 2006

Genel Dağıtım
Gökkuşuğu Pazarlama ve Dağıtım
Alayköşkü Cad. No: 12 Çağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 39 33 Faks: (0212) 519 39 01

Yitik Hazine Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.hazineyayinlari.com

hazine@hazineyayinlari.com

Vefakâr aileme...

İÇİNDEKİLER

~~ÖN SÖZ~~	9
KISALTMALAR	11
GİRİŞ	13
A. OSMANLI DEVLETİ'NİN YÖNETİM ŞEKLİ	15
1. Osmanlı Devleti Yönetimi Patrimonial Monarşi mi?	17
2. Osmanlılarda Kanun Şuuru	21
3. Osmanlı Adaletinin Tesisinde Dinin Önemi	28
4. Osmanlı Devleti Yönetiminde Gelenekçilik ve Rasyonellik ..	34
5. Medinet'ül Fâzıla'dan Osmanlı Devleti'ne	36
6. Osmanlı Sisteminin Oluşmasında Âlimlerin Rolü	43
7. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Cihad ve Gazilik Ruhu ..	47
B. KLASİK DÖNEM OSMANLI İDARÎ	
SİSTEMİNDE MERKEZ TEŞKİLATI	51
1. Yönetim Örgütünün Başlı: Osmanlı Padişahları.....	51
a. Şehzadelerin Yetiştirilmesi	53
b. Padişahların Yönetime Geçmesi	56
c. Padişahların Yetki ve Görevleri	58
d. Padişahların Liderlik Vasıfları	60
d. 1. Osman Gazinin Liderlik Vasıfları	63
d. 2. "Fatih" Unvanlı Sultan Mehmed II.	65
d. 3. Hâdimu'l Haremeyn Yavuz Sultan Selim.....	69
e. Gerileme Döneminde Padişahların Sorumlulukları	72
2- Osmanlı Merkez Teşkilatı	78
a. Divan-ı Hümayun ve Üyeleri	78
a. 1. Nişancı	80
a. 2. Kubbe Vezirleri	80
a. 3. Kazaskerler	81
a. 4. Defterdarlar	82

b. Veziriazamın (Sadrazam) Konumu ve Babıâli.....	82
3. Bâb-ı Defteri - Mali Bürokrasi	86
C. OSMANLI YÖNETİMİNİN TAŞRA ÖRGÜTÜ VE ADEM-İ MERKEZİYETÇİLİK	93
1-Taşra Yönetimi.....	93
2. Adem-i Merkeziyetçi Örgütlenme.....	100
D. KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLETİNDE MEMURİYET .	109
1. Osmanlı Bürokrasisinin Gelişimi.....	109
2. Üst Yöneticiler-Devlet Ricalinin İstihdamı	112
3. Kalemîye Sınıfı-Kâtiplerin İstihdamı	115
4. Memurların İtibarı.....	119
4. Ödül ve Cezalandırma	120
E. KLASİK DÖNEM KAMU PERSONEL YÖNETİMİNDE SİSTEMLER	125
1. Sınıflandırma.....	125
1. a. Mülkiye Sınıfı ve Enderun.....	127
1. b. Kalemîye Sınıfı: Yönetim bürokrasisi.....	132
1. c. İlmiye Sınıfı: Dini bürokrasi	142
1. d. Seyfiye Sınıfı: Askerî Hizmetler	144
Akıncılar.....	145
Yeniçeriler	145
Tımarlı Sipahiler	149
2. Kariyer Sistemi	153
3. Liyakat Sistemi	154
F. YAZIŞMALAR (DİPLOMATİKA)	159
1. Kitabet ve Din	159
2. Osmanlı Bürokrasisinin Ürettiği Belge ve Defterler	163
a. Osmanlı Belgelerinin Diplomatik Özellikleri.....	163
b. Hüküm İfade Eden Defter Kayıtları.....	176
SONUÇ	179
KAYNAKÇA.....	184
İNDEKS	193

ÖN SÖZ

Devletlerin yönetim şekilleri eski çağlardan beri dinler, gelenekler, kültürler, coğrafi, ekonomik vb. faktörlerle biçimlenmiştir. 19. asırdan itibaren ise padişahlık ve krallık gibi ananevi devlet biçimlerinin yerine, modern bürokratik yapıda, totaliter veya demokratik rejimler çerçevesinde merkezîyetçi ulus devlet örgütlenmeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Geleneksel veya modern devletlerin yönetim şekilleri ne olursa olsun, her türlü keyfilîğe ve zulme karşı kanun hâkimiyetinin ve adalet ilkesinin üstün tutulduğu, sağlam teşkilat yapısı ile liyakate dayalı personel rejiminin benimsendiği bürokratik devletler, başarılı ve uzun ömürlü olmuştur.

Kamu yönetiminde etkin bir örgüt sistemi çok önemlidir. Bu örgüt sisteminin başarılı olması, mali kaynaklara, kuruluşun hizmet götürdüğü kişilere ve kanuni düzenlemelere bağlıdır. Osmanlı Devleti de kendine mahsus bir kamu yönetimi örgütü oluşturmuş, güçlü teşkilat yapısı ve etkin kamu personeli sayesinde altı asırdan fazla yaşamış büyük bir devlet olarak kalmayı başarmıştır. “Osmanlı tarzı” diyebileceğimiz Osmanlı bürokratik yapılanması, kronolojik tarihin, savaşların ve padişahların gölgesinde kalmış, bugüne kadar yeterince incelenmemiştir. Bunun en başta gelen sebeplerinden biri, bürokrasi tabirinin modern bir kavram olması dolayısıyla geleneksel dönemlerle ilgili müstakil kaynakların bulunmayışıdır. Belge grupları tek tek ele alınarak, ayrıntılı alan çalışmalarıyla yeni kanaatlerin oluşturulması gerekmektedir.

Bu kitapta, belge örnekleriyle ve araştırmacıların ifadeleriyle Osmanlının kanun ve hukuk devleti oluşu, memurların padişahın hizmetkârları değil, devletin resmî görevlileri olduğu, devletin bekasının sağlam ve verimli devlet mekanizmasıyla sağlandığı gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede İslam’ın ve geleneklerin Osmanlı yönetimine yansımaları; yönetim şekli, kanun şuur ve hukuk anlayışı irdelenmiştir. Osmanlı hükümdarlarının hizmetine ve sadakatine güvenebileceği kişiler yetiştirmesi (devşirme sistemi), merkez teşkilatının

denetim ve etkinliği, taşra yöneticilerin yetkili ve aynı zamanda sorumlulu oluşu, memuriyette ahlak ve liyakat, kalemiye, seyfiye, ilmiye ve mülkiye mesleklerinde eğitimin niteliği, bürokratik yazışmaların teknik ve dinî yönü incelenen konulardan bazılarıdır.

1541'de doğmuş, önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş ve gördüğü aksaklıkları ve çözüm tekliflerini IV. Murad'a sunarak, onun başarisında önemli katkıları olmuş olan Mustafa Âli, Osmanlı'nın oluşturduğu kültür ve medeniyet geleneğinin, kanunlara bağlılığın, kendi döneminde bozulmaya başladığını tespit etmiştir. Osmanlı sistemi içerisinde bunları koruma kaygısından hareketle yöneticilere şikâyetlerde bulunup eserler yazdığını belirtmiştir. Lütfi Paşa, Koçi Bey, Namık Kemal, Cevdet Paşa vb. birçok Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı, eserlerinde Osmanlı'nın kuruluş ve gelişme dönemlerindeki başarılı devlet yönetimine ve bunun sonucunda ulaşılan uygarlık seviyesine dikkat çekmişlerdir. Bu çalışmada, kuruluş ve gelişme dönemlerinde Osmanlı'nın kendine has geliştirdiği dinamik ve müessir yönetim özellikleri üzerinde durulmuş, özellikle Osmanlı'nın bir devlet olmanın ötesinde bir kültür ve medeniyetin bayraktarı olması sebebiyle İslam'ın bu yönetim yapısı üzerindeki ağırlığına vurgu yapılmıştır.

25.01.2006

Dr. Hüseyin ÖZDEMİR/ İstanbul

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.y. : Adı geçen yer

BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

bs. : Basımevi

c. : Cilt

ev. : Çeviren

DUI.T. : Dâhiliye Umumi İradeler Tasnifi

Hat: Hattı Hümayun

KK. : Kâmil Kepeci

M: Madde

MMZC. : Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

No: Numara

S : Sayfa

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TTK: Türk Tarih Kurumu

TSA. : Topkapı Sarayı Arşivi

TT: Tapu Tahrir Defterleri

GİRİŞ

Klasik dönemde Osmanlılar, kanun ve hukuk çerçevesinde örgütlenmiş başarılı bir yönetim mekanizması oluşturmuşlardır. Bu yönetim sisteminin temelinde bulunan Divan, Orhan Bey (1324-1360) zamanında teşekkül etmiş, hem devlet işleri hem de halkın müracaatları burada görüşülüp karara bağlanmıştır. Bu ana çatı etrafında merkez teşkilatı Bâb-ı Âsafî, Bâb-ı Defteri, Bâb-ı Fetva ve Bâb-ı Serasker olmak üzere dört koldan gelişme göstermiştir. Hiç şüphesiz bu gelişmede, memurların belirli sistem ve ilkelerle devletin fonksiyonlarını yerine getirmelerinin önemli bir etkisi vardır.

Osmanlı yönetici sınıfı, dört meslek esası üzerinde örgütlenmiştir. Bunlar: Seyfiye, ilmiye, kalemiye ve mülkiye sınıflarıdır. Seyfiye, devletin kuruluş yıllarında gazilerden müteşekkil iken, gelişme döneminden itibaren saraydan yetişme askerî uzman ve yöneticilerden oluşmaya başlamıştır. İلميye sınıfı mensupları, hukuk, eğitim ve dinî alanlarda hizmet veren eğitimli kişilerdir. Kalemiye sınıfı daha çok kâtiplik hizmetleri diyebileceğimiz devletin bürokratik işlerini yürüten kişilerden meydana gelmiş ve bunlar, 18. yüzyıldan itibaren gelişen sivil mülkiye sınıfının alt yapısını oluşturmuşlardır.

Sadrazamın sarayı da denilen Babıâli, hükûmet işlerinin merkezi olmaya başlayınca sivil mülkiye sınıfı gelişmiştir. Divan-ı Hümayun tamamen kalkmamışsa da görevleri sembolik ve dar bir sahaya indirgenmiştir.

Osmanlı devlet yönetiminin en önemli özelliklerinden biri eyalet sistemidir. Geniş bir coğrafyaya yayılan ülke eyaletlere ayrılmış, birçok farklı yapıdaki bölgelere mahsus esnek yönetim biçimleri oluşturulmuştur. Devlet idaresi merkezî bir yapı arz etmekle birlikte oldukça sade bir teşkilatlanması vardır. Genel olarak devletin görevi, adaleti sağlamak, asayiş ve nizamı temin etmekten ibarettir. Sağlık, bayındırlık, ulaşım gibi birçok kamu hizmeti esnaf loncalarına, vakıflara ve şahıslara bırakılmıştır. Merkez ve taşra teşkilatı, dört meslek üzerinde örgütlenen kamu personeli ve bürokratik yazışmaları ile Osmanlı'nın kendine mahsus bir idare tarzı vardır.

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN YÖNETİM ŞEKLİ

Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimi hakkında çok farklı tanımlamalar getirilmiştir. Ömer Lütfi Barkan,

“Umumiyetle bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda ona hususi şekil ve çatısını veren esas teşkilat ve idare kanunları, bu hususlara ait mevzuat ve ahkâm, anane ve tecrübeden alınan ilhamlara göre, idari tedbir ve emirler hâlinde verilmiş fermanlar vasıtasıyla yavaş yavaş ve parça parça ilan edilmiştir.”¹

diyerek idari ve hukuki mevzuatın önemli bir kısmını teşkil eden Osmanlı kanunnamelerinin laik bir anlayış neticesinde vazedildiğini belirtir. Klasik dönemde devlet teşkilatı ve kanunların oluşmasında tecrübe ve aklın ön planda olduğunu ileri sürer.

Akgündüz ise Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olduğunu iddia ederek, Köprülü, Barkan gibi bazı araştırmacıların aksine Osmanlı Devleti'nin belli bir hukuk sistemi ve resmî bir hukuk kodu olduğunu, Osmanlı örfi hukukunun, şer'i hukuktan ayrı olmadığını belirtir. Akgündüz'e göre bütün kanunlar şer'i süzgeçten geçtiği için dine aykırı değildir. Halife veya padişah Allah'a karşı sorumludur ve Kur'an ile sünnetin hükümlerine itaat ile mükelleftir². Bu iki değerlendirmenin ortası bir yaklaşıma göre ise Osmanlı devlet yönetimi nim (yarı) teokrasidir. S. M. Arsal'ın formüle ettiği bu kavrama göre tarihteki büyük devletlerin çoğu nim teokrasi olup devlet yönetiminde dinin önemli bir etkisi vardır. Nim teokrasi, din bürokrasisi ile yönetim bürokrasisinin birbirini dengelediği, zaman içerisinde yönetimdeki etkilerinin azaldığı veya arttığı bir sistemdir. Osmanlı yönetiminin yarı teokrasi olduğu hakkındaki görüşler temelde şu noktalara dayanır: Kapı kullardan oluşan “devşirme kul bürokrasisi” ile din ve ilim adamlarından oluşan “din bürokrasisi”, birbirini dengeleyen, zaman içinde yönetimdeki etkilerinin azalıp çoğaldığı etkin iki idari kategoridir. S. M. Arsal'ın formüle

1 Ö. L. Barkan, Kanunlar I, s. XIX.

2 Akgündüz Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri, c. I, s.41-47

ettiği bu kavram içerisindeki yönetim biçimlerinde siyasi otoritenin dünyevi güçleri bulunmakta, ancak sistem içerisinde dinî örgütlenme önemli işlevleri elinde tutmaktadır. Devlet, dinî teşkilattan üstündür. Dinî teşkilat, devlet otoritesine tabidir. Bu gibi devletlerde dinî reislerin devlet işlerine tesiri ve içtimai hayattaki nüfuzları çok büyük ise nim teokrasilere bazen teokrazi de denilmektedir³. Osmanlı yönetimi de bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Tarihî, iktisadi ve sosyolojik açılardan devlet yönetimlerine genel bir tanımlama getiren Max Weber, XX. yüzyıl öncesi bütün devlet yönetimlerini “geleneksel devletler” olarak kabul etmiş ve geleneksel devletlerin patrimonial (atadan kalma) monarşi ile yönetildiğini iddia etmiştir. Osmanlı devlet yönetimi de geleneksel kategori içerisinde değerlendirilmiştir. Birçok tarihçi Osmanlı devlet yönetimine bu bakış açısıyla yaklaşmıştır.

Birçok din ve millet mensubunu bünyesinde altı asır idare etmiş olan Devlet-i Aliyye'nin “Osmanlı tarzı” diyebileceğimiz kendisine mahsus bir yönetim biçimi vardır. Osmanlı padişahları yasama yürütme ve yargı yetkilerini uhdelerinde bulundurmakla birlikte, devleti patrimonial bir biçimde değil, kanunlara ve hukukun üstünlüğüne göre yönetmişlerdir. Zaman ve şartlara göre oluşturulan örfi hukuk (idare hukuku, askerî hukuk, eşya hukuku vb.) din göz ardı edilerek yapılmamıştır. Belgelerde geçen “mesâlih-i ibadullah şer” ve “kanun üzere görülür.” gibi ifadeler, örfi hukuk ile şer'i hukukun birbirini tamamladığını göstermektedir.

Siyasal olarak devlet yönetimi monarşi olmakla birlikte, her vatandaşın padişahlık dışında her makama gelebilmesi, şikâyetle bulunma hakkının olması ve her talebi ile ilgili dilekçe verebilmesi, ayrıca vakıflar gibi kuruluşların sosyal hayatta etkin olması gibi demokrasilerde görülebilen uygulamalara rastlanmaktadır. Altı asırlık bir dönem içerisinde yönetiminde yer yer feodalite veya aristokrasiye benzer tatbikatların olduğu, söylenebilir. Kuruluş aşamasında beylerin ve Ahilerin, gerileme dönemlerinde âyanların ve bazı valilerin devlet yönetiminde etkin olmaları, bir bakıma feodal uygulamalardır.

Osmanlı yönetim yapısını nim teokrazi olarak değerlendirenlerde haklılık payları bulunmaktadır. Çünkü genelde devşirmelerden oluşan yönetim bürokrasisine, ilmiye sınıfının hukuk, eğitim vb. hizmetler-

3 Dursun Davut, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, s. 24,48; Sadri Maksudî Arsal, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, Tanzimat I, s. 59-60

de din bürokrasisi adıyla ortak olması; hatta kazalarda kadıların mülkî âmir konumunda olmaları nim teokrasiyi gösterir uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki tarif ve tartışmaları tarihî bilgi ve belgeler ışığında değerlendirmek gerekirse Osmanlı devlet yönetimi herhangi bir yönetim biçimine tam olarak benzemez. Onun için devlet sistemini, Osmanlı tarzı yönetim olarak değerlendirmek ve bu yönetim biçiminin de dinî, hukuki, tarihî, siyasi birçok açıdan analiz etmek gerekmektedir.

1. Osmanlı Devleti Yönetimi Patrimonial Monarşi mi?

Devletlerin yönetim şekilleri eski tarihlerden bu yana üç tarzda gelişme göstermiştir: Devlet yönetiminin bir kişinin elinde olması “monarşi”, saltanat tedbiri devlet ileri gelenlerinin (âyan-ı devlet) elinde olması “aristokrasi” ve devletin yönetiminde reayanın (bütün halkın) olması yani “demokrasidir”⁴.

Osmanlı yönetimi başta bir monark olarak padişahın olmasından dolayı siyasal olarak “monarşi”dir. Fakat devlet yönetimi, kanun ve hukuk yerine, keyfiliğin ve şahsi ilişkilerin geçerli olduğu patrimonial bir yapıda değildir.

Weber’e göre genel olarak patrimonial devletin, idari ve askerî örgütlenmesi, efendinin şahsi iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç hâline gelmiştir. Onun için egemenlik nerede öncelikle geleneksel ise orada patrimonial otorite vardır. Patrimonial sistemde mevki ve itibarı tayin eden yasal düzen değil, hükümdarın lütfudur. Weber’in egemenlik tanımında geleneksel kuralları, egemenlerin geleneksel konumlarını belirlemektedir. Erki elinde bulunduran kişi bir “üst” değil şahsi efendidir. Onun yönetim görevlileri, resmî görevliler olmayıp şahsi hizmetçileridir⁵. Geleneksel egemenlik kavramı çerçevesinde Osmanlı yönetimini “patrimonial monarşi” olarak, son derece genişlemiş bir hane halkı modeli üzerinde değerlendiren Findley, bu sistemin meşrulaşmasına, “...yılların kabuklaşmış fikir ve değerleri, sultanın hükümleri, İslam dininin kanunları hizmet eder.” demektedir. Findley otorite ve geleneğe dayalı bu yönetim sisteminde, yönetici sınıf ve diğer memurları özgür kişiler değil, hükümdarın hizmetkârları olarak⁶ kabul etmektedir.

4 İbrahim Müteferrika, Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller, s. 29,30.

5 Weber Max, Örgütlenme Kuramı, s. 331.

6 Carter V. Findley, Kalemliyeden Mülkiyeye s. 5- 6.

Weber'in Osmanlı bürokrasisinin önemli özelliklerini borçlu olduğu İslam dini ve padişahın kulları sınıfının özel patrimonial nitelikleri hakkında bilgisinin son derece az olduğu ve taraflı davrandığı⁷ vurgulanmaktadır. Ayrıca geliştirdiği kategoriler, genel olarak geleneğe dayalı ideal model içerisinde otoriteyi çözümleyen ve özelde tarım gelirlerinin tahsisini "patrimonial" otorite ve "sultancılık" muvacehesinde çözümleyen kategorilerdir. Öncelikle kategorilerin, İslam toplumuna uygun düşmemesinden dolayı ve daha temelde, modern çağ öncesi koşulları ele alan ana şemasının sistematik bir şekilde hatalı olmasından, Weber'in terimleri Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimi için kullanılamaz⁸. Weber, 19. yüzyılın ikinci yarısında endüstrileşen Batı Avrupa toplumlarının etkisinde kalarak ve Batıdaki bürokratik gelişimi göz önünde tutarak kavramlarını geliştirmiştir.⁹

Osmanlı Devleti, bağlı bulunduğu kanunları olan bir hukuk devletidir. Devleti en güç dönemlerde bile ayakta tutan, devlet yönetiminin etkin ve verimli olmasını sağlayan bir bürokratik yapı vardır. Osmanlı siyasi sistemi tiplemesi üzerine yorum yapan Halil İnalçık, Weber'in bazı görüşlerine katılmadığı görülen yorumunda, önemli bir tespitte bulunmaktadır:

"...Bununla birlikte, on altıncı yüzyıldaki gelişmiş biçimi içinde, Osmanlı bürokratik aygıtının sergilediği bir dizi nitelik, Weber'in tasvirini tam olarak tasvip etmemize izin vermez. Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Osmanlı bürokrasisi, yalnızca hükümdar kapusunun bir parçası olarak görülemez. Kalemler yalnızca kişisel ilişkilere ve hükümdara mutlak bir tâbiyete de dayanmıyordu. Ampirik araştırmalar, Osmanlı bürokrasisinin saf bir "patrimonial yapıdan, belirlenmiş kural ve usuller ile nispeten 'rasyonel' bir sistem içinde çalışan, giderek içe dönük ve özerk bir organizasyona doğru evrildiğini düşündürüyor."¹⁰

Osmanlı devlet yönetiminde hukukun üstünlüğü ve kanun hâkimiyetinin önemi büyüktür. İ. H. Uzunçarşılı, devletin altı asır ayakta kalmasının sebebini inanç hâline gelen kanun hâkimiyetine bağlamaktadır. Birçok Batılı yazar da Osmanlı'nın monarşik sistemine vurgu yapmakla birlikte, devlet idaresinde patrimonial bir yapı değil, yönetim

7 A.g.e., s. 5.

8 M. G. S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, 3 c., s. 100.

9 Heper Metin, Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, s. 15.

10 İnalçık Halil, "Sultanizm" Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Sayı 7, s. 21.

ilişkilerinde padişah dâhil kanunlara bağlı bir hükûmet düzeninin olduğunu belirtmektedir.

Lybyer, Osmanlı yönetiminin niteliğinin meşruti yasa ile biçimlendiğini ifade eder:

“Ancak bu despotizm, güçlü dinsel inanca ve yoğun ulusal muhafazakârlığa dayalı katı bir meşruti yasa ile büyük ölçüde sınırlıydı. Bu yasa, sultanı bir yandan sınırlı işlevler içinde tutarken öte yandan da ona hükmetme hakkını tanıyordu. Osmanlı yönetim kurumu, bu yasaya bağlı bir hükûmet olarak kamu düzenini sürdürüyor.”¹¹

Osmanlı yönetimi hukuki açıdan da patrimonial değildir. Padişahlar dahi kendilerini “efrad-ı nâs menziline” indirerek hukukun üstünlüğünü esas almışlardır. İstisnalar dışında ne padişahların ne de taşra idarecilerinin hukuk harici ceza verme yetkileri vardır.

“Batıdaki feodal lordların yargılama hakkına sahip olmalarıyla taban tabana zıt olarak, 18.yy. ayanlar çağında bile, yerel yöneticilere yargılama yetkisinin tanınmayışı, merkeziyetçi ve mutlakiyetçi Osmanlı rejiminin ayırt edici bir niteliğidir.”¹²

Osmanlı Devleti'nde kadılar, devletin bütününde geçerli bir yargı sistemini uygularlardı.¹³ Kapı kullarının, seyitlerin ve yabancı koloni üyelerinin ayrı mahkemeleri vardı. Yerel yönetim görevlileri, şeriatın, kanunların ve âdetlerin dışında kalan veya herhangi bir açıklık getirilmemiş davaları karara bağlayabilirlerdi. Divan-ı Hümayun da yönetim görevleri yanında bir üst mahkeme olarak Osmanlı adalet sisteminin temyiz mercii idi.

Kanunî dönemi ile ilgili araştırmalarda, Osmanlı mahkemelerinin adil olduğu, Sultan Süleyman'ın yargılamadan kimseyi idam ettirmediği belirtilir. Osmanlı yönetim kurumunun gücü ve devleti ayakta tutan sebep, suçluların anında ve kesin olarak cezalandırılması, adaletin çok hızlı ve şiddetli işletilmesidir¹⁴.

11 Lybyer Albert, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi s. 180-181

12 İnalçık, A.g.e, s. 6

13 Bazı tarihçiler taşrada görev yapan kadınların, bulunduğu bölgelerin örf ve âdetlerine göre hüküm verdiklerini iddia etmişlerdir. Hollandalı hukukçunun bu konudaki görüşü ise şöyledir: “Âdât-ı belde ise şer-î şerifin ahkâmını mütemmim bir kanun makamındadır. Maahâza kadı, âdât-ı beldeye istinaden fetva vermez. Meğerki kütüb-ı fikhiyede davaya müteallik hüküm bulunmamış veyahut kütüb-i fikhiyede bu gibi meselelerde âdet-i beldeye göre hüküm verilmesi lüzumunu tasrih etmiş olsun.” Akgündüz, A.g.e., s. 271

14 15 Lybyer, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, s. 207.

“Bazı Batılı gözlemciler, Osmanlı ordugâhlarındaki disiplinin ve Osmanlı devlet hizmetlerindeki liyakate dayalı terfi sisteminin olduğu gibi, Osmanlı adaletinin de kendi ülkelerindekinden üstün oluşundan çok etkilenmişlerdi.”¹⁵

Osmanlı yönetim biçimini Avrupa'nın feodalitesinden ayıran en önemli özelliklerden biri tımar sistemidir. Avrupa feodallerinin mali, askerî ve adli alanlardaki özerkliğine karşılık, Osmanlı tımar sisteminde toprak mülkiyeti devletin elindedir. Sipahiler, feodal lordlardan çok farklı olarak sadece devletin birer memuru konumundadır. Valilerin ve sancak beylerinin de merkezî hükûmet karşısında boyunları kıldan incedir¹⁶. Avrupa feodal sisteminde derebeyleri, lordlar halk üzerinde bir eşya, bir hayvan gibi istediği şekilde tasarruf hakkına sahip buldukları hâlde, Osmanlı valilerinin, sancak beylerinin ve tımarlı sipahilerin reaya üzerinde genel anlamda yargılama ve istediği şekilde cezalandırma yetkisi yoktur. Devletin en ücra köşesinde merkezî yönetimin hukuk ve ceza sistemi işlemektedir. Beylerbeyi ve sancak beyleri, ancak genel hukuk sisteminin dışında kalan olaylarda ve idari yetkileri çerçevesinde kalarak reayaya ceza vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde padişahlık kurumu güçlü bir başkanlık sistemi gibidir. Yasama yürütme ve yargı yetkileri burada toplanmakta ve devlet yönetimi buradan koordine edilmektedir. Divan-ı Hümayun yönetim merkezidir ve devletin her türlü işleri burada meşveret edilerek karara bağlanır.

“İşlerde onlarla müşaverede bulun.” gibi ayetler ve “Bir millet istişare ettiği müddetçe zillete düşmez.”, Allah bana farzları yapmamı emrettiği gibi (istişare yoluyla) insanları iyi idare etmemi dahi emretti.”¹⁷

gibi hadisler, Osmanlı devlet yönetiminin biçimlenmesinde temel faktörler olmuştur. III. Selim'in bir hattında bu konuya işaret edilmektedir:

“Kaymakam Paşa,

Umur-ı devletim (devlet işleri) için her zaman bu kadar meşveretler (birbiriyle fikir alışverişinde bulunma) oluyor. Hiçbir madde ve karar verilmiyor. Meşveret Allah emri ve sünnet-i şeriftir. Niçin böyle oluyor, herkes meşverette söylemiyorlar, ittifak etmiyorlar.

15 A.g.e., s. 208-209.

16 Ortaylı İlber, Makaleler I, s. 20-21.

17 Şûra / 38, Canan, Hadis Ansiklopedisi, c. 16, s. 41-42

Sefer-i hümayunum umurlarına, vesair ibadullah işlerine, gönül birliğiyle Allah için bildikleri kadar söyleyerek, sadakat ederek nizam verecek vakitlerdir. Bu zamanda dahi böyle kimse birbiriyle meşverette ittifak etmedikçe ne zaman iş görülür? Ben sana mukaddem yine bunun için hat gönderdim ve sefer maslahatları evvelce görülmelidir; din ve devletim nizamı için şer'an, kanunen bir maslahat olup da ben onun hilâfına emir mi ettim. Yarın ahirette bunlar için Allah benden sormaz; zira ben size her türlü ismarladım. Vallahi benim murad-ı hümayunum ancak Ümmet-i Muhammed'in saye-i mülükanemde rahat etmesidir. Sen dahi iş bu hattı şerifimi erbab-ı meşverete kıraat edüp (okuyup) maslahat-ı ibadullahı (insanlara hizmete) Allah için sadakatle çalışıp indallah siz dahi mesrur olasız ve taraf-ı şahaneme dua-yı hayr aldırasız, görevim sizi Allah tevfikler versin âmin.”¹⁸

Altı yüz yıldan fazla bir sürede icrada bazı keyfilikler olmuştur,¹⁹ ancak devletin temelinde meşveret, kanun ve adalet esası sürekliliğini korumuştur. Bu açıdan siyasal olarak monarşik olsa da Batıdaki derebeylik sistemlerine göre geliştirilen “patrimonial monarşi” kavramı Osmanlı Devleti için uygun düşmemektedir.

2. Osmanlılarda Kanun Şuuru

Kanun, şer'in hemen yanı başında, örf prensibinin tatbiki neticesinde çıkarılan ve bir takım hükümlerden oluşan hukuk düzenidir. Örf kelimesini Tursun Beğ, Tarih-i Ebu'l Feth adlı eserinde: “Akıl esasına dayanan siyaset-i sultanî veya yasağ-ı padişahî” olarak tarif eder. Bazen de bu tabir “örf-i sultanî” şeklinde, hükümdarın cemiyetin hayır ve faydası için kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar için kullanılır.²⁰

Muhteva bakımından idare, ceza ve amme hukukunu alakadar eden ve tatbiklerini mahkemelerden ziyade idari ve askerî makamları ilgilendiren kanunlar, memurlara açık bir talimat hâlinde merkezden bildirilmekte ve tatbik edilip edilmedikleri kontrol edilmektedir. İdari ve mali konularla; ilgili çıkarılmış olan kanunlar üç gruba ayrılabilir.

1. Günlük münferit veya gayri münferit konular hakkında divandan padişah adına çıkan fermanlar.

18 Hat, Topkapı, 7014, nakleden; Enver Ziya Karal, Selim III' ün Hat'ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid- 1789-1807, s.114

19 Bugün de kanun namına keyfilikler olabilmektedir. Hukukun siyasallaşması ve keyfi uygulamalar konusu sık sık tartışılmaktadır.

20 İnalcık Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, SBF Dergisi, c. XVIII/2, s. 103

2. Bir mıntıkayı, bir sınıf halkı veya bir müesseseyi ilgilendiren kaza veya eyalet kanunnameleri.

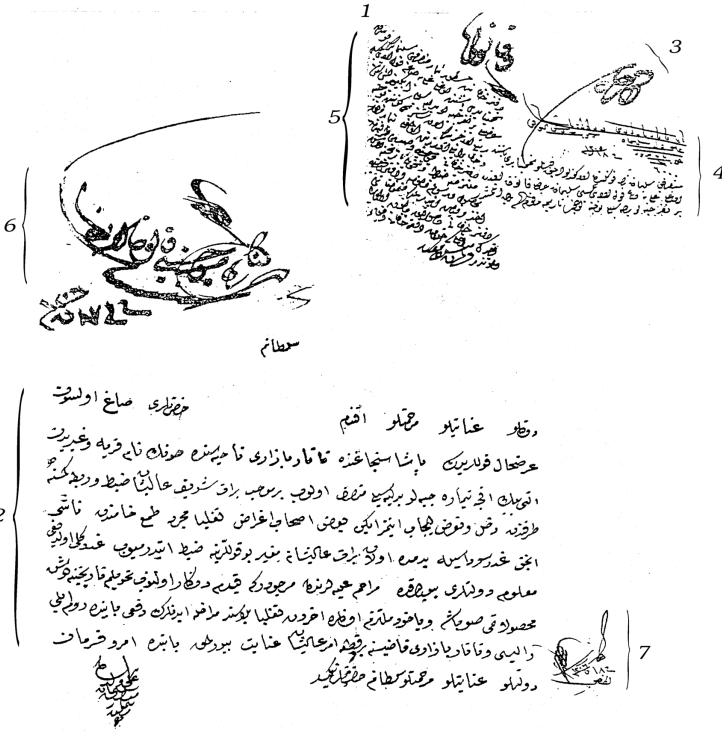
3. Devlet teşkilatını, teşrifat kaidelerini, hükümdarın tazir hakkından neşet etmiş ceza kanunu gibi ülkenin her tarafı için uygulanan genel mahiyette kanunnamelerdir. Esas hatlarıyla 15. yy. sonlarına doğru teşekkül etmiş Kanun-ı Osmanî bu tür kanunnamelerin temelini teşkil eder.

İslam hukukunun özel hukuk ile kamu hukukunun bazı alanlarında gelişmiş olması, devletin idari yapısı ve işleyişi gibi alanlarda kalan boşlukların zaman içerisinde doldurulması ihtiyacını doğurmuştur. Kitap ve sünnette bu konuda bağlayıcı hükümlerin bulunmayıp, daha ziyade tavsiye niteliğinde emirlerin bulunuşu, siyasi tecrübe ve bilgilere sahip devlet adamlarının bu alanı düzenlemede kendilerini yetkili görmelelerini sağlamıştır. Böylece örfi hukuk denilen kanunname ve hükümler ortaya çıkmaya başlamıştır.²¹

Devletin nasıl teşkilatlanacağı, had ve kısas suçlarının dışındaki “tazir suçları” denen çok geniş suç kategorisinin düzenlenmesi, İslam hukukunca devlet başkanına bırakılmıştır. Bundan dolayı Osmanlı devlet başkanları “şer’i”, “kanun” ve “defter”²² esaslarına dayandırarak kanun ve hukuk düzeni oluşturmuşlardır. Osmanlı belgeleri incelendiğinde bu esasların uygulandığı açıkça görülmektedir. “Şer’ ile görüle...”, “kanun mucibince...”, “Defterine mugayir bazı bedayi...”, “şer, kanun ve deftere muhalif bir habbe aldırmaıyıp...” gibi sadrazam adına sadaret kethüdasının belgeler üzerindeki derkenarları, hüküm ihtiva eden belgelerde mevcuttur. Defter ve kanun çoğu hükümlerde birbirlerini tamamlayıcı şekilde hükme mesnet teşkil etmiştir. Bundan dolayı birçok kenarlarda “derkenarı mucibince kanun üzere hüküm buyruldu.” ifadesi görülmektedir.

21 Aydın, M. Akif, Osmanlı Devleti Tarihi, II s. 382

22 Osmanlı hukuk düzeninde defter denilince kişilerin veya olayların kaydedildiği ana kütük defteri kastedilir. Örf ve kanunda açıkça belli olmayan hallerde son başvurulacak kaynak defterdir. O zaman defterde ne yazılmış ise ona göre hareket olunur. İlhanlılar ve Selçuklulardan itibaren önemli bir gelenek olan defter tutma, aynı zamanda kaydedilen konuyla ilgili kanun çıkınca ait olduğu yere işlendiği anlamını da taşır.

Belge 1: Osmanlı Devleti'nde idari tasarrufların kanun üzere yapıldığını gösteren bir hüküm.

1. Belgelerin en üst kısmında “Hüve” kışışeleri vardır. Allah'ın adıyla başlar.
2. Ali Veleği Süleyman, elinde beratı olduğu hâlde mutasarrıf olduğu tımara garazdan dolayı bazı kişilerce müdahale edildiğini belirterek, bunlara mani olunması için, Rumeli valisine ve Tatarpazarı kadısına emir verilmesi için Divan-ı Hümayun'a arzuhal vermiştir.
3. Sadaret kethüdası sözü edilen tımarın “Defterhanesi” (kaydı) ve “kanunu”nun belirlenmesini istemiştir.
4. Defterhane kaydında: Tımar mutasarrıfı Süleyman'ın ölmesi üzerine, alaybeyinin arzı ve kanun üzere bir nefer cebelü bedeliyesiyle (oğlu 7 yaşındaki Ali'ye) tevcih olunduğu kayıtlıdır.
5. Kanunu: Tımarların tevcih ve kaydedildiği tahvil kaleminin şefi, alaybeyinin arzı üzerine mezkûr tımarın Ali'ye tevcih edildiğini, vasisi tarafından mahsulü ve rüsumu idare edildiğini belirterek, Defterhane kaydı ve kanun mucibince başkalarının müdahale edemeyeceğini bildirilmiştir.

6. Sadrazam, kayıtların doğru olması ve kanuna aykırılık olmaması üzerine, “derkenarı mucibince kanun üzere buyruldu” ile arzuhalde istenenin yerine getirilmesini emretmiştir. 17.N.1206/ 9.May.1792

7. Defter Emininin imzası, Defterhane kayıtlarını çıkaran kâtibin ismi (Lütfi) ve tarih: 18.N.1206

Bazı mühimme defterleri kayıtlarında “şer’e ve kanuna ve emre muhalif reyadan şer’e ve kanuna ve emrime muhalefet edenleri...” cümlelerinde görüldüğü gibi “emir” esasının ilave olduğu görülür. Divan kararları ihtiva eden fermanların diğer bir adı “emr-i şerif”tir. Bunların genel hüküm ifade etmeleri, zamanla bir araya getirilip kanunname mecmuaları meydana getirilmeleri göz önüne alınırsa ayrı bir esas olarak değerlendirilebilir.

Kanunnamelerin şer’iliği ve hazırlanışı tartışma konusu olagelmıştır. Şer’i şerif Osmanlı Devleti’nde siyasi iktidarı meşrulaştıran unsurdur. Kanunların düzenlenmesi ve defter tahriri konuları şer’in çizdiği hudut ve salahiyet dairesinde cereyan etmektedir. Devletin bütün icraatı ve devlet buyrukları şer’i şerife uygun olmak zorundadır. Bu açıdan kanunnameler ve defterlere ayrı nazarla bakmamak gerekir. Hollandalı bir gayrimüslim hukukçu bir yazısında, Osmanlı Devleti’nde padişahların yetkisi ve kanun hâkimiyeti konusunda şunları ifade etmiştir.

“Avrupa fikrinde, kavanin-i İslamiye, keyfemâyeşa evâmirinden ibarettir. Avrupa’da cari olan efkâra göre Şeriat-i Muhammediye, padişah olan zata bila muarız keyfemâyeşa her türlü ef’al ve harekâta iktidar ve sâlâhiyet ve istiklâliyet-i tâmmе vermiştir. Padişahın keyfi iradesi kanuna bedeldir veyahut istediği gibi kanun yapar. Bu ise şer’i şerif hakkında büyük bir bühtandır ve dinde büyük günahlardan sayılır.”²³

Kanun vazılığı mevzuunda Sultan Süleyman’ın birinci derece yardımcıları ve mevzuatı kaleme alanlar nişancıları ve müftüleri idi. Kanunnamelerin birçoğunda da muhtelif meselelerin ele alınışında Nişancı Celalzade, Müftü Kemal Paşazade veya Ebussuûd Efendi gibi adların geçmesi ve hükümlerin bu isimlere bağlanması, Kanunî’nin, kanunların, dine aykırı olmadığını vurgulamak istediğini göstermektedir²⁴.

Bazı yazarlar, İslam hukuku teokratik esaslara dayandığı için İslam devletlerinin teşrii organı (kanun yapma) ve teşrii fonksiyonu yoktur

23 Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri I, s. 271

24 Gökbilgin M. Tayyib, Kanuni Sultan Süleyman, s.201

demektedirler. Bu görüşe göre Osmanlı Devleti'nde padişah, sadrazam gibi yetkili makamların kanun veya nizam adı altında yapmış oldukları düzenlemeler teşrii değil, tanzimi işlem mahiyetindedir. İslam'a göre şâri-i hakiki Allah'tır. Teşrii ancak ilâhî iradeye mahsus kudrettir. Şu hâlde şer'i hükümler karşısında kanun da nizamname de tanzimi (düzenleme) hükümler mesabesinde²⁵.

Osmanlıda padişahlar ve Divan-ı Hümayun, devletin üstün iktidarını temsilen yasama ve yürütme yetkilerini belli kanunî prosedürden geçirerek icra etmişlerdir. Divan-ı Hümayun'un tabii üyesi olan ve "müftü-i kanun" denilen, medrese menşeli nişancının hazırladığı kanun tasarıları, incelenmek üzere önce şeyhülislamlığa sonra da şura meclisi olan Divan-ı Hümayun'a gönderilmiştir. Fatih Sultan Mehmed kanunnamesinin hükümlerine göre kanun taslağı, "umur-ı âleme müteallik ahkâm" ise veziriazamın, maliyeyi ilgilendiren bir konu ise defterdarın, şer'i şerif üzerine ittihaz olunan kaza-i kararlarla ilgili ise kazaskerlerin buyruldu, sonra sadrazamın arzı ve ardından padişahın tasdiki ile kanun ve ferman adını almıştır. Nadir de olsa Osmanlı padişahları yürütmenin başı olarak kendi el yazıları ile düzenleyici mahiyette emirler vermişlerdir.

Konuyu daha geniş tanzim tasarrufu olarak ele alacak olursak, sadrazamların İkinci Divanı'nda görüşerek aldığı kararlar ve buyruldu, beylerbeyilerin kendi divanlarında aldığı kararlar, kadıların kazalarda narh (fiyat) tespiti gibi hükümler, Osmanlı idari sisteminin yer ve şartlara göre esnek bir biçimde oluşturduğu tanzim tasarruflarını ifade eder. Bu konuya bir örnek Şehzade Süleyman Kanunnamesi veya diğer bir şekli ile Yavuz Selim'in siyasetnamesidir.

Şehzade Süleyman, iç savaşlar sebebiyle asayiş ve güvenliği iyice bozulan sancağın idaresinde bazı güçlüklerle karşılaştığında, kendisinin nasıl hareket edeceğini belirleyecek bir talimatname gönderilmesini ister. Manisa şeriye sicillerinde kayıtlı bulunan ve Sultan Süleyman Kanunnamesi olarak tanınan bu kanunname, Saruhan sancağında, şehir, köy ve kasabalarda rastlanan haydut ve hırsızların nasıl tedip edileceğini bütün teferruatı ile açıklayan bir ceza kanunu mahiyetindedir. Yavuz Sultan Selim'in oğlu Süleyman'a gönderdiği bu siyasetnamenin bir özelliği yürürlüğe konulmadan önce bütün hükümlerin çeşitli yollarla halka duyurulması, açıklanması ve bunun kadılar tarafından yürütüleceğine işaret olunmasıdır²⁶.

25 Başgil A. Fuat, Nizamname Mefhumu, s. 36

26 Gökbilgin, A.g.e, s.10-11

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, devletin idare hukukunu teşkil eden kanunu şeriat ile uzlaştırmış ve daha önceki kanun ve nizam sahasındaki gelişmeleri de takviye edip ikmal etmiştir. Ebussuûd Efendi, “Nâ meşru olan nesneye emr-i sultani olamaz.” diyerek, kanun ve hükümlerde meşru dairenin sınırlarını çizmiştir.

Osmanlı Devleti’nde ilk kanun “bac” kanunudur. Aşık Paşaoğlu Tarihi’nde nakledildiğine göre, Karacahisar’ın alınmasından sonra kadı ve subaşı tayin edilmiş, hutbe okunmuş, pazar kurdurulmuş, halk kanun ister olmuştur. Osman Gazi önce Allah’ın emri değildir diye kanun koymak istememiş, ancak şer’i esaslara aykırı olmadığını anlayınca kanun koymuştur.

“Mademki böyle diyorsunuz, bir yük getirip satan herkes iki akçe versin. Satamayan bir şey vermesin. Kim bu kanunumu bozarsa Allah onun dinini de dünyasını da bozsun. Kime tımar verirsem elinden sebepsiz yere almasınlar. O ölünce oğluna versinler. O savaşa yarayacak hâle gelinceye kadar sefer vaktinde hizmetkârları sefere gitsin. Her kim bu kanunu tutarsa Allah razı olsun. Eğer neslime bu kanundan başka bir kanun koyduracak olurlarsa edenden ve ettirenden Allah razı olmasın.” dedi²⁷.

Belge 2, Orhan Gazi’nin bir kumandana verdiği temliknamedir. Belge, Allah’ın adıyla başlamakta, altında da Orhan b. Osman yazmaktadır. “Bu mektubun sebebi tahriri öldürür kim, ... Pambuçak deresini mülklüğe verdim. Hasbenlillah ve halisen..” diye devam ederek sonunda da şahitler olarak altı kişinin ismi vardır.

Sultan Fatih zamanına kadar geleneksel olarak var olan kanun ve uygulamalar, bu tarihten itibaren derlenip yazılı hâle getirilmiştir. Yani örfi hukukla ilgili hüküm ve fermanların bir araya toplanmasıyla kanunnameler oluşmuştur. Fatih’in Teşkilat Kanunnamesi ve Kanunî dönemi Osmanlı Kanunnamesi umumi kanunnamelerin en önemlilerindedir. Kanunname-i Âli Osman bir teşkilat kanunu olarak küçük değişikliklerle Tanzimat dönemine kadar yürürlükte kalmıştır. “Bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmın neslen ba’de neslin bununla âmil olalar.” diye başlayan kanunname, devlet ricalinin teşrifat ve teşkilat kaidelerini, mertebelerini, saray hizmetkârlarının görevlerini ve devlet erkânı suç işlediği vakit (ahval-i ceraim) alacağı cezaları anlatmaktadır.

27 Âşık Paşaoğlu Tarihi, s.26

Mustafa Âli, Fatih Kanunnamesi ile ilgili şunları kaydeder:

“Fatih’in veziri Mahmud Paşa iş bilir insanlarla birlikte iyi bir önlem olarak bir kanun çıkarmıştı. O zamana kadar hiçbir padişah böyle bir yola gitmemiş, bu kanunu hayal bile etmemişti. Ne zaman ki kanun gerekleri görüldü ve her şey yerli yerine konuldu daha sonra Fatih vezirine sordu: ‘Bu kanundan sonra devletin çökmesi ihtimali var mıdır?’ Mahmud Paşa da ‘Yok olmayan sadece Allah’tır. Yine de padişahlar tuttukları yollar arasında bizim koyduğumuz kanundan daha sağlam ve kuvvetlisi yoktur. Sonunda bu kuvvetlilik iki türlü nedenle çökebilir. Birisi çocuklarınızdan biri padişah gelip kanuna uymayıp, ‘kanun da neymiş, benim söylediklerim kanundur’ demesi yüzünden olabilir. İkincisi askerlerimizin arasına yabancıların karışıp onları kıskırtmasıyla olabilir.”²⁸

Osmanlı Devleti’nin devlet hayatına kuvvet ve istikamet veren en mühim konulardan biri de toprakların idaresidir. Arazi kanunnameleri hazırlanarak “sâhib-i arz” (tımar ve zeamet sahipleri) hüviyeti üzerinde derinlemesine durulmuş, Kanunî devrinde yeni bir takım hükümler ve fermanlarla toprak idare sistemine açıklık getirilmiştir. Süvari askeri olan sipahi; zeamet sahibi zâim,

بسم الله الرحمن الرحيم
 بوقلمون استخبر الفقيه حال صحت له
 علم بربله كذا ملكه من قديم
 الجين في العا كرمين در امر
 درسی طریک کار و دمه حسبه در حق
 لوجمه در طلبنا ارضانه تبار و خلاصنا
 اربعه عا بیا بیا مندر ابره هج اوله در ان
 طلبنا لعل لیا معارضه مزاج لیا
 هر کسی در عوی فلا عوی باطل الا
 الا ذریعین ایسان شیع او مخوذ لیا
 حل اوله در فایه الحی حاجی بسند
 او حیحی در و در پی در حیحی حاجی
 خاوند برینه ارشد با اوله کفر در حق
 او شقا بسندان خواند کار در کفر
 و دردی ار که فیلو سلیمان ایسانه
 بر او شقیه در بر طایر ات و دردی سراد
 بیضا بر ات و سوال ات و دردی خیل بر
 بر ات و دردی ابره بک بر ات و دردی
 حاج باشایه و در بر ات بر قمر و دردی
 بر خاصه لای در و دردی شهنورد و دردی
 ملک و کار مصفون حاج و دردی در کل لیس
 شهزاده شهزاده شهزاده شهزاده
 سنار لای القیبه حاج باشا تور بوغا
 شهزاده شهزاده شهزاده شهزاده
 یوسف نصرت بک برادر
 شهزاده
 خلاص تور بوغا
 کشف الخبايا و غیره

Belge: 2 Osmanlı Arşivinde kayıtlı en eski tarihli (Orhan Gazi dönemi) belge

28 Mustafa Âli, Fusul, Tezyil, 93b.94a, nakleden; Cornell H.Fleischer, Mustafa Âli, s.186

şehrin inzibat amiri subaşı, vb. kimselerle ilgili hüküm ve esaslar getirilmiştir²⁹.

Kanunlar çıkarmak kadar, halkın kanun bilincine sahip olması, kanunlara güvenmesi ve bu kanunların ciddiyetle uygulanması da önemlidir. Tarihçiliği açısından henüz aşamadığı söylenen İ.H. Uzunçarşılı on iki sene Osmanlı arşivinde araştırma yaptıktan sonra, “Hammer vb. birçok ecnebinin yazdıkları Osmanlı tarihini okuyanlar hatalı fikirlere sahip olabilmektedir,” diyerek devamla çok önemli şu bilgileri kaydeder:

“...kanunnameleri tetkik etmeden önce kendimi Osmanlı tarihine oldukça vâkıf bir adam sanırdım. Ancak kanunnamelerle vesikaları tetkik ettikten sonradır ki bu hususta ne kadar sathî malûmat sahibi olduğumu anladım ve yine o zaman Roma İmparatorluğu’ndan sonra en çok süren ve üç kıtaya yayılmış olan bu devletin kudretini ve inhitatı esnasında pek çok sadmelere rağmen neden Selçuk, Cengiz ve Timur İmparatorlukları gibi az zamanda parçalanıp dağılmadığını ve köşesinden bucağından koparıldığı hâlde dimdik ayakta durduğunu ve sonradan yani on dokuzuncu asırdan itibaren de neden süratle sukut ettiğini idrak edebildim. İman ve akide hâline gelmiş olan kanunların zayıf zamanlarda bile şöyle böyle tatbik edilebilmesi ve bu kanunların nesilden nesle kutsi bir anane olarak devam etmesi, Türk milletinin kendisini her zaman hâkim mevkide görmesi, onun en zayıf olan zamanlarında da kendisini -yani İslam camiasını- parçalamaktan kurtarmıştır .”³⁰

Bürokraside önemli görevlerde bulunmuş olan 16. yy.da Mustafa Âli ve 17.yy. da Koçi Bey de eski kanunların sağlamlığını ve mükemmelliğini belirttikten sonra gittikçe sistemin bozulmakta olduğunu, herkesin kanunlara uyması hâlinde mükemmel hükûmet hizmetlerinin olabileceğini vurgulamışlardır.

3. Osmanlı Adaletinin Tesisinde Dinin Önemi

Osmanlı devlet yönetiminde öne çıkan en önemli özelliklerden biri de adalet ilkesidir. Siyaset biliminin kurucusu kabul edilen Montesquieu, “Allah yaratıcı ve koruyucu olarak evrenle bağlantı hâlinindedir ve dinî yasalarla insanlara yol gösterir.” J.J.Rousseau da “Kanunlar adaleti

29 Gökbilgin, A.g.e., s.205

30 Uzunçarşılı İ.H., Saray Teşkilatı, s. 4-5

sağlar. Adaletin kökü ve tek kaynağı Allah'tır, ama yine de hükümetlere kanunlar gereklidir.”³¹ demiştir. Kur'an'ın dört temel esasından biri adalettir. İslam hukukunda yöneticiye yüklenen “hall ve akd” fonksiyonu; bütün tebaa arasındaki ilişkilerin adaletli bir şekilde sağlanmasıdır.

İslam hukuk tarihinde yargı yönetimden ayrı ve bağımsız olarak şekillenmiştir. Bu gelişme sonraki dönemlerde de aynı istikamette devam etmiştir. Kadılar doğrudan doğruya halife veya başkadı tarafından tayin edilen ve bölgelerindeki yöneticilerden bağımsız olarak yargı görevini yerine getiren görevlilerdir. Yine doğrudan merkeze karşı sorumlu ve ona muhatap olan kadılardan oluşan adli teşkilat, İslam devletlerinde daima karşılaşılan bir hukuki vakıa olmuştur³².

Osmanlı padişahlarının meşruiyetlerinin başında Kur'an ve sünnetteki hükümleri uygulamak gelir. Bundan dolayı padişahlar kendilerini “efrad-ı nâs menziline” indirerek hukukun üstünlüğünü esas almışlar, reaya taifesini Allah'ın bir emaneti olarak görmeyi, onları himaye etmeyi ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemeyi padişahın vazifesi bilerek hareket etmişlerdir.

Taşra yöneticilerinin yaptıkları icraatlar da yargının denetimi altındadır. Mesela bir sancak beyini bölgesindeki -kendi kazasındaki kadı olmamak şartıyla- kadı sorgulayabilir ve hakkında rapor tanzim edip merkeze bildirirdi. Ayrıca subaşılardan yakaladığı suçlular, kadı ilamı olmadan cezalandırılmazdı. Her kadı kendi bölgesinde hüküm verebilir, sınırları dışına karışmazdı.

Osmanlı hukuk sisteminde, askerî denem devlet memurlarının bazı davalarına kazaskerlerin, su hakları konusuna Eyüp mahkemesinin ve gayrimüslimlere konsolosluk mahkemesinin bakması dışında, Osmanlı hukuk sisteminde genel anlamda bir bütünlük vardır. Her iki hukukun aynı kaza mercii tarafından uygulanması, bir diğer ifadeyle örfi hukuk için ayrı mahkemeler kurulmayıp, şeriye mahkemelerince tatbik edilmesi bu iki hukukun belli bir bütünlük içerisinde yürütülmesinde müspet bir rol oynamıştır³³.

Belgelerde geçen “mukteza-yı şer'i ve kanun üzere”, hilaf-ı şer'i şerif ve mugayir-i kanun-ı münif kimsenin müdahale etmemesi”, şer'i şerif ve kanun-ı münife riayet” gibi ifadeler şer'i ve örfi hukukun bütünlüğüne ve bütün işlerin şer' ve kanun ile yürütüldüğüne işaret etmektedir.

31 Göze, Ayferi , Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, s.177-206

32 Aydın M. Akif, Osmanlı Devleti Tarihi, II s. 393

33 A.g.e., s. 387

Divan-ı Hümayun'da idari fonksiyonlarının yanında bir üst mahkeme -temyiz- olarak, mahkemelerden havale edilen anlaşmazlıklara ilk ve son karar mercii olarak bakmaktaydı. Divan'ın üyeleri arasında yer alan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, kadı tayinleri, vb. idari görevleri yanında, hem Divan-ı Hümayun'da hem de kendi divanlarında dava dinlemektedir. Aynı şekilde veziriazam da kendi divanında şer'i ve örfi davalara bakmaktaydı. Ayrıca vezirlerin ülke içerisinde sefer vesilesiyle seyahat ederken divan kurup dava dinledikleri, eyaletlerde beylerbeyinin başkanlığında kurulan paşa divanlarında davalara bakıldığı, lonca ve benzeri meslek gruplarının ufak tefek davalarına, kethüda, yiğitbaşı kâhya vs. idarecilerin bakıp hüküm verdiği bilinmektedir.

Hukuki konularda Divan-ı Hümayun'a başvurmak isteyenler dilekçe ile veya vekilleri aracılığı ile başvurabilirlerdi. Bunun yanı sıra özellikle Cuma selamlığında padişahın geçtiği güzergâha toplanan kimselerden de bizzat başvuranlar olur, bunların dilekçeleri toplanırdı. Divanda duruşmalı veya duruşmasız olarak yapılan yargılamada kadılar tarafından verilen kararlar hukuka aykırı bulunduğunda, aynı mahkemeye veya başka mahkemeye tekrar yargılanmak üzere geri gönderilmekteydi³⁴.

---

34 A.g.e., s. 401-402

2

حضرتی صلیح اولونوز

دولتو سعادتلو

ادرنه ده تجارته سکت اولون زلیخده تجارتنه مینار وادرسیم نام تجارتنک دویجت سلاکتدننه
حیرون اوغلی مانولک نام دتمنک دتمنک جوقده هاسندنه باتمسک طقوزوزیتیش غرضی کسان
درت بقده اذ جن حقلری اولوب وندا معینه حلول اتمسکین دتی مسفوریلک ووزورک اراسنی
علل واهیر ایله تاخیس وابطال حق سورا سندنه اولغله تجار سفورلنک دتی مسفورک دتمندن
اولون سلیح زوزوری مورقت سوزعه تحصیل اولمن بایند وویجت محافظتنه وناپنده حنطابا امر علی یوک
رحا وینا زانور باقی امر ووزان دینو سعادتلو سلطام حضا تزلیریکور

الدش
توندیه سنزیه
ایلی وایخه
ص

Belge 3: Divan-ı Hümayun'dan mahallinde yargılanmak üzere havale.

1. Edirne'de ticaretle meşgul Fransız tüccar Minarobariye'nin Rusçuklu Manok nam zimmîde kalan alacağının tahsili için Fransa elçisi Konte Do Senperye, marifet-i şer ile meselenin halli için Rusçuk muhafızı ve naibine emir verilmesi için Divan-ı Hümayun'a arzuhal vermiştir.

2. Konu basit bir dava olduğundan sadrazam, "mahallinde şer ile görülüp ihkak-ı hak olunmak için hüküm buyruldu" emri ile davayı Rusçuk naibine havale etmiştir.

(Divan-ı Hümayun devletin yönetim merkezi olduğu gibi temyiz mahkemesi gibi davalara da bakmıştır. Burada prosedür belli olduğu için Divan-ı Hümayun'dan istenildiğinden mahallinde görüşülmek üzere havale edilmiştir. Osmanlı tebaası olduğu için, uluslararası veya ticari bir dava olmadığı için "Şer'i şerif ile" kadılar davaya bakacaktır.

Toplantıya Feth-i Şerif okunarak başlanan Divan-ı Hümayun toplantılarında, davaların dinlenmesi şu şekilde olmaktadır:

“Çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, tezkireciler ve çavuşlar davası olan vatandaşın önüne düşüp doğru Kubbe-i Hümayuna girip sadrazamın önüne gelip iki yana sırayla dizilirler. Muhzır Ağa, bostancılar odabaşısı ve kethüdaları, subaşı, asesbaşı ve gerekli herkes orada hazır olurlar. Sadrazam davaları dinlemeye başlar. İki yanında sırayla dilekçeler okunur. Yasalar neyi gerektiriyorsa davaları ona göre görür. Düşmanları barıştıırıp, anlaşmazlıkları çözer. Eğer gerekirse had, tazir ve siyaset cezalarını uygular. Göreve yeni başlayacak memurları da yerine göre tayin eder. Rumeli kazaskeri de kendisine havale edilen davaları dinler. Bu sırada eğer padişahın yazılı emirleri varsa nişancı gibi vezirler de tuğra çekerler. Defterdar da bu işe yardımcı olur. Davalar tamamlandıktan sonra çavuşbaşı esasını kaldırır. Bu işaret üzerine çavuşlar ve diğler hizmetlilerin hepsi Divanhane’den dışarı çıkarlar.”³⁵

Mustafa Nuri Paşa, Osmanlı Devleti’nin başarısının başta gelen sebeplerinden birinin hukuk prensiplerine bağlılık olarak görür:

“Osmanlı hükümdarları İslam kurallarını sıkı sıkıya uygulayıp kendileri de bunlara uydular. Hukuk işlerini yönetimleri altında bulunan bütün şehir ve kasabalara atadıkları kadırlara havale edip bu konuda kendilerini halktan bir kişi sayarak kadırların verdikleri kararlara asla karışmayarak sağladıkları adalet ve izledikleri peygamberin yolu, mülk ve devletlerini yani ülkelerini dinamik ve bayındır bir duruma sokmuştur.”³⁶

“Adalet olmazsa reaya mahvolur. Memlekette düzenin sağlanması, halkı düşmandan korumak ve üzerlerindeki zulmü kaldırmakla olur.” Padişah fermanlarında bu telakki âdeta bir formül hâline gelmiş ve sık sık tekrarlanmıştır:

“Reaya taifesi ki Allah’ın bir emanetidir. Onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemek padişahın vazifesidir.”³⁷

Bu kaidenin ilk koyucusu ve uygulayıcısı Osman Gazi’dir. Şöyle ki: “Osman Gazi’nin Eskişehir’de Hamam yöresinde kurdurduğu pazara, çevreden kâfirler de gelirler, işlerini görürlerdi. Zaman zaman Germiyan halkı da gelirdi. Bir gün Bilecik’ten pazarcı kâfirler ile Germiyan’dan dahi

35 Esad Efendi, Teşrifat-ı Kadime, Sadeleştiren: Yavuz Ercan, s. 87-89

36 Mustafa Nuri Paşa, Netayic’ül-Vukuat, c. I-II, s. 11

37 Özkul Osman, Gelenek ve Modernite Arasında Ulema, s.40

pazarcular gelmişlerdi. Bilecik'te kâfirler iyi bardak yaparlar, pazara yük ile satmaya gelirlerdi. Germiyanlı birisi bir bardak almış, ücretini vermemişti. Bu kâfir Osman Gazi'ye gelip şikâyetçi olduğunda, Osman Gazi de o kişiyi getirtip dövmüş ve kâfirin hakkını alıvermişti. Bilecik kâfirlerini incitmelerini ve haksızlık yapmamalarını kaide haline getirdiğinden, kâfirlerinin kadınları dahi pazara gelmeye başladılar. Eskişehir'in pazarında alış veriş edip emniyet ve selamete giderlerdi. Bilecik'in kâfirleri gayet güvenmişlerdi ki 'Bu Türk bizimle iyi doğruluk eder.' derlerdi."³⁸

Osmanlının kanun ve adalet bilincinin oluşmasına bir başka örnek hadise de Osman Gazi'nin Yar Hisarı aldığı zaman, tekfurun kızı Ülüfer'i (Horafira) Orhan Gazi ile evlendirip fethettikleri bölgelerde adalet üzere hareket etmeleridir. Bütün köylüler gelip yerlerinde oturdular, durumları öncesinden daha iyi oldu. Buradaki kâfirlerin rahatlığını işitip başka yerlerden gelmeye başladılar³⁹."

Bu örnek olaylarda görüldüğü gibi Osmanlı tebaası olan herkes reayadır. Gayrimüslim veya başka milletten olmasının haklar ve hizmetler açısından önemi yoktur, herkes eşittir. Lybyer bu konuda şöyle der:

"Osmanlı Devleti'nin dini ve yönetim kurumları ırksal kökenlere değil fikirlere dayanıyordu. İslam inancı tarih boyunca kanıtlandığı gibi bir ırka bağımlı ve bir ırkla sınırlı değildi. Yönetim kurumunun ve İslamiyet kurumunun kendilerine katılmak isteyen herkese gösterdiği hüsnükabul, ülkenin büyümesini ve uzun ömürlü olmasını sağladı."⁴⁰

Ermenilerin, Rumların, Bulgarların vb. birçok farklı ırktan ve dinden mazlum milletin Osmanlı adaletine sığınmaları, Osmanlı idaresinin bir cazibe merkezi hâline geldiğini göstermektedir. Maddi ve manevi fetihler, Balkanlarda, Avrupa'da, Afrika'da, Kafkasya ve Orta Asya'da "Nizam-ı Âlem" hedefine doğru koşan ilahî görevi amaç edinmiş bir cihan devletini 'Devlet-i Aliyye'yi meydana getirmiştir.

Şeyhülislamlar ve kadılar, padişahlardan sipahilere kadar zaman zaman ehli örfün keyfi ceza verme arzularıyla mücadele etmişlerdir. İstisnaların kaideyi bozmayacağından hareketle Osmanlı yönetiminin, genel manada kanun ve hukuku esas alan ve adaleti hâkim kılmaya çalışan bir sistem olduğu söylenebilir.

38 Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s.20

39 A.g.e., s.24

40 Lybyer, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, s. 211

4. Osmanlı Devleti Yönetiminde Gelenekçilik ve Rasyonellik

Türklerde gerek devlet yönetiminde ve gerekse toplum hayatında geleneklere bağlılık çok önemlidir. Türkler M. Ö. III. yy. da kurulan Hun Devleti'nden itibaren geleneklerini koruyarak ve geliştirerek günümüze kadar taşımışlardır. Devlet yönetimindeki hakanlar, padişahlar, geleneklere ve önceki uygulamalara bağlı kaldıklarını göstermek zorunluluğu hissetmişlerdir. Çıkardıkları kanunlarda “Bu kanun atam, dedem kanunudur.” gibi ifadelerle, gelenekçiliğin bir meşruiyet kaynağı olduğunu vurgulamışlardır. Otoritenin meşruiyeti, geleneksel olarak hep böyle yapılıyor olmasından kaynaklanır. İktidarın meşruluğu, elde edilmiş yöntemi ve nasıl değişeceği geçmişteki uygulamalar tarafından belirlenmiştir.

Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminin önemli bir özelliği, ordunun örgütlenmesi ile yönetimin örgütlenmesinin iç içe olmasıdır. Yani askerî yönetim ile kamu yönetimi aynı şahsın emrinde birlikte yürütülmektedir. Bunun için yöneticilere askerî denmiştir. Bu iç içelik ilmiye teşkilatında da uygulanmış, adalet hizmeti veren kadılar aynı zamanda idari görevler de yapmışlardır⁴¹.

Osmanlı geleneksel yönetim sisteminin en bariz özelliklerinden biri de toprak sistemidir. Devlet kendine ait (miri) toprakları (gelirleri), önemli giderlerinin (maaşlar gibi) karşılığı olarak belirlemiş ve has, zemet ve tımar diye üç kısma ayırmıştır. Bu şekilde bütçesini basit ve dengeli tutmuş, hem güçlü bir askerî örgüt kurmuş ve hem de merkezî otoritenin toplum üzerindeki egemenliğini ve denetimini sağlamıştır. Çünkü tımarlı sipahi, tarımı ve tarım kesimindeki üretimi denetlediği gibi, düzen ve asayişin de teminatıdır. Tımar sistemi sayesinde devlet, hazineden tek kuruş harcamadan çok sayıda memuruna maaş temin ettiği gibi, güçlü bir taşra ordusunu bu sayede oluşturmuştur.

Osmanlılarda katı bir gelenekçilik olmakla birlikte, devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde devlet yönetiminde fevkalade yeniliklere açık ve esnek anlayış vardır. Donald Quataert, bu özelliği olağanüstü imparatorluğun ortaya çıkışında ve yükselişinde en önemli etken olarak açıklar:

“Osmanlıların devlet kurma konusundaki başarıları, hiç kuşkusuz olağanüstü bir esnekliğin, değişen koşullara faydacı bir biçimde uyum sağlama isteğinin ve yeteneğinin sonucuydu.

41 Ergün Tugay - Polatoğlu Aykut, Kamu Yönetimine Giriş, s. 75.

Doğmakta olan baba soylu hanedan Türk kökenliydi ve boy gösterdiği yer, Hristiyan ve Müslümanların Türkçe ve Rumca konuşan toplulukların yaşadığı çok heterojen bir bölgeydi. ...Kurulma, oluşma taraftar kazanıp safında tutma sürecinde Osmanlıların çarpıcı yönü devlet olma nitelikleriydi.”⁴²

Bu esneklik ve faydalı olanı alma pratikliğinden dolayı Türkler, devlet olma niteliklerini; İslamiyet'ten önce dönemin en ileri teşkilat ve yönetim bilincine sahip Çin kültüründen ve İslam'ı kabul ettikten sonra da İslami kültür ve kurumlardan etkilenerek oluşturmuşlardır⁴³. Lybyer de bu konuda şunları söyler:

“Osmanlı Devleti'nin yükselişi de sürekli olarak yeni fikirlerin, araçların ve yöntemlerin benimsenmesiyle gerçekleşti. Tarihin hiçbir döneminde, Osmanlı yönetim kurumu gibi, böylesine uzun süre salt aklın egemenliğinde olan ve bu sebeple de orijinal planından ve amacından sapmayan bir başka siyasal kurum olmadığına inanmak gerekir. Atina demokrasisi, benzersiz bir ortalama zekâ ve akıl düzeyi tutturmuştu, ama bu demokrasi yönetimde olağanüstü zekâ, olağanüstü eğitim imkânı bulmak yerine kösteklenmişti. Bugünkü özgür demokrasiler de yetenekli bireylere yükselme imkânı tanır, ama yükselme yolunda kimi zaman aşılma engellerle savaşıma zorunluluğu da vardır. Bu sistemler bütünü itibarıyla Osmanlı sisteminden üstündür, çünkü kapsamlıdır ve bireysel özgürlükler vardır; ama salt bireyin yetkinliğine, engellenmeyen imkânlarla ve kesin ödüllendirmeye bakarak değerlendirilecek olursa Atina demokrasisi de bugünkü demokrasiler de Osmanlı yönetim kurumuyla karşılaştırılmayacak kadar elverişsiz, işlerliği olmayan ve körü körüne sistemlerdir.”⁴⁴

Gerileme döneminden itibaren devlet yöneticilerinde bir durgunluk, doyumluk ve yeniliklere açık olmayan gelenekçilik hâkim olmaya başlamıştır. “Allah çalışanı sever.”, “Rızkın onda dokuzu ticarettedir.” gibi ilkeler göz ardı edilmiş, baba mesleği tarım ve el sanatlarına bağlı kalma özendirilmiştir. Eşyanın hakikatini anlama ve tefsiri demek olan fizik, kimya vb. ilimlerde daha da ilerleme olması gerekirken, bilakis önceki asırlara göre fen bilimlerinin öneminde gerileme olmuştur. Müslümanlar ilim ve medeniyetin öncüsü olmuşlarken Osmanlı'nın gerileme

42 Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922, s.47-48

43 Taneri, Türk Devlet Geleneği, s. 53

44 Lybyer, A.g.e., s. 84, 217.

döneminde sadece bazı ilimlere ağırlık verilmiş, yeni ufuklar açacak bilimsel gelişmeler yerine, taassup ve asrın icaplarına uyamama gibi bir sonuç ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunda köklü bir gelenekçilik yanında, o çağlarda gerek kültür gerekse iyi bir refah seviyesine ulaşılmış olmanın verdiği bir rahatlık ve güven vardır. Osmanlı toplumu kendini psikolojik olarak diğer milletlerden üstün görmüştür. Bu konuda Mümtaz Turhan şunları söylemektedir:

“Viyana bozgununa kadar zaferlerle dolu, karada ve denizde rakipsiz olarak Avrupa kıtasına hâkim olan, tahtından krallar indirip, hükümdarlar tayin ve himaye eden bir devletin, garp âlemi karşısında psikolojik üstünlüğü vardı. Bu hissin sevgiyle daima hakir görüp, her nevi inkılap ve tekâmülüne karşı lâkayt kaldığı bir dünyadan ilk mağlubiyeti aldığı zaman, mağlubiyetin sebeplerini aramaya başladı.”⁴⁵

Japonya eski başbakanlık danışmanlarından Dr. Seizeburo Sato, Japonya ile Çin’i ekonomik kalkınma açısından kıyaslar. Çin’in bir imparatorluk bakiyesi olduğu için, Batılı değerlerin ürettiği kapitalist kalkınma sürecine kolay adapte olamadığını, aksine Japonya’nın kendi değerlerine ait olmayan bu gelişime başarılı bir şekilde katıldığını ifade etmiştir. Sato, bu açıdan Türkiye’yi Osmanlıların devamı olarak Çin’e benzetmektedir. Tarihin mahkûmları olarak gördüğü bu iki devletin, gerekli esnekliği gösteremediğinden mevcut kalkınma sürecine kolaylıkla adapte olamadıklarını⁴⁶ belirtmiştir. Büyük uygarlık kurmuş devletlerde gelenekçi, kültürel yapıların zamanla kökleştiği, bunun yeniliklere karşı bir ön yargı oluşturduğu ifade edilmek istenmiştir.

5. Medinet’ül Fâzıla’dan Osmanlı Devleti’ne

Osmanlı devlet yönetiminin biçimlenmesinde İslamiyet’in çok önemli etkisi olduğundan, hiç şüphesiz konuya bu açıdan da bakmak gerekir. Kur’an ve sünnete göre devlet ve yönetim kavramlarına, Medine’de kurulan ilk devletin şekline ve uygulamalarına, Emevi ve Abbasi devletlerinin yönetim biçimlerine, bütün bunların Osmanlı devlet yönetimine nasıl yansıdığına mütevazı bir yaklaşımda bulunacağız.

Tarihî ve sosyolojik açıdan baktığımızda devlet sosyolojik bir olgu ve bir kurumdur. Kur’an- Kerim’de insanın yalnız Allah’a karşı görevleri

45 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 148.

46 Kurtulmuş Numan, *Sanayi Ötesi Dönüşüm*, s. 7.

bildirilmemiş, insanların kendi aralarındaki ilişkiler de ele alınmıştır. Her şeyden önce fitne, fesat, bozgunculuk gibi olumsuzluklara karşı bir düzen olması ve bunun da genellikle kamu otoritesi ile sağlanması istenmiştir. Kur'an'da Yusuf Peygamberin (a.s.) Mısır'daki devlete bakanlık yaptığı ve ekonomik olarak doğru kararlar alarak halkı büyük sıkıntılardan kurtardığı anlatılır. Süleyman Peygamberin (a.s.) devletinden bahsedilir. Hz. Süleyman'ın her ne kadar kudretli bir hükümdar olsa da bir vezirle işlerini daha iyi yürüttüğü vurgulanır. Nemrut ve Firavun gibi halka zulmeden devlet adamlarının düştükleri kötü durumlardan bahsedilerek, devleti yönetenlerin keyfilikten, inançlara yapılan baskıdan ve zulümden uzak durmaları tavsiye edilir. İslam hukukçuları ve siyaset bilimcileri Kur'an'ın en başta gelen emirlerinden olan "İyiliği hâkim kılıp, kötülüğü önleme." prensibinin uygulanması için devletin zaruri olduğunu söylerler.

Kur'an'da muhtemelen zaman, coğrafya ve kültür farklılıkları gibi değişkenler nedeniyle müessesevî bir organizasyon olarak ayrıntılı bir devlet şekli ortaya konulmamıştır. Dört halife dönemi kendine mahsus bir dönemdir ve Asr-ı Saadet'tir. Daha sonra dünyada genel geçer yönetim biçimi hanedanlık yönetimi olmuştur. Bu kaçınılmazdır. Çünkü o çağlarda dünya devletleri (süper güç) olan Sasani, Bizans ve Çin hanedanlıkla yönetilmektedir. Bununla birlikte, Müslümanların kurduğu devletlerde hükümdarların ve memurların son derece adil, gelirlerin eşit dağıtılması için tedbirli ve yöneticilikte de oldukça mahir oldukları görülür. Yönetim şekli ne olursa olsun Kur'an adaleti eşitliği emrettiğinden, yöneticilere halka hizmet etmenin ötesinde keyfî bir hükümlerlik vermemektedir.

Kur'an'da ve hadislerde devlet yönetiminin genel çerçevesine ışık tutacak bazı ayet ve hadisler şunlardır:

"Ki onlar, Rablerinin davetine icabet eder ve namazlarını kılarlar. Onların işleri aralarında istişare iledir."⁴⁷

"İşlerde onlarla müşaverede bulun."⁴⁸

"Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi emreder."⁴⁹

Hz. Peygamberin etrafındakilerle istişare etmeden bir icraatta bulunmadığı söylenir. Hz. Enes, "Arkadaşları ile istişarede Hz. Peygamber

47 Şûra Suresi, Ayet: 38

48 Âl-i İmran Suresi, Ayet: 159

49 Nisa Suresi, Ayet: 58

kadar ileri giden bir başkasını görmedim.” der. Yine Hz. Peygamber bir başka hadislerinde: “Allah bana farzları yapmamı emrettiği gibi, (istişare yoluyla) insanları iyi idare etmemi de emretti.” Bir başka hadiste: “Ümeranız hayırlılarınızdan, zenginleriniz de cömertlerinizden olur ve işleriniz de aranızda istişare ile yürürse yerin üstü sizin için yerin altından daha hayırlıdır.” Başka hadisler de: “Bilmiyorsanız bir bilene sorun.”, “Akıllara sorun, doğru yolu bulursunuz, (bu emrime) karşı gelmeyin pişman olursunuz.”⁵⁰ demiştir.

İstişare ile ilgili diğer hadisler şöyledir:

“(Şunu bilin ki) ben de bir insanım, söylediklerimde isabet de ederim, hata da ederim.” “Siz dünyanın işini benden daha iyi bilirsiniz.”⁵¹

“Bir millet istişare ettiği müddetçe zillete düşmez.”⁵²

“Hiçbir diktatör kendi şahsî görüşüyle kurtuluşu bulamayacağı gibi hiçbir kimse de şûra sebebiyle helak olamaz.”⁵³

“Şûra-yı esas alan kavim ancak işlerini en iyi şekilde (doğru yola) koyan kavimdir.”⁵⁴

Hadislerde devlet yönetimine girecek olanların ırk ve renk farkına bakılmaksızın ehil ve adil olma gibi özellikler taşımalarına vurgu yapılırken, diğer yanda da halkın emire itaat etmesi istenmiştir:

“Dinleyin ve itaat edin! Hatta üstünüze, başı kuru üzüm tanesi gibi siyah Habeşli bir köle bile tayin edilmiş olsa, aranızda Kitabullah’ı tatbik ettikçe (itaatten ayrılmayın.)”⁵⁵

Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanlar Medine’ye hicret ettiklerinde, bu bölgede bir devlet yoktu ve kabileler birbirleriyle savaş hâlindeydi. Daha sonra Hz. Peygamber yerli halkın bütün gruplarının temsilcilerini toplayarak müşterek bir belediye teşkilatının faydalarını anlattı ve temsilcileri ikna etti. Böylece birleşik hükûmet tipi bir devletin temeli atıldı ve yazılı bir anayasa ortaya çıkarıldı. Bu anayasa hülasa olarak şu maddeleri içermekteydi:

1. Bu devlet, Mekkeli ve Medinelî Müslümanlarla müşterek müdafaa için birleşip, üye olan Medinelîlerden teşekkül etmektedir.

50 Canan, İbrahim, Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte, c. 16, s.41-43

51 A.g.e, s. 42

52 A.g.e., s. 46

53 Muhammed et- Temmâvî, Hz. Ömer ve Modern Sistemler, s. 105.

54 A.g.y.

55 Canan, İbrahim, A.g.e., c. 5, s. 407

2. Dini hürriyet; Müslümanlar için olduğu kadar, Yahudiler için de vardır.

3. Hz. Muhammed (s.a.s.) gerek idari ve adlî olsun, gerekse kanun koyucu olsun en büyük başkan ve en büyük hâkimdir. (Teşriî ve adlî muhtariyetlerini muhafaza eden gayrimüslimler için müstesna.)

4. Her grubun masrafları kendine ait olmak üzere müşterek askerî müdafaa olacak, fakat bir savaşa çıkışta, kendilerine kimin refakat edeceğine, Hz. Muhammed (s.a.s.) kararlaştıracaktır⁵⁶.

Kırk yedi madde olarak hazırlanmış ve günümüze kadar intikal etmiş bu anayasanın konumuzla ilgili bazı maddelerini özetleyerek aldık. Burada dikkat çeken hususlar şunlardır: Hz. Peygamber, ne bir devlet ne bir bürokrasi mirası devralmadığı için her şeyi yeniden yapması gerekmektedir. Medine'deki grupların reisleriyle istişare etmesi neticesinde ortak bir kamu idaresi oluşturmuştur. O'nun idaresi dört kısma ayrılabilir: İcra, teşriî, adlî ve dinin tebliği. Bu yapılırken Kur'an'daki "Sizin dininiz size, benim dinim bana."⁵⁷, "İnsanlar arasında hükmettiğin zaman adaletle hükmet."⁵⁸ gibi inanç özgürlüğü, hoşgörü ve adalet konularındaki ayet hükümlerine göre hareket edildiği görülmektedir.

Hz. Peygamber idari bürokraside görev alanlardan, Kur'an ve Sünnet'e göre hüküm vermelerini, burada hüküm bulamadıkları konularda ise yetki kullanmalarını yani içtihatla bulunmalarını istemiştir. Buna en güzel bir misal şudur: Muaz b. Cebel, Yemen'e vali tayin edildiği sırada, Hz. Peygamber kendisine ne ile hükmedeceğini sorduğunda, yeni vali, "Allah'ın kitabıyla orada bulamazsam Resulullah'ın sünnetiyle orada da bulamazsam kendime göre içtihat ederim." demiştir. Hz. Peygamber de kendisini tasdik edip memnuniyetini bildirmiştir⁵⁹.

Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebubekir (r.a.) ve Hz. Ömer'in (r.a.) halk arasında yaygın olarak bilinen bazı beyan ve uygulamaları da bize o dönemin devlet yönetimi hakkında ipuçları vermektedir. Hz. Ebubekir ilk hutbesinde, eğer Allah'a ve Resulüne muvafık hareket etmezse, müminlerin kendisine itaat etmesinin lazım gelmediğini duyurmuştur. Hz. Ömer hilafeti zamanında, "Eğer bende bir eğrilik görürseniz derhal düzeltiniz." demiştir. Yine Hz. Ömer, bir gün bir kadının aç kaldığını

56 Muhammed Hamidullah, İlk İslam Devleti, s.39-40.

57 Kâfirûn Suresi, Ayet: 6

58 Nisa Suresi, Ayet: 58

59 Temmâvî, Hz. Ömer ve Modern Sistemler, s. 151.

öğrenmiş; onun halife olduğunu bilmeyen kadının yakınması karşısında; “Emir çocukların aç olduğunu nereden bilsin?” sözü üzerine, yaşlı kadın “Madem bilmeyecekti niye emir oldu?” diye cevap vermiştir. Mehmet Akif, bu olay karşısında şiirinde, Hz. Ömer için adaletin ne anlama geldiğini şu şekilde anlatmaktadır:

“Dicle kenarında bir kurt aşırsa bir koyunu,
Gelir de Allah’ın adaleti sorar Ömer’den onu!
Bir ihtiyar kadın kimsesiz kalır, Ömer sorumlu!
Yetim acıların gözyaşında boğulur, Ömer sorumlu
Yoksulların yuvaları ilgisizlikten yıkılsa:
Ömer kalır yine altında, hiç değil kimse!”⁶⁰

Hz. Ömer, bürokrasinin bir amaç olmasını önleyip, halka bir hizmet aracı olmasını temine çalışırdı. Bunun için devlet kapılarının halka açık olup olmadığını denetlerdi. “Açık Kapı” denilen bu sistemle bürokratların halktan kopmalarını sağlanırdı. Böylece halkın işleri zamanında görülürdü ve aynı zamanda bir nevi bürokratlar halka denetletilirdi⁶¹.

Kufe valisi olan Sa’d b. Ebî Vakkas, kendisi için bir ev yapmış, ancak evin kapısının üstüne halkın gürültüsünü önlesin amacıyla bir gölgelik çadır yaptırmıştı. Halk buna “Sa’d’ın köşkü adını vermişti. Bu durum Hz. Ömer’in kulağına gelince beraberinde bir mektupla bir müfettiş göndermişti. Gönderdiği mektupta şunlar yazıyordu:

“Duyduğuma göre “Sa’d’ın Kasrı” diye bilinen bir kasır inşa edip kendine kale edinmişsin. Kendinle halk arasına bir kapı koymuşsun. O senin kasrın değil, fesat ve dalalet kasrıdır. Onu kapat ve beytülmala ver. Halkın içeri girmesini engelleyen kasır kapısı yapma. Senin meclisini ve dışarı çıkışını kabul etmeleri için onların haklarını ellerinden alma.”⁶²

Yine Hz. Ömer, Müslümanların dertlerini dinlemek, onların meseleleriyle ilgilenmek, aralarında birlik ve beraberlik şuurunu yerleştirmek için hac mevsiminde valileri Mekke’ye çağırırdı. Burada yapılan geniş çaplı konferansla meseleler tartışılır, halkın şikâyetçi olduğu idareciler

60 Mehmet Akif, Safahat, I, s. 193

61 Bugün ABD gibi ileri demokrasilerde bürokrasinin denetlenmesi, halkın yönetime katılımının sağlanması ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Danışma meclisleri, yurttaş grupları, çevre kurulları, Kongre denetim uzmanları, gazeteciler ve avukatlar, yönetime katılmıla bürokrasiyi denetlemektedirler. Wilson, Bürokrasi, s. 404.

62 Temmâvî, A.g.e, s.100-101

hesaba çekilir ve bütün hüküm esaslarının aynı tarzda tek olarak uygulanması sağlanırdı⁶³.

H. Ömer döneminde modern bürokrasilerin temel ilkelerinden olan iş bölümünün, ihtisaslaşmanın da var olduğu anlaşılmaktadır. H. Ömer, Müslümanlara şöyle demiştir:

“Ey insanlar! Kur'an'la ilgili soru sormak isteyenler, Übey b. Ka'b'a gelsinler. Miras hakkında soru sormak isteyenler, Zeyd b. Sabit'e müracaat etsinler, Hukukla ilgili bir şey sormak isteyenler Muaz b. Cebel'e başvursunlar. Maliye ve iktisat hakkında bir şey öğrenmek isteyenler ise bana gelsinler.”⁶⁴

Dört halife döneminde devlet sisteminin gelişmesi, Kur'an ve hadislerin doğrultusunda halifelerin şahsi tecrübe ve bilgileriyle gerçekleşmiştir. Mesela H. Ömer, devletin idari sistemine birçok yenilikler getirmiştir: Hicri takvimi ilk defa o kullanmış, yeni bir medeniyet başlatmış, hükûmet kurmuş, divanlar oluşturmuş, adli ve idari usulleri düzenlemiştir⁶⁵.

Medine'deki “Vatandaşlık Antlaşması” ile ortaya çıkan ilk devlet, inanç özgürlüğünü, şûrayı ve adaleti esas alan ve kanun hâkimiyetine dayanan bir devletti. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin de yaptıklarından sorumlu olduğu bildirilmektedir.

“Kendilerine peygamber gönderilenlere de mutlak soraçağız, onlara gönderilen peygamberlere de herhalde soracağız (Onlara peygamberlere icabet ve itaat edip etmediklerini, peygamberlere de tebliğ vazifelerini ne dereceye kadar yapmış olduklarını.”⁶⁶

Devlet başkanları da kanunlara tabidirler. Dört halifenin yönetime gelişleri ve meşruiyetleri saltanat usulüne göre değil, halkın biatlarına (oylarına) dayanırdı. Bu dönemlerdeki yönetim uygulamalarında istibdat yoktur, bilakis hürriyet ortamında halifeler eleştirilebilmişti. Zaten Kur'an ayetleri istibdadı, zulmü şiddetle yasaklamış, bütün insanların eşit olduğunu vurgulamış ve idarecileri halkın hizmetkârları olarak sorumlu tutmuştur. Bunun tersi uygulamalar karşısında meşru dairede Müslümanların muhalefet etmelerini, hak, hukuk ve hürriyet mücadelesi yapmalarını emretmiştir.

63 A.g.e., s.102

64 A.g.e., s.132

65 A.g.e., s.137

66 Âraf Suresi, Ayet: 6-7 (H. Basri Çantay meali)

“Siz, zalimlik yapanlara yönelmeyin, yoksa o ateş size de dokunur. Allah’tan başka size velilik yapacak kimse yoktur; sonra yardım da göremezsiniz.”⁶⁷

ayeti doğrultusunda Mekke’deki Müslümanların müşriklerin zulmüne karşı direnmelerini istemiş ve nihayet hicret, istibdada ve zulme karşı en bariz bir hürriyet mücadelesi olmuştur. Yine dört halife döneminde içtihat (aklı devamlı kullanma) vardır. Peygamber’in (s.a.s) “Siz dünya işlerini benden iyi bilirsiniz.” demesi tecrübe ve akli kullanmaya verilen önemi göstermesi bakımından kayda değerdir.

İlerleyen dönemde yukarıdaki temel hükümler varken uygulamada farklar meydana gelmeye başlamış, en başta Hz. Peygamberin “Asr-ı Saadet” dönemi denilen dört halifeden sonra saltanat döneminin başlangıcını haber verdiği gibi saltanat dönemi başlamıştır.

Emeviler döneminde İslam’ın en temel “şûra” prensibi göz ardı edilmiş, Emevi halifelerinden bazıları minbere çıkıp, “Kim bana Allah’tan kork derse, kafasını vururum.”⁶⁸ demiştir. Emevi Halifeleri, hilafeti Hz. Osman’dan (r.a.) tevarüs yoluyla aldıklarını iddia edip, Kur’an’da Allah’ın halifesi tabirini, Allah’ın vekili şeklinde tefsir ederek saltanat dönemini başlatmışlardır⁶⁹.

İslam tarihindeki bu saltanat biçimini ve diğer birtakım suistimalleri burada tekrar etmeye gerek yoktur. Fakat başta müsteşrikler olmak üzere birçok araştırmacı yukarıda esasları ve uygulamaları örneklediğimiz Asr-ı Saadet dönemini görmemezlikten gelip, tarihdeki suistimalleri İslam’a mal etmeye çalışmışlardır.

Bu tür suistimal ve zulümler başta Hasan el Basri olmak üzere birçok İslam ulemasını harekete geçirmiştir. İslam tarihinde “Mürcie” adıyla başlayan orta yol, itidalli ve hoşgörülü anlayış, daha sonra Asr-ı Saadet’teki Kur’an ve Sünnet anlayışının hâkim olmasını getirmiştir. Bütün Müslümanların birliği ve kardeşliğini, devletin bekasını ve daha geniş anlamda “sulh-ı umumiyi” amaçlayan bu düşünce Ehl-i Sünnet çizgisi olarak gelişme göstermiştir.

67 Hüd Suresi, Ayet: 113.

68 Temmâvî, Hz. Ömer ve Modern Sistemler, s. 105

69 W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev: Ethem Ruhi Fırlıklı, s.100-101.

6. Osmanlı Sisteminin Oluşmasında Âlimlerin Rolü

Osmanlılar, kanun, hüküm, ferman ve uygulamada dinî anlayışın dışına çıkmamak için kuruluşlarından itibaren İslam fıkına (hukuk) vâkıf olan ulemaya devlet idaresinde yer vermişlerdir. Abbasilerden Selçuklulara, oradan da Osmanlılara tevarüs eden bu gelenek, İslam kültürünü Türk kültürü ile uzlaştıran büyük âlimlerin yetişmesini sağlamıştır. Fleischer, Âli üzerinde yaptığı çalışmalardan bu konuda şunları aktarır:

“Âli'nin ileri sürdüğü ilk nokta, yüzyılın ortalarına değin yüksek İslam gelenekleriyle Osmanlılığın, özdeş olmasa da sınırdış ve karşılıklı uyum içinde olmasıydı. Bu Fatih'ten Süleyman'a kadar hüküm süren padişahların öğrenme isteğinin, şer'i hükümlere saygısının ve ilmiye kurumunu desteklemesinin bir sonucudu...”⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin ilk teşkilat yapısını ve kanunlarını oluşturan ulema sınıfıdır.

İlmiye Salnamesi'ndeki yazısında Tarih-i Osmanî Encümeni azalarından Ali Emîrî Efendi bu konuda şunları ifade etmiştir:

“Gerek müessis-i Devlet Osman Gazi Hazretleri ve gerek encâl-i âlieleri şeriat-ı Ahmediyeye gerden-dâde-i mutâvaat olarak (dinin emirlerine boyun eğmiş- itaatkâr kişiler olarak), ahkâm-ı şeriatı, ulemâ-yı kirama tevcih ve tahmil ile bizzat kendilerini dahi bu babda efrad-ı nâs menzilesine tenzîl ederek hükümet-i şer'iyeye ve hukukiyeye asla müdahale etmemekle beraber, bunun birçok fevâid ve muhasenatını (faydalarını ve iyiliğini) görmeleri üzerine, menâsıb-ı mülkiyenin müntehası olan vüzerayı dahi tarîk-i ilmiye ashabından tayine teşebbüs ederek, evvelen Edebali Hazretlerinin hafîdi olup, tarîk-i ilmiyeden yetişen Alaud-din Paşa Hazretlerine, badehu kâdiyyü'l kudât Muslihiddin Musa Hazretlerinin mahdumu ulema-yı kiramdan Sinânüddin Yusuf Paşa Hazretlerine rütbe-i vezaret ihсан olunmuş ve ondan sonra rütbe-i vezaretle, paye-i sadaret kezalık tarîk-i ilmiyeden yetişen Çandarlı ailesine intikal ederek, İstanbul'un tarih-i fethi olan 857 / 1453 senesine kadar mesned-i celil-i sadarete bilumum tarîk-i ilmiye ashabı irtika eylemiştir.”⁷¹

İlmiye sınıfı mensupları sadece hukuk ve eğitim işlerini değil, Fatih dönemine kadar mülkiye hizmetlerini de yürütmüşler vezirlik rütbesine kadar yükselmişlerdir.

70 Cornell.H.Fleischer, Tarihçi Mustafa Âli, s.272

71 İlmiye Salnamesi: Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar., s. 277.

Kanunî dönemine kadar Osmanlı kanunlarını hazırlayan nişancılar ve defterdarlar da ilmiye sınıfındandı. Özellikle bürokrasinin en başındaki kişi sayılan nişancıların şeyhülislamlarla uyumlu bir şekilde kanunları hazırladıkları bilinmektedir.

“Nişancılar bir ilmiye üyesinin birikimine ve itibarına sahiptiler, ama aynı zamanda Osmanlı hükümetinin önemli bir üyesiydiler; kendilerine has etkinlik alanları, bilgi ve birikimlerini Osmanlı devlet yönetiminin “yeni ilmine” uygulamaktı.”⁷²

Osmanlının kuruluş ve gelişme döneminde devlet yönetiminde önemli görevler üstlenen ilmiye sınıfı âlimlerinin yanında, padişahlara âdeta yol gösterip, maneviyatlarını yükselten, toplumun bilgi, ahlak ve irfanına büyük katkılar sağlayan mutasavvıf din büyükleri de vardır. Osman Gazi’yi Şeyh Edebalı; Fatih’i Molla Gürani Akşemseddin; Yavuz ve Kanunî’yi Kemal Paşazade, Ebussuûd, Zenbilli Ali gibi Osmanlının manevi mimarlarıyla birlikte mütalaa etmek gerekir.

Şeyh Edebalı’nın Osmanlının kuruluşunda kendisiyle devamlı görüşen, sohbetlerini dinleyen Osman Gazi’ye moral verici ve hedef gösterici rüya olayı meşhurdur.

“Osman Gazi uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir Osman Gazi’nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi’nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar var. Her dağın dibinden sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçeler sular, kimi çeşmeler akıtır.

Osman Gazi uykudan uyandı. Sürdü geldi. Şeyhe haber verdi. Bunun üzerine şeyh der ki: “Oğul, Osman! Sana muştular olsun ki Hak Teâla sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun. Ve benim kızım Malhun Hatun senin helalin oldu.”⁷³

Sultan Fatih’in hocası Akşemseddin, başta İslami ilimler olmak üzere tıp, astronomi, biyoloji ve matematikte devrinin ünlü âlimidir. Akşemseddin’in savaşlarda padişahının yanında bulunması, Otlukbeli Savaşı’nda Uzun Hasan’ı yeneceği müjdesiyle padişahı cesaretlendirmesi, İstanbul’un muhasarasında da Hz. Eyyüb’un kabrini bulması ve ayet ve hadislerle hem orduyu hem de Fatih’e müjdeli sözler söylemesi, fetihde önemli bir moral destek olmuştur⁷⁴.

72 Fleischer, A.g.e., s. 279.

73 Âşık Paşaoğlu Tarihi, s.16.

74 Hammer, Osmanlı Tarihi, c. I, 292

Fatih bir gün “Ne olur beni de dervişleriniz arasına alın.” der. Fatih’e baba muamelesi yapan Akşemseddin, birden ciddileşir, celalli bir edayla “Hayır!” der, “Osmanoğullarının dervişe değil, sultana ihtiyacı var!” Akşemseddin, Sultan Mehmed’i iyi tanır; yine gelecek, hem bu kez ısrar edecektir, onun için İstanbul’dan uzaklaşır.

Edebali, Akşemseddin gibi padişahlara moral destek olup yol gösteren maneviyat büyükleri zincirinin halkalarını, Yavuz ve Kanunî’nin başarılı olmasında büyük katkıları olan Ebussuûd, Zenbilli ve Kemal Paşazade gibi ulema devam ettirmiştir. Bu büyük âlimler, idari işlerde zaman zaman padişahlara hem yol göstermiş hem de onları meşru dairede kalmaları, dine ve kanunlara aykırı icraat yapmamaları hususunda denetlemişlerdir.

Yavuz Sultan Selim kiliseleri camiye çevirmek isteyince, Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi, Kuran’a ve Fatih Sultan Mehmed’in Patrikhane’ye verdiği ahitnameye göre, bunun şeran caiz olamayacağını bildirmiş ve bu teşebbüsü önlenmiştir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında İstanbul ve civar kiliselerin hukuki durumu bahis mevzuu olunca, Ebussuûd Efendi 945 / 1538 tarihli bir fetvasında meseleyi tetkik ettirdiğini, 117 ve 130 yaşlarında iki şahit bularak İstanbul’un muhasarası esnasında Yahud ve Nasara, el altından Sultan Mehmed ile ittifak ettikleri beyanları üzerine kiliselerin hâlî üzerine kalmasına karar vermiştir⁷⁵.

Kemal Paşazade Yavuz ve Kanunî dönemlerinde padişahlarla beraber seferlere katılmış, Kanunnamelerin şer’i hukuka tatbiki ve Mısır kanunlarının hazırlanmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle Ehl-i Sünnet itikadının sarsılmaması için Safavilere karşı mücadele verilmesini istemiş ve bu yönde fetvalar vermiştir. Molla Kâbız’ın “Hz. İsa, Hz. Muhammed (s.a.s.)’den daha büyüktür.” gibi fikirlerini önce ilzam etmiş, aynı fikirleri savunması nedeniyle idamına fetva vermiştir.

Bir gün İbn-i Kemal Paşa’nın atı çamura saplanır. Hayvan bir gayretle çıkar, ama yanı başındaki sultanı çamura boyar. Mübarek mahcup olur. Yavuz “Üzülmeysin efendim!” der, “Sizin atınızın ayağından sıçrayan çamur, bizim için şereftir!” Sonra “Vasiyetim olsun!” buyurur “Bu çamurlu kaftan kabrimin üstüne serile!” Kanunî, Kemal Paşazade’yi, Zenbilli Ali Efendi’nin ardından Şeyhülislamlık makamına getirmiştir⁷⁶.

75 Tüvan Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, c. II, s. 22-23; Mecmuâ-i Feteva, Beyazıt Ktp. No: 2757, s. 1066.

76 Şerafettin Tüvan, “Kemal Paşazade”, T.D.V.İ.A s. 238-240

Ahmed Kemâlpaşazâde, Bayezîd Han'ın derviş, âlim, gönül ehli olmasının yöneticilik için çok iyi vasıflar olmayıp "Hünkâr dediğin güzel silah kullanmalı ve hatip olmalı." demiştir. Böylece Anadolu'da yayılan fitneyi ancak Selim'in bastırabileceğine inandığını belirtmiştir. İslam âlemini tek bayrak altında toplayabilecek dirayetin Yavuz'da olduğuna inanmıştır. Babasının yerine geçmesinde ona destek olmuştur. İbn-i Kemalpaşa, İdris-i Bitlisi ile birlikte, dedikodu ve fitneyi önlemek için sokak sokak, konak konak dolaşarak Yavuz'a destek olmuşlardır. Kemal Paşazade'nin, devletin gücünü gösteren muhteşem mescitler yaptırmaya meraklı olan Kanunî'ye de "taş ile ağaç ile oyalanmak sultanlara yakışmaz; insan yetiştirmek, Kâbe yapmak kadar sevaptır." dediği rivayet olunmaktadır.

Osmanlı yönetim organizasyonunda padişahların liderlik vasıfları kadar, büyük âlimlerin, âlimlik vasıfları da çok önemli rol oynamıştır. Kanunî döneminden sonra devletin mukadderatında rol oynayacak büyük âlimlerin olmadığı görülür. Onun için Mustafa Âli ulemayı üç kategoriye ayırır:

1. Başkalarının erdemlerini görmezden gelme eğilimleri olmakla birlikte, gerçeğin ve niteliğin her derecesini ayırt etme yeteneği olan büyük ulema.

2. Kendi durumlarının sarsılacağı korkusuyla yeni gerçekleri kabul etmeyen orta düzeyde ulema.

3. En alttaki köktenci grup. Bunlar en eski otoritelerin söylediklerine öylesine sıkı sıkıya bağlıdır ki yeni iç görülerin ya da eserlerin mümkün olabileceğini düşünmeyi reddederler. Peygamberin otoritesini tanımayı reddeden Yahudiler ve Hristiyanlar gibi fanatiklik ve körlük yönünden günah işlemektedirler."⁷⁷

Fleischer buna istinaden şu tespitlerde bulunmaktadır:

"Fatih Sultan Mehmed ve hemen sonra gelen padişahlar, Sultan Süleyman'a kadar din öğrenimin ve kültürün düzeyini yükseltmek için çok çaba gösterdiler. Osmanlı öğrencilerinin eğitim için başka yerlere gitmesine gerek kalmaması için önde gelen âlimleri başkente çektiler ve üniversiteler kurdular. Süleyman'dan sonra ise durum değişti ve şeriatın yerini örfi uygulamalar almaya başladı. Ulema ve özellikle kadılar yoldan çıktılar, zengin ve gösteriş düşkünü oldular."⁷⁸

77 Fleischer, A.g.e., s.269

78 A.g.y.

7. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Cihad ve Gazilik Ruhü

Dört yüz çadırdan oluşan Osmanlı aşiretinin kısa zamanda büyüyüp Bizans İmparatorluğu'na kafa tutar hâle gelmesinde, âlimlerin ilim ve feraseti kadar gazilerin kahramanlıkları da çok önemliydi. Osman Bey, aşiretin başına geçtiği zaman yirmi üç yaşında bir genç olmasına rağmen, siyaseti iyi biliyordu ve gerçekleri savunma konusunda da cesur davranıyordu. O, tam bir cihad eri idi. Bu sebeple Osman Bey, kısa zamanda etrafının yiğitlerden meydana gelen bir hâle ile çevrelendiğini gördü. Bu halenin içinde Konur Alp, Turgut Alp, Abdurrahman Gazi, Akça Koca, Gündüz Alp, Karamürsel, Saltuk Alp, Samsa Çavuş gibi isimler vardı. Cihad ve ila-yı kelimetullah için devamlı harp edip, ganimet elde ettiklerinden şan ve şöretleri de artıyordu. Onların bu durumunu öğrenen ve başka topraklarda yaşayan Müslümanlar, gelip kendilerine iltihak ediyorlardı. Bu da onların kuvvetlenmesine sebep oluyordu.

Osmanlının ilk tarih kaynakları olan, Âşık Paşazade Tarihi, Neşri ve Oruç Tarihleri, Ahmedi'nin İskendernamesi ve diğer Tevarih-i Al-i Osman'da, Osmanlı Devleti'nin inkişafında büyük bir amil olarak görülen ve devletin karakteri bakımından da önemli yer tutan gaza ve cihad kavramlarından çokça bahsedildiği görülür. Wittek, Halil İnalçık gibi önemli tarihçiler de Osmanlının büyümesinde gaza ruhunun en önemli bir etken olduğu görüşündedir⁷⁹.

M. Fuat Köprülü de "Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda muhtelif tarikatların ve Ahî teşkilatının rolleri meselesini ihmal etmemek lazım geldiği" yönündeki Giese ve Clement'in görüşlerine katıldığını bildirmektedir⁸⁰.

Hudutlarda yalnız göçebe değil, İslam dünyasının her tarafından gelmiş ulema, şeyh ve sanat sahipleri de vardır. Dini eğitim ve terbiye altında, i'la-yı kelimetullah ideali için kurulan Gaziyân-i Rum Abdalan-i Rum, Ahiyan-i Rum, Bâciyan-i Rum denilen organize ve hamasî dini teşkilatlar kurulmuştur. Ayrıca Moğol tehlikesine karşı esnaf ve sanatkârı bir birlik altında toplamaya muvaffak olan Ahi Evran tarafından kurulan Ahi teşkilatı, Osmanlının kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Daima savaşa hazır yüz bine yakın mücahit çıkararak Uç halkı her vakit harp yapmaya hazır bir şekilde yaşamıştır. Her taraftan zahitler ve dindarlar Uç'lara gelerek gaza farızasını yapmak ve daha fazla sevap

79 Afyoncu Erhan, Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, I, s.37-38

80 Köprülü M. Fuat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, s. 49.

kazanmak için Allah yolunda cihada katılmışlardır. Tövbe eden günah-kârlardan bir kısmı da din uğrunda savaşarak günahlarını affettirmek istemişlerdir.⁸¹

Paul Wittek, Bizans-Selçuklu hududundaki uç cemiyet ve kültürüne esas olan gaza ve gazi ruhunun büyük rolüne dikkat çekerek Osmanlıları, bir bakıma “Gaza Devleti” olarak tanımlamıştır. Bu gazilik ruhu ve fetihler sebebiyledir ki Osmanlılar büyük bir şöhrete sahip olmuşlar, bütün Müslümanlar onlara saygı ile bakmışlardır. Osman Gazi, kendisine biat edenlerin sadakat ve bağlılığına sahip olmuştur. Osmanlı Devleti, gaza ideolojisi üzerine kurulmuş olmakla birlikte, devletin kurulması için gerekli olan tanzim ve teşkil işlerini de başararak kurumsallaşmıştır.⁸²

Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra “Cengâver” manasına gelen “Alp” unvanı yanında dinî mahiyetteki “Gazi” lakabını da kullanmaya başlamışlardır. Gazilik kültürü, Abbasi Halifesi Nasır’ın fütüvvet zümrelerine, meşru bir mahiyet vermesi ile o ahlaki kıymeti ve içtimai seviyesi yüksek İslam kahramanlarını vücuda getirmiştir. Halifenin bu hareketinde, o aralık İslam dünyasında inkişaf etmiş olan ve şeklen devletin kontrolü altında bulunmakla beraber manen yine de otoritesini hiç tanımayan sofi tarikatlarına karşı, kendisine bağlı yeni bir içtimai kuvvet vücuda getirmek arzusunun olduğu görülmüştür. Selçuklu hükümdarı I. İzzeddin Keykavus da Sinop’un fethinden sonra Halifeye birçok hediye göndererek bu teşkilata girmek istemiş ve kendisine fütüvvet şalvarı gönderilmek suretiyle arzusu yerine getirilmiştir. Anadolu’da XIII ve XIV. asırlarda “Gazi” unvanına uç beylerinin isimlerinde de rastlanır. İki asır kadar bir sürede tekâmül ederek şehirleşen bir gazilik kültürü oluşmuştur.⁸³

Osmanlılarda hâkim olan anlayışa göre İslam’a hizmet asıldır ve bu devletin resmî politikasıdır. Kanunî döneminde 1558-1560 yılları arasında Divan-ı Hümayun’da yani bakanlar kurulunda görüşülüp karara bağlanarak Tunus hâkimine tebliğ edilen hüküm, bu konuya örnek teşkil etmektedir:

“Müslüman ahaliye yardım ve Hayru’l Enâm’ın emrine riâyet edin. Zira bu mühim hususu ifa etmeniz ve bu zararı defetmek için çalışmanız ancak Allah Teâlâ içindir, i’la-yı kelimetullah

81 Şeker Mehmet, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, s.77-111

82 Wittek Paul, “Ankara Bozgunundan İstanbul’un Fethine Kadar (Osmanlı Tarihinden Yarıncı Asır)”, *Çev. Mualla Süerdem, Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri: 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s.55-59.*

83 Köprülü M. Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, s. 146-151

içindir ve Allah düşmanlarının hilesini def etmek içindir. Daima en büyük maksadımız ve en kuvvetli dileğimiz İslam'ın şevketinin kâim olması için çalışmak ve Seyyidü'l-Enâm'ın emrini ifâ etmek ve inşallah u Teâlâ, halkın yüksek saltanatımız zamanında canlarından ve mallarından emin olarak en güzel nizam ve mükemmel hal üzere bulunmasını sağlamaktır. Allah Teâlâ'dan Dîn-i Metîn'e yardım etmesini ve din düşmanları olan fâcir kâfirlere karşı galip gelmeyi niyaz ediyoruz. Muvaffak kılan ve yardım eden Allahu Teâlâ'dır. Allahu Teâlâ dilerse ihsan ve berekâtiyle yardım eder ve muvaffak kılar.”⁸⁴

Sultan III. Mehmed'in Eğri Fetihnamesinde de fetih ve gaza ideali- ne vurgu vardır. Padişah, çok muhkem denilen Eğri Kalesi'nin fethini tebaasına da duyurmuş ve uzun süredir fetihlerin durmuş olması dolayısıyla bu ruhun yeniden canlanmasını istemiştir. Sultan Mehmed, Hazreti Allah'ın (ve câhidu fi sebilillah)⁸⁵ ayetinin emrine uyarak Allah için cihad ettiklerini ve çok muhkem olduğu bilinen Eğri Kalesi'nin, “inna fetahna leke fethan mübine”⁸⁶ sadası güç-ı canı “ve yansurakella hü nasran aziza”⁸⁷ nidası samah-ı canana erişüp kale-i mezbure biavnil-lahi teâla bittamam velkema feth” olduğunu müjde olarak halkına duyurmuştur. Sene 1005 / 1596⁸⁸.

84 BOA. 3.Numaralı Mühime Defteri, s.285

85 Bakara ,218 “Allah yolunda cihad edenler.”

86 Fetih Suresi, Ayet: 1 “Ey Muhammed! Doğrusu biz sana apaçık bir zafer sağlamışızdır.”

87 Fetih Suresi, Ayet: 3 “Allah sana şanlı bir zaferle yardım eder.”

88 Feridun Bey, Mecmua-i Münşeati' s Selatin, , c. II, s.2

B. KLASİK DÖNEM

OSMANLI İDARİ SİSTEMİNDE MERKEZ TEŞKİLATI

Selçuklu Devletlerinin varisi olan Osmanlı Devleti, 1299 tarihinde Osman Bey tarafından kurulmuştur. İlk teşkilatlanmalar (arazi rejimi, askerî teşkilat vb.) ile kanun ve nizamnameler hazırlama ve uygulama faaliyetleri Orhan Bey (1324-1360) zamanında başlamış ve I. Murat (Hüdavendigâr 1360-1389) tarafından geliştirilmiştir⁸⁹. II. Mehmed (1451- 1481) döneminde, gelinen konum itibariyle birçok yasalar çıkarılıp, teşkilat düzenlemeleri yapılmıştır. Devlet yönetiminden nüfuzlu aileler⁹⁰ bertaraf edilmiş ve ⁹¹

“II. Mehmed, diğer yandan veziriazamın yetkisini arttırarak, onu devletin tek amiri hâline getirmiş, ancak bütün yetkileri elinde bulundurarak, devlet idaresi için merkezî bir sistem geliştirmiştir.”⁹²

Devletin siyasi, idari ve hukuki bütün işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı meclis Divan-ı Hümayun’dur. Yönetim örgütünün başında ise mutlak yetki sahibi padişah bulunmaktadır.

1. Yönetim Örgütünün Baş: Osmanlı Padişahları

Padişah, Osmanlı Devleti’nde devlet başkanlığını tanımlayan bir unvandır. İlk Osmanlı hükümdarları daha çok “Bey” unvanını kullanmışlardır. XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı hükümdarları İslam devlet başkanlarının geleneksel resmî sıfatı olan “Sultan” unvanı ile beraber örfî hükümdarlık sıfatlarını ifade eden “Bey” ve “Han” unvanlarını tercih etmişlerdir. “Padişah” unvanı Fatih Sultan Mehmed için en büyük hükümdar anlamında kullanılmış ve sonra yaygınlaşmıştır⁹³.

89 Ayrıntılı bilgi için: İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 2.bs., Ankara, TTK Basımevi, 1984; M. Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Kültür Serisi:31, İstanbul, Ötüken Yay., 1981.

90 Çandarlı ailesi 70 sene Sadrazamlık makamını ellerinde bulundurmuştur.

91 Uzunçarşılı İsmail H., Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 112.

92 Mumcu Ahmet, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, s. 100.

93 Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı, s. 50-83

Osmanlı sikkelerine bu unvanlar şu şekilde yansımıştır: Yıldırım Bayezid zamanına gelinceye kadar sikkelerde unvan kullanılmamıştır. Yıldırım Bayezid'ın büyük şehzadesi Çelebi Süleyman Bey'in sikkelerinde "Emir.", Çelebi Sultan Mehmed zamanından III.Ahmed zamanına kadar "Han" ve "Sultan" unvanları padişahların pederleri namına ilaveten kullanılmıştır.

Sultan Selim'in mevcut unvanlarına Halep'i fethettikten itibaren "Hâdimu'l Haremeyn", İran'a galebesi üzerine de "Şah ve Şehinşah" ilave edilmiştir. Selim, Kanunî ve III. Murad bu unvanları kullanmıştır. "Melik-i Azam" yalnızca Fatih'in Rumca olarak darp ettirdiği sikkelerde mevcuttur. "Melik u devle el Osmaniyye vel müstenid bitevfikiyat er Rabbaniyye" Sultan Abdülaziz'in madalya ve armalarda kullandığı unvandır⁹⁴.

Osman Gazi'den son padişah VI. Mehmed Vahdeddin'e kadar Osmanlı Devleti'nde otuz altı padişah tahta çıkmıştır. Osmanlı idari sisteminin başında bulunan padişahlar, yönetimin temel taşıdır. Siyasi, idari, dinî her türlü iktidarı elinde bulundurmuşlardır. Bu geleneksel iktidarlarını sahip oldukları liderlik özellikleri ile pekiştirmişlerdir. Gerek yönetilenlerin gerekse yönetenlerin kendilerine bağlılık duyduğu tek kişi olan padişahlar, Osmanlı'nın klasik döneminde iyi yetişmiş liderlerdir. Büyük âlimlerden dersler almışlar, sarayda Nakşi ve Mevlevi tarikatlarının etkisi yaygın olduğundan dindar olarak da yetişmişlerdir. Batılı reformları sebebiyle eleştirilen III. Selim ve II. Mahmud'un kendi el yazısı hatlarından, dini hassasiyetleri ve dindarlıkları görülmektedir.

III. Selim' in içki yasağı konusunda hattı:

"Bostancıbaşı nezaret eylesin. Maazallah ehli İslam'a bir kat-re müskirat fûruht olur (içki satılır) ise cevaba kadir olmayıp, cümlesini kıtal ederim, Böylece tembih edesin."⁹⁵

II. Mahmud'un Rumların faaliyetlerine dikkat edilmesi hakkındaki hattı:

"Gavurların mekr u hilelerinden bir veçhile gafil olunma-ğa gelmez. Daima basiret üzere bulunup, bu babda hatıra gelen tedbirlerin icrasında elden geldiği kadar kusur etmemeğe gayret olunmak farizadandır."⁹⁶

94 Ahmed Rasim, Resimli Haritalı Osmanlı Tarihi, I, İstanbul, 1336-1338, s. 298-299

95 BOA. HAT: 210 / 11349 (1205 /1790)

96 BOA. HAT: 839 / 37810 (1823.06.22)

“Manzurum olmuştur. (G6nderdiğiniz belgeleri okudum)
Şeref-i İslam ile müşerref olan Süleyman Bey’in takririni ve mek-
tup tercümelerini mütalaa eyledim. Düveli Nasara fırsat bulduk-
ları takdirce bu niyette oldukları mahal-i şüphe değildir. Ancak
Devlet-i Aliyye’miz Devlet-i Muhammediye olmakla Cenab-ı
Hayru’l Hâfizin, hıfz edip onlara inşaallah fırsat vermez.”⁹⁷

Bununla birlikte devlet yönetimindeki liderlik vasıfları ve zafiyetleri yönünden padişahların birbirinden çok farklı yönleri vardır. Özellikle gerileme döneminden itibaren bazı padişahlar işleri vezirlere havale ettikleri, yönetim zafiyeti gösterdikleri gibi noktalardan eleştirilmişlerdir. Yetişme şartları, dönemin iç ve dış siyasi gelişmeleri, padişahların başarılarında ve liderlik vasıflarında temel etkenler olmuştur.

a. Şehzadelerin Yetişmesi

Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarına, Çelebi Mehmed zamanına kadar “Çelebi”, bundan sonra ise “Şahzade”, tahfifen de “Şehzade” denirdi. Şehzadelerin beş, altı yaşlarına geldiklerinde “Bed-i besmele” denilen merasimle davetlilerin huzurunda eğitimleri başlardı. Elifba, cüz kesesi vs. hediyeler, ciltlenmiş ve süslenmiş olarak şehzadelere sadrazam tarafından hediye edilirdi.⁹⁸ Küçük yaştaki şehzadelerin eğitimi için tayin edilen hocalar; onların dini, manevi ve kültürel eğitimlerinden sorumluydu. Tahsil hayatlarında devrin önemli bilginlerinden fıkıh, hadis, kelim gibi dinî ilimlerin yanında; tarih, astronomi ve matematik gibi nazari ilimleri tahsil ederlerdi.

Şehzadeler, babalarının sağlığında yüksek bir sancağın idaresine (sancağa çıkma) tayin edilirler, bu suretle bütün askerî ve idari işlerde yetişirlerdi. Maiyetlerindeki sancaklarda kendilerine yardımcı olmak ve onları yetiştirmek üzere “Lala” adı verilen tecrübeli bir devlet adamı bulunurdu. Ayrıca defterdar, nişancı, reisülküttap, ruznameci, çavuşbaşı, divan kâtibi, kalem heyeti gibi bürokratlar; miralem, mirahor, çeşnigir, kapıağası ile saray erkânı; tabip, bahçıvan, zanaatkâr gibi görevliler ve yeteri kadar asker bulunurdu. Şehzadeler, padişahın emri doğrultusunda emrindeki askerlerle sefere gider, bizzat orduda savaşa katılırlardı. Osmanlılarda sancağa çıkan şehzadeye “Çelebi Sultan” denirdi. Şehzadeler kendi sancaklarında zeamet ve tımar tevcih edebilir; berat ve hüküm verip bunlara tuğra çekebilirlerdi. Ancak yapacakları

97 BOA.HAT:1207 / 47321(25.05.1814)

98 Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s.110

bu tayin ve tevcihlerde merkeze bilgi vermek ve oradaki asıl deftere kaydettirmek zorundaydılar.⁹⁹

Şehzade Süleyman'ın Saruhan'a tayin edildiğinde oldukça geniş sahalahiyetlere sahip olduğu, Kapu Ağası Ali Ağa'ya Korucu Çiftliğini mülk olarak verdiği, Bozköy zaviyesi şeyhini, türlü tekâlif ve rüsumdan (vergilerden) muaf tuttuğuna dair berat verdiği görülmektedir.¹⁰⁰ Bununla birlikte şehzadelerin sancaklarda bağımsız yöneticiler olmadıkları, sanıldığı kadar geniş bir muhtariyetleri olmadığı da belgelerden anlaşılmaktadır. Zira şehzadelerin de diğer sancakbeyleri gibi yaptıkları en küçük tayin ve diğer idari tasarruflarında merkezle daimi olarak irtibatla buldukları, arzlarının Divan-ı Hümayun'da görüşüldükten ve padişahın muvafık görmesinden sonra karara bağlandığı bilinmektedir. Osmanlı hâkimiyetine geçen ve sancak hâline getirilen yerlere şehzadelerin tayin olunması, devlet hâkimiyetinin yerleşmesi için önemlidir.¹⁰¹

Şehzadelerin sancaklara tayin olmalarının önemli bir yararı da bütün devlet işlerine ve devlet idaresine vukuf peyda etmeleri idi ki bu tarzda yetişmeleri, kendilerinin hükümdarlıkları zamanındaki muvaffakiyetlerinde mühim amil olmuştur. 16. asır sonlarından itibaren, sancaklara gönderilmeyip sarayda "Şimşirlik" denilen bir yerde yaşamaları, şehzadelerin yetişmelerinde olumsuz tesirler meydana getirmiş; tecrübe kazanma, pratik yapma imkânı bulamamışlardır. Devlet yönetimindeki işlere karşı acemilikleri ve buna müsteniden ortaya çıkan isabetsizlik hiç şüphesiz ki devletin sukutunda önemli etken olmuştur.

Şehzadelerin Anadolu'da gönderildikleri belli başlı sancaklar şunlardır: Manisa, Amasya, Konya, Kastamonu, Sinop, Muğla, Çankırı, Trabzon, Kütahya, Balıkesir, Kefe, Akşehir vs. Ancak bunlardan Manisa, Amasya, Konya, Trabzon ve Kütahya sancakları en meşhurlarıdır. Bu sancakların çoğu, Anadolu beyliklerinden alınmış yerlerdir. Böylece Osmanlılar; bir zamanlar kendileri gibi birer beylik olan bu yerlere, güvenilir idareci olarak hanedandan birini göndermişlerdir. Bu şekilde, hâkimiyet altına aldıkları beylikleri hanedan mensubu bir yönetici ile taltif etmişlerdir. Murad Hüdavendigâr'ın büyük oğlu Savcı, burada şehzade iken isyan ettiği için, 1385'ten sonra Rumeli'ye çelebî gönderme usulü kaldırılmıştır¹⁰².

99 Halaçoğlu Yusuf, Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, s. 5

100 Gökbilgin Tayyib, Kanunî Sultan Süleyman, s.11

101 Emecen Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, s.26-40

102 Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s.115-127

Sultan Süleyman'ın yetişmesi ve sancağa çıkması yukarıda anlatılanlara örnek kabilindedir. Şehzade Selim'in Trabzon'da şehzadeligi sırasında (6 Teşrinisani 1494) dünyaya gelmiş ve ismin gökten indiği inanışına uyularak bu hususta Kur'an'a müracaat edilmiş, açılan sahi-fedeki "İnnehu min Süleyman."¹⁰³ ayetinden dolayı kendisine Süleyman adı verilmiştir¹⁰⁴.

Şehzade Süleyman, ilk tahsilini Trabzon'da babasının vazifelendirdiği kimselerden yaptı. O devirde sancak beyliğine çıkma yaşı olarak devletçe kabul edilen 15 yaşına gelince babası Selim, Süleyman padişah'tan bir sancak talebinde bulundu. II. Bayezid, Süleyman'ı önce Karahisar (Şebinkarahisar) livasına tayin etti. Ancak Anadolu'yu kendi nüfuzu altında bulundurmak isteyen Şehzade Ahmed, kendi bölgesine çok yakın olduğu için tayini hoş karşılamadı. Veziri Yular-Kasdı Sinan Bey'in, -düşmanın ya çok uzak ya çok yanında bulunması gerektiği- şeklindeki tavsiyesine rağmen, bunun değiştirilmesini padişah'tan rica etti. Bunun üzerine Şehzade Süleyman'a Bolu Sancağı verildi. Babasının yerine geçmeyi planlayan Şehzade Ahmed, Bolu'nun kendi sancağı Amasya ile İstanbul arasında yol üzerinde olduğu için buna da itiraz etti. Bu defa Süleyman'a Kefe Sancak Beyliği verildi (6 Ağustos 1509.)

Bu değişiklik babası Selim'in hayli işine yaramıştı. Kardeşleri arasındaki taht mücadelesinin ehemmiyetli olduğunu anladı. Üç yıl Kefe sancağında iken babası Selim'in Rumeli'ye geçişinde II. Bayezid' a karşı yenilgiye uğrayarak dönüşünde yardım etti. Yavuz Sultan Selim nihayet mücadelesini başarıp saltanata geçtikten sonra (24 Nisan 1512), Kırım Hanına gönderdiği mektupta oğlu Süleyman'ın İstanbul'a gönderilmesini, bir sefer vaki olduğunda devlet merkezinin muhafazasını kendisine vereceğini bildirdi. Şehzade Süleyman gerçekten babasının amcaları Ahmed Korkud ve amcazadeleri ile mücadelelerinde kaim-i makam-ı saltanat olarak İstanbul'da bulundu. Padişah Selim bu mücadeleleri nihai şekilde kazanmasından sonra Şehzade Süleyman'ı Saruhan Sancağı beyliği ile Manisa'ya gönderdi. Padişah Selim, Çaldıran ve Mısır seferlerine çıkarken Şehzade Süleyman'ı tekrar çağırarak Rumeli bölgesinin muhafazası için 1513 yılında Edirne'ye getirtti. Çorlu civarında babasının vefatı üzerine Sadrazam Pîri Paşa ile Vezir Ahmed Paşa'nın " Fetret olmadan yetişesiz." daveti üzerine İstanbul'a geldi¹⁰⁵.

103 Ncm1, 30 "Mektup Süleyman'dan..."

104 Gökbilgin, Kanunî Sultan Süleyman, s. 7-11

105 A.g.y.

b. Padişahların Yönetime Geçmesi

Osmanlı Devleti'nde padişahlar Osmanlı ailesinden olup, onların dışında birisinin o makamı elde etmesine müsaade olunmamıştır. II. Mehmed'e kadar padişahların iktidara gelmesinde Türk beyleri ve Ahilerin etkisi ve tercihi olmuş, kardeşlerden bu güç dengeleriyle ilişkilerini daha iyi sürdürebilenler avantajlı duruma geçmiştir. "Fatih Kanunnamesiyle hükümdarlık babadan oğla ve diğer akrabalara geçmeye başlamıştır."¹⁰⁶ Orhan Bey zamanından itibaren devlet, ailenin müşterek malı olmaktan çıkarılmış ve hükümdar ile onun oğullarına inhisar ettirilmiştir.

I. Ahmed (1603-1617) döneminden itibaren ise ekber (büyük) ve erşed (olgun) olan şehzadenin tahta geçmesi usulü getirilmiştir. Bu usul şehzadeler arası rekabet duygusunu ortadan kaldırması bakımından olumsuz, taht kavgalarına son vermesi açısından ise olumlu olmuştur.

Tarihçiler, Osmanlılarda hâkimiyetin ve hanedanın menşesini, dini ve geleneksel olarak iki yönden açıklamışlardır:

Dini yönden hanedanın menşesi İslami hilafet ve velayet müessesesine dayanmaktaydı. Bu görüş, XIV. asır sonlarına doğru çıkmıştı. Bu görüşe göre; Osman Gazi'ye beylik, Selçuklu sultanı tarafından verilmişti. Osman Gazi son Selçuklu sultanına halefti. Türk devlet telakkisine göre ise Osman Gazi, Oğuz Han'ın büyük oğlu Kayı Han'dan gelmekteydi. O bu kabilenin irsi reisiydi. Kayı boyu var iken, başka boya hanlık yakıştırılmazdı.

Türklerdeki hâkimiyet, bir şahsa ait değil, ailenin tümüne aitti. Babanın sağlığında miras oğullar arasında paylaşılır, en mühim uç bölgesi büyük oğla verilirdi. Merkezî bölge ise küçük oğlun elinde kalırdı. Türk devletlerinde hükümdar tayininde veliahtlık kurumu varsa da yüzde yüz tatbik edilmemiştir. Hükümdarın tayin ettiği veliaht çoğu kez onun ölümünden sonra kardeşleri tarafından tahttan uzaklaştırılmıştır. Çünkü hükümdarın ölümü ile veliahtlık ve biat hukuki geçerliliğini kaybetmektedir.

Sultanın veliaht tayini, oğulları haklarına bir tecavüz sayılırdı. Meşruiyetin kaynağı babanın kendisi değil, ailenin tümüydü. Bundan dolayı baba ölünce herkese hak doğmaktaydı¹⁰⁷.

Meşruiyetin kaynağının saltanat ailesi olması gerçeği, Osmanlı yönetiminde kuruluştan devletin dağılmasına kadar devam etmiştir. Bu husus, 1876 Anayasasında bir madde olarak yer almıştır.

106 100 Akgündüz Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri, c. I, s. 204.

107 Uğur Ahmet, Siyasetnameler, s. 124-126.

Esad Efendi, Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde bulunmuş, pek çok protokol ve törenlere şahit olmuştur. 28 Mart 1789 tarihinde III. Selim'in tahta çıkışı törenini özetle şöyle anlatır:

Bugün seher vakti padişah I. Abdülhamid'in öldüğü haberi Babiâli'ye geldiği an kaymakam paşa, yeni padişaha biat etti ve ölen padişahın cenazesinin nakli ile ilgili hususlarda kethüda beye gerekli emirleri verdi. Reisülküttap efendiyi de şeyhülislamı Enderun'a getirmesi için gönderdi. Kendisi tebdil ederek beklemeden acele Enderun'a gitti. Kaymakam paşa, yeni padişahı Hırka-i Şerif odasında buldu ve hemen ayaklarını öptü. Burada iken kendisine seraskere dikilmiş ibka kürkü giydirildi. Diğer davetlilerin gelmesini beklemeye başladılar. Kaymakam paşa, arslanhane denilen odada bekledi. Babiâli'de ise kethüda bey, kaptan paşa, nakibüleşraf, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerine tezkireler gönderdi. Müderrisleri haberdâr etmesi için İstanbul kadısı efendiye tezkire ve adi destar ile erkâna kürk gönderildi. Bütün hacegâna haber vermesi için defterdar efendiye, sekbanbaşı ağaya, cebecibaşı, topçubaşı ve arabacıbaşı vekilleri ağalara bütün ocak ağaları ve subayları ile hazır bulunmaları için tezkireler, adi destar ve erkân kürkleri gönderildi. Kapıcıbaşı ağalara haber vermesi için mir-i âlem ve başkapıcıbaşı ağaya tezkire gönderildi. Bunların hepsinin divanî elbiseleri ile bulunmaları usuldendi, fakat öyle olmadı. Ulemaya, divan çavuşları ve çuhadarlar ile acele Enderun'a gelmeleri için haber gönderildi¹⁰⁸.

Ölen padişah I. Abdülhamid'in cenazesini gömülmeye hazırlamak görevi şehremini efendi ile mimar ağaya verildi. Ölen padişahın nereye gömüleceği meselesi, yeni padişahın müsaadesi ile olduğundan şehremini ve mimar ağa Enderun'a gittiler. Yeni padişah III. Selim, merhumun kendi türbesine gömülmesine izin verdi. Bunun üzerine bu iki türbenin tanzimine başladılar.

Biatdan sonra sofadan toplar atıldığı zaman, kaymakam paşa tarafından Sarayburnu'ndan, Yedikule'den, Kız Kulesi'nden ve Hisarlardan toplar atılması için bostancıbaşı ağaya, tophaneden ve tersaneden top atılması için de topçubaşı ağa ile tersaneye emir gönderildi.

Bu sırada şeyhülislam gelip doğru Arslanhane'ye gitti. Kaymakam paşa ve kaptan paşa ile birlikte yeni padişahın huzuruna

108 Esad Efendi, Teşrifat-ı Kadime, s.106-108

girdiler. Şeyhülislam efendiye, görevinde bırakıldığına işaret olmak üzere beyaz kürk giydirildi. Kaymakam paşa daha önce kürkünü giymiş olduğundan kaptan paşaya seraskere kürk giydirildi. Ordu seferde olduğundan yeniçeri ağası yoktu. Bu nedenle ona vekâlet eden sekbanbaşaya kürk giydirilmedi. Enderun halkı da Hırka-i Şerif odasına davet olunmadı. Dışarıda toplu hâlde padişahın gelmesini beklediler. Bunlara kürk giydirildikten sonra darüssaade ağasına, silahtar ağaya ve kapı ağasına kürkler giydirildi. Arkasından Enderun'da padişahın huzurunda kimlerin kürk giymesi gerekiyorsa onlara da kürk giydirildi. Yalnız kapıağası kürkü konusunda anlaşmazlık çıktı. Fakat giyeceği kürkün seraskere dikilmiş kürk olduğu kesinleşince böylece onun da kürkü verildi¹⁰⁹.

Gelenlerin artık Hırka-i Şerif odasında işleri kalmadığından dışarı çıkıp genel biat için hazırlık yapmaları gerekiyordu. Padişah izin verince Babüssaade'den dışarı çıktılar. Şeyhülislam, kaymakam paşa ve kaptan paşa Kubbe-i Hümayuna gelip beklediler. Acele olarak tahtın, bayram törenlerinde olduğu gibi hazırlanması ve herkesin tahtın etrafında yerini almasına çalışıldı. Hazırlığın tamamlandığı kapıağası aracılığıyla padişaha bildirildi. Padişah, başına "yusuflî" denilen sorguçlu şahane bir sarık, sırtına âlâ kaplı, "kapaniçe" denilen mücevher şemseli ve büyük yakalı kürk giymiş olarak görüldü. Gelip tahtına oturduğunda alkışlandı. Nakibul eşraf ve şeyhülislamdan başlayarak devlet ricali sırayla gelip biat ettiler. Biat töreninden sonra tellalbaş ağaya yeni padişahın tahta oturduğunu ilan etmek için münadiler bağırması, Ayasofya, Sultan Mehmed, Süleymaniye ve Sultanahmet Camilerinde müezzinbaşaların salâ vermeleri için önceden yazılan buyrulduklar gönderildi¹¹⁰.

c. Padişahların Yetki ve Görevleri

Padişahlar, yürütme, şer'i konular dışında yasama ve bazı sınırlamalarla birlikte yargı yetkisine sahiptir. Padişahlara aittir; örfi anlaşmazlıklarda ise padişahın yargı yetkisi tamdır.¹¹¹ Hem Orta Asya egemenlik geleneği, hem de İslami geleneklerden dolayı padişahlar çok geniş yetkilere sahiptir. Ancak uygulamada padişahlar bu yetkilerini ilgili birimlere devretmişler, özellikle hukukun üstünlüğünü kabul ederek, adalete bağlı kalmışlardır.

109 A.g.y.

110 A.g.e., s. 8-11,

111 Akgündüz, A.g.e., s. 204-207.

Osmanlı padişahlarının maddi iktidarlarına Peygamberin siyasi ve-kili sayılarak, bazı sıfat ve salâhiyetler de ilave edilmiştir. Padişahlar, özellikle örfi kanunları çıkarmak hususunda serbest olmuşlardır. Kamu hukuku, teşkilat ve idare ile ilgili kanunlar, padişahların doğrudan doğruya emir ve fermanlarına dayanan nizamnamelerdir¹¹².

Devlet yönetimi padişahın kişisel takdirine bağlı olmakla birlikte, gücü tamamen sınırsız değildir. Emri altındaki idari ve askerî kadrolar, toplumdaki dinî anlayış ve sosyal refah politikalarını uygulama zorunluluğu, sultanın gücünü ve yetkilerini sınırlamaktadır.¹¹³ Padişahlar hukuk işlerini kadınlara havale edip bu konuda kendilerini halktan bir kişi sayarak onların verdikleri kararlara karışmamışlardır.¹¹⁴ Görünüşte padişahların hak ve salâhiyetleri hudutsuz gibi görünebilir. Ancak belki de devletin en az hür olan insanları onlardır. O kadar ki bir padişah özel hayatını saray geleneklerine, çalışmalarını da şeriata göre ayarlamak zorundadır. Padişahlık ve halifelik salâhiyetlerini doğrudan doğruya kullanamazlar. Bu salâhiyetlerini konulan kanunlara ve sadrazam, şeyhülislam gibi yetkili mercilerin istişare ve tasvipleri doğrultusunda kullanırlardı.

Devlet yönetiminde geleneksel bir devamlılık varsa da her hükümdar değişikliğinde önceki bütün milletlerarası antlaşmalar yenilenmekteydi. Hükümdarın fiil ve işlemleri devlet adına yapılmış fiil ve işlemler olarak değil, kendi uygulamaları olarak kabul ediliyordu.

Siyasal olarak geniş hak ve yetkilere sahip padişahlar, bu yetki ve güçlerini adaletin sağlanmasında ve halkın hizmetinde kullanmışlardır. Yavuz Selim zamanında yaşayan Celalzade Mustafa (1494-1567), divan kâtibi olarak yaşadıklarına ve Vezir Piri Paşa'nın anlattıklarına dayanarak Yavuz Sultan Selim hakkında şunları yazmıştır:

“İslam ülkelerinde tek kişiye haksızlık ve zulmedilmesini hoş görmezlerdi. Memlekette zulüm ve haksızlık olduğunu bilmemek ona göre en büyük günahı. Gerçekten kendisini padişah bilmezdi. Yüce Allah'ın aciz, hakir kulu, yeryüzünde kullarının önemli işlerini kayırmaya koyduğu en aşağı yaratığıyım, diye buyururlardı.”¹¹⁵

Padişah, reayayı himaye etmek, zulümden korumak ve düzeni sağlamakla görevlidir. Tarihçi Tursun Beğ dünyanın nizamı için padişahın mutlak otoritesinin ve kendi idaresine dayalı kanunnameler neşretmesinin zaruri

112 Barkan, Kanunlar I, s. XLIII., XLVIII.

113 Findley Carter V., Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, s. 6

114 Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül Vukuat, c. I, s. 11.

115 Celâlzâde Mustafa, Selim-nâme, Hazırlayanlar: Ahmet Uğur- Mustafa Çuhadar, s. 267.

olduğu görüşündedir. Gerçekten de Fatih, İslam tarihinde tamamen padişah otoritesine dayalı hukuk kodlarını yürürlüğe koyan ilk hükümdardır¹¹⁶.

Devlet yönetiminde güç ve yetki sahibi olan padişahlar, kendilerini Allah'a karşı sorumlu olan aciz kişiler olarak görmüşlerdir. Yasama yürütme ve yargı açısından mutlak yetki sahibi olan padişahların yetkileri, en başta İslami hükümler ile sınırlıdır. Ayrıca seyfiye, kalemiye ve ilmiye sınıfları ile halkın yönetimden memnun olmaları da padişahların meşruiyetleri ve iktidarda kalabilmeleri için gereklidir.

d. Padişahların Liderlik Vasıfları

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde padişahlar gerek dinî ve ahlaki kişilik yönünden gerekse idari bilgi ve tecrübe yönünden iyi yetişmiş kişilerdi. Daha şehzadelikten itibaren başlayan eğitim hayatları, padişah olunca da devam ederdi.

Celalzade Mustafa, padişahların büyük bilginlerle ve faziletli, kemal sahibi kişilerle idari tedbirler hakkında istişarede bulduklarını belirtmiştir¹¹⁷. Fatih Sultan Mehmed, bilgisini geliştirmek için Amirutres, Ali Kuşçu Tropezuntios, Hocazade gibi Doğu ve Batıyı temsil eden zekâlar ile huzurunda toplantılar düzenlemiş, Hristiyan dinini de anlamaya çalışmıştı. Sultan Fatih'in ana dilinden başka, Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça bildiği, din, felsefe, coğrafya, matematik ve heyet ilimleriyle de ilgilendiği bilinmekteydi.¹¹⁸

Sultan III. Mustafa tarafından 1172 /1758 tarihinde Ramazan günleri sarayda huzur dersleri konulup, ilim meclisi oluşturulmuştu. Padişahlar bu güzel âdetlerden memnun kalmışlar, derslerin sonunda ilmi meclis tartışmalarına iştirak eden ulemanın rütbe ve derecelerini terfi ettirip, maaşlarını artırmışlardır¹¹⁹.

Padişahların çevresinde bulunan bu ilim adamlarının yanı sıra, zaman zaman bazı devlet adamları "siyaset-name" "nasihat-name" türünde padişahlara genel kanaatlerini, tavsiyelerini içeren eserler takdim etmişlerdir. Takdim edilen bu eserlerde genel olarak padişahlara yapılacak iyi icraatlarla halka kendilerini sevdirmeleri, adaletli olmaları, memurları iyi seçmeleri ve makam sahiplerini olur olmaz gerekçeler ile görevden almamaları tavsiye edilmiştir¹²⁰.

116 Özkul Osman, Ulema, s. 44

117 Celalzade Mustafa, Selim-name, s. 278.

118 Taneri Aydın, Türk Devlet Geleneği, s. 71.

119 Ebul'ula Mardin, Huzur Dersleri, s. 62.

120 Uğur Ahmet, Siyasetnameler, s. 137-143.

Osmanlı padişahlarının gerek teorik gerekse pratik tecrübe açısından iyi yetişmiş olmaları, her bakımdan halk tarafından benimsenmelerini ve etkili birer lider olmalarını sağlamıştır. Bu konu Abdurrahman Şeref'in eserinde şu şekilde belirtilmiştir:

“Devletimizin teşekküle-i asliyesi icabınca tavr-ı hareketi padişâhân-ı izâm hazerâtının ahvâl-i zâtiyelerine tâbi olduğundan, nak-ü tasvir eylediğimiz şevket ve şân hep kendilerinin âsâr-ı ihtimâmât-ı hususiyeleridir. Mesela, Yıldırım Bayezid Han-ı Evvel zamanında erkân-ı devlet meşreb-i şahaneve ittibâen vâdi-i heves ve ihtişâma mâil ve Fatih Sultan Mehmed Han zamanında cümleten şehrah-ı gazâ ve cihada sâlik olmuş ve asr-ı Bayezid Han-ı Sâni'de kuvâ-yı devlet fütur ve rehâvete giriftâr ve ahd-i Selimî ve Süleymanîde galayım-i cihangirî yeniden pedîdâr olmakla eski şevk ve gayret yine avdet etmiştir.”¹²¹

Yani devletin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında padişahların tavır ve hareketleri çok etkili olmuştur. İhtişama önem veren Yıldırım Bayezid zamanında, devlet erkânı arasında da ihtişam giderek yayılmıştır. Sultan Fatih zamanında herkesin gazaya meyli artmıştır. II. Bayezid zamanında rehavetin, rahatlığın, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise cihangirliğin, şevk ve gayretin arttığı görülmüştür. Padişahların kişiliğinin halk üzerinde çok etkisi vardır. Osman Gazi'nin yiğit ve savaşçı kişiliği, halkı âdeta savaşa hazır bir ordu hâline getirmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in cesaret ve kahramanlığının yanı sıra, ilme çok önem vermesiyle başta Fatih Medreseleri olmak üzere ülke genelinde büyük ilmi gelişmeler olmuş ve birçok ilim adamı yetişmiştir.

Kanunî'nin maddi ve manevi birçok iyi hasleti şahsında toplamış bir padişah olduğunda tarihçiler müttefiktir. 23 yaşında tahta geçip 46 sene saltanat sürmesi devrinin umumiyetle zafer ve zenginliklerle dolu bulunması, imparatorluk camiasını nizam ve adalet esasları dâhilinde idaresi, onun halk üzerinde çok büyük saygı ve sevgi uyandırmasına sebep olmuştur. Büyük kumandanlık ve itidalli idari vasıfları, müstesna derecedeki adalet anlayışı yerli ve yabancı kaynaklar tarafından takdir ve hayranlıkla belirtilmiştir. Ordu ve idare mensupları arasındaki nüfuzu, telkin ettiği saygı ve sevgi hisleri o derece kuvvetlidir ki Şehzade Mustafa'nın ve İbrahim Paşa'nın katli gibi olaylar dahi bu kanaati değiştirememiştir¹²².

121 Abdurrahman Şeref, Tarih, c. II, s. 279 .

122 Gökbilgin Tayyib, Kanunî Sultan Süleyman, 194-195

Kuruluş ve gelişme dönemlerinde padişahların halk üzerinde çok etkin olmalarında devlet yönetiminde sosyal adaleti esas almaları ve fakirleri korumalarının da payı vardır. Oğuz töresi gereği Osmanlı ailesini temsilen padişahlar, her kesimden halkın davet edildiği yemek ziyafetleri vermişlerdir. Osman Gazi ayda bir kere yemekler hazırlatıp, fakirlere yemek yedirmeyi ve onları giydirmeyi adet edinmiştir. Sonra Sultan Orhan, Sultan Murat, Yıldırım Bayezid ve diğer padişahlar da verdikleri ziyafetler ve inşa ettikleri imaretler ile fakirlerin ihtiyaçlarını gidermişler ve onları korumuşlardır.¹²³ Böylece padişahlar halkın güvenini ve onayını almışlar, halkın lidere ve devlete bağlılığını artırmışlardır.

Osmanlı hükümdarları, daha Osman Bey'den itibaren meşru mazeretlerinin dışında Cuma namazını sarayın dışında ve halka açık bir camide kılmaya özen göstermişlerdir. Bu durum, vakayiname, hatırat ve seyahatnamelerden anlaşılmaktadır. Cuma selamlığı sırasında üzerinde durulması gereken en önemli husus, halkın dilek ve şikâyetlerinin bizzat hükümdara ulaştırabilmesidir. Osmanlı tarihi boyunca bunun çeşitli şekillerde örneğini görmek mümkündür. Aslında Osmanlı Devleti'nde tebaanın padişaha ulaşması yerleşmiş bir gelenektir.

Padişahların zaman zaman kıyafet değiştirerek halk arasında dolaşıp kamuoyunu yoklamaları (tebdil gezmeleri), günlük hayatları, halkın yediği ve içtiği ile ilgilenmeleri de gelenektir. Mesela Mustafa III, su yolcu; (su yol muhafızı), I Abdülhamid, softa; III. Selim, humbaracı neferi; (savaş aleti kullanan) kıyafetine bürünerek tebdil-i kıyafetle dolaşmışlardır.¹²⁴

Osmanlı Beyliğinin devlet olmasında ve Osmanlı Devleti'nin de cihan devleti hâline gelmesinde etkili olan padişahların liderlik vasıflarını daha etraflıca incelemekte fayda vardır. Çünkü tarihçilerin büyük liderler olarak değerlendirdikleri padişahlar, Devlet-i Aliyye'nin idari, içtimaî ve iktisadi birçok özelliklerine damga vurmuşlardır.

d. 1. Osman Gazi'nin Liderlik Vasıfları

1258 tarihinde Söğüt'te veya Osmancık'ta doğmuş olan Osman Gazi'ye Kara Osman da denirdi. Babasının yerine idareyi ele aldığı anda yirmi üç yaşında temiz ve kahraman bir Türk'tü. Osman Gazi, bey olunca civarında Bizans tekfurlarına karşı savaşa devam ile küçük ülkesini büyüttü,

123 Sümer Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), s. 407.

124 Karal E.Z., Nizam-ı Cedit., s. 95

Selçuklu Sultanı II. Gıyasettin Mesud kendisine beylik alameti olarak bir ak sancak, tuğ, mehterhane ile birlikte, bir de menşur (ferman) gönderdi. Osman Gazi de kendi adına hutbe okutmaya başladı. Ahi şeyhlerinden Edebalı'nın kızı ile evlenmesiyle nüfuz ve kudretini daha da artırdı¹²⁵.

Osman Gazi, genç yaşında aşiretin beyi olunca herkes ona itaat ve bağlılığını bildirdi. Büyük bir kısmı garip ve vatanlarını bırakıp gelmiş olan insanların, Osman Bey etrafında toplanmaları, devletin güçlenmesine sebep oldu. Osman Bey, bunların tabii bir lideri durumuna gelmişti. Bundan başka, "Uç"lardaki Türkmenler arasında büyük bir nüfuzla sahip olan Şeyh Edebalı ile yakınlık ve akrabalık tesis etmesi, başta Ahiler arasında olmak üzere uçlardaki diğer toplulukların kendisine bağlanmasına sebep oldu ve kendisine bağlananların umutlarını boşa çıkarmadı.

Osman Gazi, başlangıçta babasının komşu Rum tekfurular ile iyi geçinme siyasetine devam ettirdi. Çevresindeki Türkmen komşuları ile mümkün mertebe çatışmaya girmemek için de gayret sarf etti. Onun güçlenmesini hazmedemeyen ve öldürme planları yapanlar vardı. Aşık Paşaoğlu Tarihi'nde bu olaylar özetle şöyle anlatılır:

Bilecik tekfuru Osman Gazi'yi öldürmek amacıyla düğüne davet etmişti. Mihal, Osman Gazi'yi tekfurun maksatlarından bahsederek, gafil olmaması konusunda uyardı. Osman Gazi : "Bilecik dar yerdir. Düğünü orada yapmasın, Çakırpınarı'nda yapsın." diye haber gönderdi. Tekfur bu sözü kabul edip düğünü Çakırpınarı'nda yaptı. Kararlaştırıldığı gün Osman Gazi öküzlerini yükledi ve öküz ileten kadınlara verdi. Keçelerin arasına bir hayli adamlar sardırıldı. Sürdüler, akşam karanlığında hisara geldiklerinde, yüklerin arasından adamlar, yalın kılıçlar döküldü. Hisarda adam az kalmış olduğundan hisar kolayca fetholundu. Düğündeki birçok kimseyi de esir aldılar¹²⁶.

Osman Gazi, ferasetli bir yöneticiydi. Bir gün kardeşi Gündüzalp ile birlikte komşusu ve dostu olan İnönü beyinin evinde iken, Eskişehir beyi, müttefiki Harmankaya hâkimi Köse Mihal ile birdenbire çıkageldiği görüldü. Bunlar, ellerinde silahla Osman'ın kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı. İnönü beyi, gerçek misafirperverliğini bu şekilde bozulmasını kabul etmeyerek onları vermeyeceğini söyledi. Bu esnada

125 Sertoğlu Mithat, Osmanlı Tarih Lügati, s. 244

126 Aşık Paşaoğlu Tarihi, s.22-23

Osman ile Gündüzalp ileri atılıp mücadeleye başladılar. Eskişehir beyi korkup kaçarken Köse Mihâl esir alındı. Bunun üzerine Köse Mihâl kendisini esir alan bu güçlü insana karşı bir sevgi duydu ve ona tabi oldu¹²⁷. Daha sonra Köse Mihâl atalarının dinini bırakarak Müslüman oldu. O andan itibaren de Osman'ın yükselmekte olan gücüne önemli bir destek oldu.

Osman, "Bey" unvanını alıp beyliğin başına geçtikten sonra ikamet-gâhı olan Karacahisar'daki kiliseyi camiye çevirdi. Bir imam ve hatip tayin etti. Bir de her türlü işlere bakmak ve halk arasında meydana gelen davaları hafta sonu olan cuma günlerinde karara bağlamak için bir molla (kadı) seçti. Kayınbabası Edebalı ve dört silah arkadaşı (kardeşi Gündüzalp, Turgutalp, Hasanalp ve Aykutalp) ile istişare ettikten sonra, Şeyh Edebalı'nın talebesi olan Karamanlı Dursun Fakih'i imam olarak tayin etti. Pazarlarda din ve milliyet farkı gözetmeksizin düzeni koruma görevini de ona verdi. Bir cuma günü Germiyan Türk Beyi Alişir'in tebaasından bir Müslüman ile Bilecik Rum liderine bağlı bir Hristiyan arasında çıkan kavgada Osman, Hristiyanın lehine hüküm verdi. Bunun üzerine bütün ülkede Ertuğrul'un oğlu Osman'ın hak ve adaletinden söz edilmeye başlandı. Bunun sonucunda halk, Karacahisar pazarına daha çok gelmeye başladı¹²⁸.

Osman Bey, özellikle Karacahisar'ın fethinden sonra siyasi bir şahsiyet kazandı. Bu başarısından dolayı Anadolu Selçuklu sultanının kendisine gönderdiği hâkimiyet (beylik) sembollerini (alamet) alarak bir sancak beyi durumuna geldi.

Osman Bey'in yürüttüğü gaza hareketlerinde büyük başarılar elde etmesi, Anadolu'nun diğer bölgelerindeki gazilerin de gelip etrafında toplanmalarına sebep oldu. Gazilerin girdikleri bütün savaşları kazanmaları sonucunda 1281'de Ertuğrul Gazi'nin oğluna bıraktığı miras 4800 km² iken, Osman Bey'in 1324'te bıraktığı miras 16000 km²ye ulaştı.

Tarihî kaynaklar, Osman Gazi'nin 1320 tarihinden itibaren yönetimden çekildiğini ve idareyi oğlu Orhan'a bıraktığını kaydeder. Yakalandığı nikris hastalığı sebebiyle 1326 tarihinde vefat eder. Osman Gazi, iyi bir idareci, keskin ve sağlam görüşlü, itidalli, kabiliyetli bir kimsedir. Mücadelesinde planlı hareketi, sabırlı ve müsamahalı olması sayesinde etrafındaki aşiretleri de nüfuzu altına almayı başarmıştır. Çok

127 Mehmet Neşri, Neşri Tarihi, I s.44

128 A.g.e., s. 57-59

sade bir hayat yaşamıştır. Kıyafetleri dahi muhafızları gibi sadedir. O, ne altın ne de gümüş bırakmıştır, terekesi içinde kıymetli bir şey yoktur. “Fahrüddin” lakabını taşıyan Osman Bey, Orhan’a nasihatlerde bulunarak şöyle söyler: Bir kimse sana Hak Teâla’nın buyurmadığı sözleri yutturursa, kabul etme. Allah’ın buyruğundan başka iş işleme. Bilmediğin şeyleri ulemaya danış. Bir şeyi iyice bilmeden harekete başlama. Sana muti (itaat edenleri) olanları hoş tut. Beni Bursa’da Gümüşlü Kubbe’ye (Gümüşlü Kümbet) defnet¹²⁹.”

“Adl ile bu âlemi âbad kıl
Resm-i cihad ile beni şad kıl
Rah-ı cihad içre edüp içtihad
Memleket-i Rumda kıl adl ü dad
Eyle riayet ulemaya tamam
Ta ki bul emr-i şeriat nizam
Her nerede işidesin ehl-i ilm
Göster ona rağbet ve ikbal ve hilm
Asker ve mal ile gurur eyleme
Şer’i şerif ehlini dûr eyleme
Şer’adur maye-i şâhi ve bes
Şer’a muhalif işe etme heves
Matlubumuz din-i hudadır bizim
Mesleğimiz rah-ı hudadır bizim
Yoksa kuru mihnet ve kavga değil
Şah-ı cihan olmağı dava değil.”¹³⁰

d. 2. “Fatih” Unvanlı Sultan II. Mehmed

30 Mart 1432 tarihinde Edirne’de dünyaya gelen Fatih için, Osmanlının ilim ve sanatta büyük ilerlemelere sahne olduğu dönem olması hasebiyle âdeta geleceğin lideri yapacak dini ve ilmî bir ortam hazır-
dı. Şehzadeliği ve padişahlığı sırasında, fıkıhta Molla Hüsrev, tefsirde Molla Gürani, Molla Yegân ve Hızır Çelebi, matematikte Ali Kuşçu, kelamda Hocazade ve Ali Tûsi’den ders aldı. Batı tarihini de Anconal Giriaco’dan öğrendi.

129 A.g.e., s. 73

130 Ahmed Rasim, Osmanlı Tarihi, I, s.16

1443'de lalası Kasapzade Mahmud ve Nişancı Abdullah Beyler ile Manisa'ya vali olarak gönderildi. Ağabeyi Amasya Valisi Şehzade Alaaddin Ali Çelebi ölünce tahtın yegâne varisi oluverdi. Sultan Murad on iki yaşında iken oğlu Mehmed'i yerine tahta geçirdi. Fakat içerde ve dışarıda karışıklıklar artınca II. Murad tekrar başa geçti. II. Mehmed, Manisa'ya döndü ve orada büyük işler başardı; birçok askerî hareketlere girişti, vilayeti dilediğince yönetti ve kendi adına para bastırdı. 1451 de II. Murad ölünce on dokuz yaşında tahta yeniden geçti¹³¹.

Namık Kemal, "Evrak-ı Perişan"da, Sultan Fatih'i özetle şöyle anlatır:

Bizans İmparatoru kendisine sığınan Şehzade Orhan vasıtasıyla Osmanlı içerisinde fitne çıkarmaya çalışmaktadır. Fatih, Rum politikasına bir nihayet vermeye katıyetle azmetmiş ve ondan sonra bütün himmetiyle savaşa hazırlanmıştır. Hatta bir gece sabaha karşı Halil Paşa'yı çağırır. Paşa bu vakitsiz davetten fevkalade telaş ederek bütün bütün canından ümit keserek, yanına biraz altın alır, huzur-ı padişahîye arz eder. Padişah sadrazamın bu telaşını görünce "Lala emin ol! Ne hazineni isterim ne hayatına kastım vardır. Muradım yalnız İstanbul'un fethine yardımındır. Bu yastığı gördün mü? Uykusuzlukla döne döne bu hâle getirdim. Gece gündüz hayal ettiğim İstanbul'un fethi hâsil olmadıkça rahat etmek ihtimalim yoktur." Ayrıca paşanın Rumların parasından sakınmasını emreder ve bir bakıma uyarır¹³².

Nice asırlar cihana hükmeden Roma İmparatorluğu'nun uzantısı ve garp medeniyetinin dârülfünunu, şark kilisesinin idari kürsüsü olduğu için İstanbul'un zaptını istemek Hristiyanlık âlemine meydan okumaktı. Ayrıca şehrin istihkâmı, korunması harp fenninin ulaştığı dereceye göre o kadar zordu ki âdeta mümkün görülmezdi. Osmanlı donanması zayıftı. Fakat Fatih, kararlıydı ve gerekli hazırlıklardan sonra Bizans'ın muhasara emrini vermişti. Fatih, Zağnos Paşa, Molla Gürani ve Akşemseddin gibi hamiyet ve bilgisine itimat ettiği kişilerle müşavere ediyordu. Mühendis Muslihiddin, Sarıca Sekban ve Macar Urbana döktürdüğü toplarla o dönemin en üstün silah gücünü elde etmişti. Döktürdüğü on üç kıntarlık top şimdiki kadar tarihte görülen ateşli silahın en büyüklerinden biriydi.

Muhasaranın bir türlü sonuçlanmaması, Fatih'e yeni silahlar icat ettiriyordu. Aşılmaz engeller karşısında gemilerin karadan yürütülmesi sağlayarak zekâ ve maharetini gösteriyordu¹³³.

131 Kızıltoprak Kemal, Fatih Sultan Mehmed Han'ın Liderlik Vasıfları, s. 41-55

132 Namık Kemal, Evrak-ı Perişan, 1301 Matbaa-i Osmaniye s. 153-180

133 A.g.e., s.153-180

Batıda Papa'nın düşmanca faaliyetleri, Şarkta ise Uzun Hasan'ın zuhuru münasebetiyle Avrupa ve Asya'nın en kuvvetli devletleri Osmanlıların aleyhine müttefikan hareket etmekteydi. Düşmanın miktarıyla kendi kuvveti arasında nispet kabul etmeyecek farklar olmasına rağmen zafere ulaşmayı bildi. Otuz sene bütün dünya ile uğraştı, 16 mülk ile 200 müstahkem şehri zapt etti. Saltanatı zamanında ülkeyi dünyanın birinci hükümeti sayılabilecek bir dereceye ulaştırdı. Onun için bazı tarihçiler "Fatih, İskender'den bile büyük demişlerdi¹³⁴."

Fatih, Asya ve Avrupa kıtalarında ilelebet kalınabilecek tedbirler aldı. Etrafına istihkâmlar yaptı, düşmana sığınacak bir yer bırakmadı. Akdeniz'i zapt ederek mülkünün sahillerini emniyet etti. Karadeniz'i bir Osmanlı denizi hâline getirdi. Hudut üzerinde ne kadar önemli nokta var ise mükemmel istihkâmlarla güvenlik altına aldı. İtimat ettiği aileleri, haneleri, nakledip değiştirerek çeşitli mezheplerde bulunan tebaası arasında bir muvazene hâsıl etti. Ülke içinde devleti zora düşürecek karışıklıklara fırsat vermedi. Düşmanları hangi taraftan hücum etseler karşılarında oranın yerlisinden bir büyük İslam ordusunu silahlı olarak bulurdu. Devlet-i Aliyye'nin hudutlarını her zaman emniyet altında tutmaya gayret etti¹³⁵.

Fatih, sadece memleket zaptı ve koruması ile uğraşmadı. Dergâhına akıp gelmekte olan ulema ile meşveret ederek bütün hükûmet görevlilerinin vazifelerini içine alan kanun tanzim etti. Siyaset hukuku ve askerî idari nizamını iki yüz kadar müçtehidin fetvalarını alarak düzenledi. Hükümetini adil ve daimi bir kaide üzerine tesis eyledi. Orta Çağ'ı sona erdirip, yeni medeniyetin başlangıcı olmaya hakkıyla layık oldu.

Bulabildiği zekâ ve ilim sahipleriyle bir irfan encümeni teşkil etti. Osmanlı Sarayı, tertip ve düzeninin bozulduğu 19. asra kadar askerî ve siyasi cihanın en büyük mekteplerinden biri olmuştu. Medreselerde fen ilimleri ile din ilimlerini ayrı ihtisaslar olarak belirlemesi bu günkü işbölümü, ihtisaslaşma anlayışının öncüsüydü.

Fatih'in yalnız eğitime değil sanayiye ve ticarete de fevkalade ilgisi vardı. Fethettiği yerlerde bulduğu mahir sanatkârları İstanbul'a getirterek, sanat erbabının gelişmesine çalıştı. Ticaretin gelişmesinin faydalarını takdir ettiği içindir ki Karadeniz ticaret yolunun kontrolünü Cenevizlilerden aldı. Venedik ile yaptığı anlaşma ile cüzî bir gümrük bedeli tayin ederek, Venedik mallarının Osmanlı ülkesinde serbestçe

134 A.g.e., s. 241-280

135 A.g.e., s.242-248

girişine ruhsat verdi. Gerek bu anlaşma gerekse Sicilya kralıyla akdettiği ittifak, Fatih'in Avrupa ile Devlet-i Aliyye arasında ilk ticari ilişkiyi kuran padişah olduğunu da gösterdi. Eğer Fatih'in çalışmalarına devam edilmiş olsaydı, İstanbul'un zamanında olduğu gibi bilginin, marifetin toplandığı ve medeniyetin yayıldığı yer¹³⁶ olabileceği söylenir.

N. Kemal, Fatih'in liderlik vasıflarını saymaya özet olarak şöyle devam eder:

“Osmanlı ordusunun en mahir kumandanı ve en şecaatli askeri idi. Kendi her zaman en önde görünürdü. Ordunun yalnız zabitanı değil hemen her neferini isim, resim ve meziyetleri ile tanır; küçük büyük her hizmetlerine ve her kabahatlerine vakıf olurdu. Devlet idaresinde de çıkardığı kanunları zamanın ulemasıyla en ayrıntısına kadar tartışır, idari işlerin en ayrıntısına kadar ilgilenirdi. İdari ve askeri vasıfları yanında edeb-i insaniyeti ve âlimlere hürmetinin iktizasını olarak hocası Molla Gürani'nin elini öper, Molla Hüsrev'i görünce ayağa kalkardı. Ali Kuşçu'yu Rum'a gönderdiği zaman her konakta masrafları için bin akçe tahsis etmek gibi nice kıymet bilirlilikler gösterdiğinden, Fatih'in âlimlere hürmeti her tarafa yayılmıştı. Fatih, Arapça, Farsça, Latince ve Yunanca bilirdi. Sadece Osmanlı ulemasıyla sohbet ve istişareye kanaat etmeyip, Avrupa ve Asya'da bulunan zeki ve bilgili kişilerle de görüşürdü. Onun için Şark ve Garp ilimlerine vâkıftı. Yaptırdığı ateşli silahlarla harp sanayinin öncüsü oldu. Fatih'in hükümdar oluşu, İslâm tarihi kadar insanlık tarihi için de büyük bir inkılap oldu. Orta Çağ denilen devreleri bitirdi. İstanbul, İslam eline geçtikten sonra Avrupalılara üstadlık yapılarak, Endülüs'ün bilgi ve edebiyatı öğretildi. Eğer Fatih biraz müddet daha hayatta kalsaydı ve Gedik Ahmed Paşa'nın teşebbüslerine yardım ederek Roma'yı ele geçirmiş olsaydı bu gün şüphe yoktur ki âlemin medeniyet kürsüsü İstanbul olurdu¹³⁷.

Fatih, “Avnî” mahlasıyla şiirler yazmıştır. Bu şiirlerinden Fatih'in iç dünyasını, hükümdarlıktaki amacını anlamak mümkündür.

---

136 A.g.e.,s. 240-248

137 A.g.e., s. 146.240

GAZEL

İmtisâl-i “câhidû fi-‘llâh” olupdur niyyetüm
Dîn-i İslamun mücerred gayretidür gayretüm
Fazl-ı Hakk u himmet-i cünd-i ricâullâh ile
Ehl-i küfri ser-te-ser kahreylemektür niyyetüm
Enbiyâ vü evliâyaya istinâdım var benüm
Lütf-i Hak’dandır hemen ümmîd-i feth ü nusretüm
Nefs ü mâl ile n’ola kılsam cihânda ictihâd
Hamdülillâh var gazâyâ sad-hezârân râğbetüm
Ey Muhammed mu’cizât-ı Ahmed-i Muhtâr ile
Umarım, gâlib ola a’dâ-yı dîne, devletüm.¹³⁸

*Niyetim Allah yolunda cihat etmektir.
İslam’ın mücerret gayretidir gayretim.
Allah’ın yardımını evliyanın himmetiyle
Küfür ehlini baştanbaşa kahrelemek niyyetim.
Ben ki nebilere, velilere dayanmışım
Allah’ın lütfudur zaferim ve kudretim
Benliğimi ve malımı feda etsem ne gam
Var Allah yolunda savaşa yüz bin râğbetim
Ey Muhammed! Ahmed-i Muhtar’ın mucizeleriyle
Umarım galip olur din düşmanlarına devletim*

d.3. Hâdimu’l Haremeyn Yavuz Sultan Selim

N. Kemal’in “Buhran-harman arasında fevkalade bir zat ortaya çıkar da fevkalade bir takım icraat ile görünen bela-yı mübremin define çare bulur.”, Celalzade’nin “kendini padişah değil bir kul bilirdi” dedikleri Yavuz’un vasıflarını yine onların ifadelerinden kısaltarak ve bazı kısımları sadeleştirerek aktaralım:

“Sultan Selim birçok yüksek meziyetlerine sahip olmakla beraber, fıtratında şehvet ve rahata düşkünlük olmamak cihetiyle boş zamanlarını ulema sohbetleri ve ilmî müzakerelerle geçirmişti. Otuz sene kadar şehzadelîği döneminde geceleri uykusu üç saat kadar olduğundan

138 Kızıltoprak, A.g.e., s. 172

saray kütüphanesinde ne kadar kitap var ise hepsini okumuştur. Politika meydanına girince, İslam milletlerini tek bir kelimeye; İttihad-ı İslam'a toplamaya gaye edindi. Osmanlı mülkünü idari dağınıklıktan ve fesad-ı ahlaktan kurtarmaya ve cemiyetin birliğini bozmakta olan Şia mezhebini ortadan kaldırmaya çalıştı¹³⁹.

Hamaset sahibi böyle bir padişah başa geçer geçmez iki yıl içerisinde memleketin siyasi ve medeni ahvalinde değişimler başladı. Asrın mizacını bütün bütün değiştirdi, Osmanlıların kuruluşundaki büyük şan ve neşeyi hâsıl etmek şöyle dursun, İslam'ın ilk asırdaki olan satvet ve ulviyetini geri getirmeye çalıştı. Özellikle zaman olur ki cemiyet, ideallerini ve değerlerini bütün bütün kaybeder, malûm olan meşruiyetine hüküm olunan tedbirlerle gerilemekten ve yok olmaktan kurtulmaktan aciz kalır. İşte böyle bir buhran-harman arasında fevkalade bir zat ortaya çıkar da fevkalade bir takım icraat ile görünen, kaçınılmaz belanın def'ine çare bulursa bu işin hikmetine, mahiyetine ve netiticesine bakmak gerekir¹⁴⁰.

İşte Sultan Selim'in iktidara gelmesi böyle müstesna bir zaman idi. Fakat ne yazık ki adaleti sağlayabilmek için zulme ihtiyaç gösterdi. Şehzadelerin birer orduluk taraftarlarıyla saltanat kavgaları, vezirlerin kimin namına olursa olsun padişahlık sürmekten başka bir şey düşünmez hale gelişleri, asker takımının hükümeti haraca bağlamaları, Şiilik fikir ve vicdan dairelerinden çıkarak ve bağıyane isyan ederek eli silahlı bir takım asilerin Osmanlıları Şah İsmail'e esir etmek tasavvuru gibi büyük fitne ve belalar. Yavuz'un böyle bir hâlde hayatından ümit kesilmiş bir devleti kurtarmakta gösterdiği mucizevî başarıya hayret etmemek mümkün değildir. II Bayezid inzivaya meyledince, milletin arzusuna uyarak hilaf-ı usul padişahlığı alması, hırstan ziyade vatanperverliktendir¹⁴¹.

Sultan Selim, atının dizginine sarılarak, "ahkâm-ı şeriata aykırı olan bir emrini eğer infaz ettirirse halline fetva vereceğini" alenen beyan eden Zenbilli merhuma bu salabet-i din-perveranesi üzerine kızmak bir yana iltifat etti, meşihata ilave, iki kazaskerlik görevini de kendisine teklif etti.¹⁴² Rum patriğinin davaya cesareti ve Fatih tarafından verilen imtiyazlara iki ihtiyar yeniçerinin şahitliği üzerine Hristiyanlar hakkındaki ihtiyati tedbirlerini terk edecek kadar hakka kail ve adalete mail olan bir zat hakkında yalnız mezhep taassubu için kırk bin kişiyi katlettiğini söylemek asla doğru değildir.

139 Namık Kemal, Evrak-ı Perişan, s.364-365

140 A.g.e.,366-367

141 A.g.e., s. 367-369

142 A.g.e., s. 371

Sultan Selim, küre-i zemini oyuncak gibi elinde döndürmeye nefsinde iktidar görmüştü. Hatta bir gün huzuruna getirilen dünya haritasına bakarken “Dünya bir padişaha kifayet edecek kadar geniş değil imiş” dediği meşhurdur. İttihad ile mükellef ve ilayı kelimeye memur olan bir milletin halifesine göre bu içten gelen tavır, bir tavr-ı Cengiz’ane hükmünde tutulamayacağından esas maksat tantana-i devlet ve lezzetlerden, ikbal, şöhret ve şaibelerden bütün bütün vareste olarak nefsinin değil, dinini ve devletini cihangir etmek isterdi¹⁴³.

‘În sefer kerden ve î n bî ser ü sâ mânî-i mâ
Be-her cemiyet-i dil-hast perîşânî-i mâ
Kışver-i dehr giriftim be-himmet-i âsân
Gerçi düşvâr nümâyed betû âsânî-i mâ.’¹⁴⁴

(Bizim bu sefere çıkmaklığımız ve bizim bu zenginliğimiz övünç kaynağı değil, her bir gönüllere bizim perişanlığımızı netice verir. Bir himmetle cihan ülkesi fethetmek kolaydır.)

İskender, Mısır’ı istila ettiği vakit kendini validesinin (Yunanlılar indinde hâşa büyük ilah sayılan) Mişteri’den hamil olduğundan bahsederek dâva-yı uluhiyetle Firavun’u taklit eyledi. Hâlbuki Sultan Selim o mülke nail olduğu zaman:

‘Elmülküllah men yazfera yenilü minni
Yeruddu dakheran ve yehvi nefsehu edderken
Lev kane li olgayri kadere enmele
Fevkattürab likene el emru müştereken.’¹⁴⁵

(Allah’ın yardımını ve dilemesi ile ancak zafere ulaşabileceğini, zaferlerde ve başarılarda parmak ucu kadar da olsa ben yaptım demenin şirk olacağını bildiğinden secdeye kapanıp kulluğunu ilan etti.)

Sultan Selim, kardeşlerini ve yakınlarını devletin bekası uğruna mahvettiği hâlde, tebaasını adaletle idare etti. Sekiz sene içinde milletin istidad-ı fitrîsini ortaya çıkarıp yükselttikten başka, mülkünü iki kat genişleterek İslam halifesi ve Hâdimü’l Harameyn unvanlarını kazandı. İslam’ın müteferrik kuvvetlerini bir âli himmetin etrafında topladıktan sonra Çinliler mi önüne set çekerdi? Yoksa -yalnızca Osmanlıların dehşetinden lerzan olan- Avrupa mı karşısında mukavemet edebilirdi!”¹⁴⁶

143 A.g.e., s. 373-374

144 A.g.e., s. 374

145 A.g.e.,s. 375

146 A.g.e., s. 376-378

Yavuz ve Kanunî dönemlerinde önemli devlet hizmetinde bulunmuş olan Celalzade Mustafa, Yavuz'da gördüğü ve duyduğu üstün vasıflarla ilgili şunları nakleder:

Mal, mülk ve cevherin yanında hiçbir değeri yoktu. Taç ve tahttan ar ederdi. Halifelik kaftanı sağlıklı uzun boylarına layıkıyla varis olmuşken, fakirlere yaraşır elbise ve kisveler seçip, atlas ve altın yaldızlı ipekli, sırmalı ve gösterişli giyeceklere önem vermezdi. Şerefli cisimleri şekillenmiş ruh, yüce beden kalıbı baştan ayağa zaferler hazinesi idi. Dünya süsleyen görüşleri, ülke fethetme düşüncelerini, eğlenme yerine koyup, yeme ve uyumaya düşkün değildi. Cihan buyruğuna boyun eğdi, yiğitler sözüne mum olurdu. Yeryüzüne baştanbaşa hükmedip, cihanı farz ve nafiyle itaat ettirdi. Din sarayında küfrü tamamen yıkıp, din tahtına oturdu. Din onun gayretiyle yenilendi. Yüce eşikleri ilim ve sanat ehli, kılıç ve kalem sahipleri ile dolardı. Hindistan, Çin, Kaşgar, Semerkant vb. yeryüzündeki sanat ve ilim sahipleri, kara ve denizin edebiyatçıları onun yüce huzuruna talip ve düşkün olduğunu bildiren Celalzade eserinde Yavuz'un Piri Paşa'ya şunları anlatmış olduğunu nakleder:

“Yüce Allah beni atalarımın ocağına padişah yapınca, ortağı olmayan Halık Teala Hazretleri'ne yalvarıp, yakardım ki ey yer ve göğün yaratıcısı! Ey insan, cin ve hayvanların rızkını veren kadim sıfatlı kerim Allah! O yeryüzünde has harem olan Beytullah, yani Kâbe ile iki cihanın övücü sevgili Muhammed Mustafa'nın (s.a.s) mübarek mezar-ı şeriflerinin bulunduğu Medine-i Münevver'e'nin süpürgeciliğini nasip et, diye birçok zaman yüzümü yere sürdüm. Çok şükürler Cenab-ı Hak beni o mutluluğa erdirdi. Dünyada arzu ettiğim umutlara ulaştım. Benim Arap ülkelerine olan sevgim diğer vilayetler gibi değildir. Araplar, Allah'ın Resulünün komşuları olup, onların gereği gibi gözetilmelerini...”¹⁴⁷ vasiyet ederlerdi.

e. Gerileme Döneminde Padişahların Sorumlulukları

Osmanlının kuruluş ve gelişme dönemleri padişahlarının genelde müspet liderlik vasıfları ile birlikte gerileme döneminden itibaren bazı padişahların olumsuz tavırlarını da Osmanlı yönetimi açısından değerlendirmek gerekir. Çünkü bazı padişahların vasıflarının devlet ricaline ve oradan da halka sirayet eden olumsuz etkisi vardır. Tarihçiler Osmanlının gerileme döneminin başlangıcını devletin en parlak dönemi

147 Celalzade Mustafa, Selimname, s. 262-267

“Muhteşem Süleyman” zamanından itibaren başlatırlar. Sultan Süleyman’ın, kudret ve şöretin tesiriyle olsa gerek bazen kanunları çiğnemiş olduğuna, olumsuz bazı yeni çığırlar açtığına işaret eden Rasim eserinde şunları kaydeder:

“Sultan Süleyman Han, binefsihi divan eylemeyi kaldırdı. Giderek erbâb-ı seyf değil, beyler ve beylerbeyiler bile padişaha bilinemeden kaldı. (Divana katılmadığı gibi vezir, beylerbeyi gibi üst yöneticileri bile tanıyıp değerlendiremez oldu.) Kanunlara aykırı olarak saraydan hassa hizmetkârlarından Silahtar İbrahim Paşayı defaten veziriazam tayin etti, eski kaideyi gözetmedi. Giderek her padişah, mahsus bendelerini(kendi adamlarını) ileri çekip, az zamanda veziriazam etmekle dünya bilgileri olmayan, iltifat-ı padişahiye mağrur olup gaflet etmekle âlemin intizamı bozuldu. Damadı veziriazam Rüstem Paşa, ecdadı zamanında fetholunmuş memleketlerden birçok karyeleri temlik eyledi (mülk olarak zaptetti). Hilaf-ı şer bu yerler telef oldu, vebale girdiler. Yine Rüstem Paşa, iltizamı ehli ırz emirlere vermeyip, hilaf-ı şer’i şerif arsız ve fasık Yahudi emirlere eline vermesi, tımar sistemini bozup mukataat ve hassı hümayun karyelerin çoğalmasına ve harab olmasına sebep oldu. Merhum padişah zamanında hazinenin dolu olması, şöreti ve zineti artırdı. Vezirler dahi onlara tabi oldu.”¹⁴⁸

Duraklama ve gerileme dönemi padişahlarından II. Selim ve III. Ahmed gibi bazı padişahlar, devlet işlerini sadrazamlara, vezirlere bırakarak rahata meylettikleri, Osmanlı’nın cihad ve gaza ruhundan uzaklaştıkları için tenkit edilirler.

II. Selim, “.. Ulemaya dahi cülüs atıyyesi ihsan ve icad etti. Hazineyi boşalttı. Umur-ı devleti Sokullu Mehmed Paşa’ya bırakarak Şemsi Paşa, Celal Bey ve Şair Baki ile Boğaz içinde Çubuklu ve Sultaniye mesirelerinde hayat geçirdi. Paşanın himmet ve hamiyeti sayesinde hükümetin şan ve şerefi muhafaza edildi.”¹⁴⁹

III. Ahmed dönemi Osmanlı idarecilerinin zihin ve fikri yapısında önemli değişimin yaşandığını gösteren ve “Lale Devri” olarak adlandırılan bir dönemdir.

Fransa, Kanunî döneminden itibaren kapitülasyonlarla Osmanlı ülkesine ticari olarak iyice nüfuz etmeye çalışmaktadır. Yirmisekiz Çelebi’nin

148 Rasim, Osmanlı Tarihi, I s.291-292

149 A.g.e., s.318

Paris'e elçi olarak gitmesinden itibaren kültürel olarak da nüfuz için bir yol bulunmuş olur. 1719'da padişahıtan Kudüs için imtiyaz koparan Fransa, Hristiyanların Kudüs'teki mukaddes emanetlerinin, dinî mahallerin bakım ve tasarruf hakkını elde eder.¹⁵⁰ Kudüs'ü Osmanlıdan koparacak, azınlıkların desteklenip, ayartılıp Osmanlıyı zaafa düşürecek tohumlar atılmaya başlanır. Ayrıca Avrupa'nın zevk ve eğlence dolu medeniyeti "Lale Devri" adıyla Osmanlı topraklarında hükümferma olmaya başlar. Sadrazam Damat İbrahim Paşa, "halkı aldatacak nesnelere lazımdır deyu" İstanbul'un çeşitli semtlerinde eğlence yerleri, her tarafta kasırlar, köşkler (Sâdâbat vb.), lale bahçeleri yaptırmaya başlar.

M. Nuri Paşa eserinde bizzat İbrahim Paşa'nın birtakım uygunsuz hareketleri ve ahlaksızlıkları dildin dile dolaşmaya başladığından büyük şehzadesi Sultan Süleyman ve Şeyhülislamın, III. Ahmed'i uyardığı fakat padişahın önemsemediğini bu sebeplerle Patrona Halil İsyanı'na sebep olduğunu kaydeder.¹⁵¹ Ahmet Refik, savaşlardan hiç hoşlanmayan padişah sayesinde dokuz seneyi müteceviz bir zaman İstanbul'da artık barut kokusu, kan lekesi görülmediğini belirterek devamla eserinde şunları belirtir:

"Fikirlerde bir nezahet (temizlik), edebiyat ve sanatta bir terakki, ahlak ve muâşeretinde bir tebeddül hâsıl oldu. Herkes ziyet ve sanata inhimak (aşırı ilgi) ediyor, Boğaz'ın ve Haliç'in suları üstünde rengarenk atlas döşeli kayıklarla Sadabat'a, Kandilli bahçesine, Çubuklu'ya ve Büyükdere sahillerine gitmek için birbiriyle rekabet eyliyordu. Her tarafta altın ve gümüş eğerler, elmaslar ve yakutlarla müzeyyen alınlıklar, gayet ağır koşum takımları görülmeye başladı."¹⁵²

Lale Devri, bazı tarihçilere göre Osmanlıda Batılılaşmanın, çağdaşlaşmanın başladığı bir dönemdir. İbrahim Paşa, birçok eserler tercüme ettirmiş, sanat ve edebiyatta bir çığır açmıştır. Bunun tam tersi görüşlere göre ise Lale Devri, Osmanlıların İslam ahlak ve medeniyetinden uzaklaşmaya, Batının etkisi altına girmeye başladığı dönemdir. Lale Devrine muhalif hareketlerde bulunanlar Kur'an'dan ayetlerle kendi haklılıklarını öne sürmüşlerdir. Bu ayetlerden biri de "Siz zalimlik yapanlara yönelmeyin, yoksa o ateş size de dokunur. Allah'tan başka size velilik yapacak kimse yoktur; sonra yardım da göremezsiniz."¹⁵³ ayetidir.

150 Ahmet Refik, Lale Devri, s. 20-24

151 145 Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül Vukuat, c. III, s.39

152 A.Refik, A.g.e., s. 80

153 Hûd Suresi, Ayet: 113

İbrahim Paşa ile başlayan Batıya açılma ve ıslahat teşebbüsleri, III. Mustafa döneminde Fransa ile ilişkilerin gelişmesi, Rusya'ya karşı bir yardım beklentisi şeklinde cereyan ediyordu. Fransa'nın Rusya'ya karşı yardım vaatleriyle Osmanlı Devleti'ni savaşa teşviki ve sonrada yardım etmemesi askerî ve mali açıdan çok olumsuz neticeler doğurmuştu.

Osmanlı devlet yönetiminde önemli bir değişimin yaşanmaya başladığı bir başka önemli dönem III. Selim zamandır. Askerî alanda başlayan reformlardan dolayı Osmanlı bürokratik reformunu, 1789'da III. Selim'in tahta çıkışından itibaren başlatılır.

Şehzade III. Selim, Padişah I. Abdülhamid'den habersiz olarak Fransa kralı ile haberleşmiştir, saltanata geçmek için hazırlanmış ve aralarındaki muhabereyi sağlamak, Fransa'daki gelişmeleri incelemek üzere İshak Bey'i Fransa'ya göndermiştir. İshak Bey daha ziyade sefahatle meşgul olduğundan Fransa'yı terke mecbur olmuştur.¹⁵⁴ Ratip Efendi aracılığıyla Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmaya devam eden III. Selim, kraldan nasihatler almaya başlayınca, "Siz, bizi çocuk yerine koyup kafeste mahbus şeklinde, gözü bağlı zannettiniz; ben sizin anladığınız değilim. Moskof seferini açmağa Fransa devleti sebeptir. Bizim rüsva olmamız Fransızlar yüzündendir." şeklinde krala cevap yazmıştır¹⁵⁵. III. Selim'in Fransa'dan beklentileri de tıpkı babası III. Mustafa gibi boşadır. Fakat III. Selim'in Avrupa devletleri ve Rusya arasındaki denge politikalarında Mısır'ı işgal etmesine rağmen, Fransa'ya yakın durmuştur¹⁵⁶. III. Selim döneminde Nizam-ı Cedit adı altında ıslahatlar

154 Uzunçarşılı İ.Hakkı, Selim III.'in Veliht iken Fransa Kralı Lu XIV ile Muhabereceleri, s. 195-206

155 Karal E. Ziya, Nizam-ı Cedit, s.18

156 Osmanlı-Fransız ilişkileri Kanunî döneminde imtiyazlarla başlamış, II. Selim döneminde bu ilişkiler kapitülasyonlara dönüşmüştür, fakat daha sonraki gelişmeler, Fransızların dostane ilişkilerinin Osmanlıya nüfuz etme şeklinde uygulanmaya çalışıldığını göstermektedir. Uzunçarşılı, Osmanlı-Fransız ilişkilerini eserinde şöyle değerlendirir: "Kanunî'den sonra Fransa ile ilişkilerde güvensizlik başlamıştı. 1585 tarihinde Fransız elçisi Jermini, yavaş yavaş eski elçiler gibi nüfuz elde etmeye çalışıyor, III. Murad'da bir arıza takdim ederek daha fazla imtiyaz istiyordu. Padişah bu arızanın kenarına: 'Şimdiye kadar size ettiğimiz inayetlere karşı sizin tarafınızdan da bilmukabele insaniyet ve mürüvvet gösterilmesi icap eder.' hattı hümayununu yazıp elçinin arızasını iade etmişti." 1616 tarihlerinde İstanbul'da Cizvitlerin isyana benzer tahrirleri görülmüş ve Rum Patrik vekilinin bunlara yardımı olmuş, Fransa elçisi Harley, bunların hapisten çıkarılmasını sağlamıştır.

Fransız elçilerinin Türkler aleyhine siyasi entrika ve casusluk yapmaları, Osmanlılara tâbi Hristiyanları Katolik yapma propagandası 1660 senesine kadar 21 sene elçilik yapan Dö Lahey zamanında iyice ayyuka çıkmış ve Osmanlı-Fransız münasebetleri iyice bulanmıştı. Osmanlı hükümeti I. Fransuva'dan itibaren Fransa'ya karşı iyi bir dostluk gösterdiği için, Fransa krallığının arzusuyla Cizvitlere karşı müsait davranarak onların Galata'da oturmalarını kabul etmiş, daha sonra bunlar Fransız sefirinin himayesine girdikleri için

yapılmış ve Avrupaî elbiselerle ve Avrupaî disiplin ile askerî teşkilatlar kurulmuştur. Bu çalışmalar, Frenk usulünün memlekete sokulması olarak yorumlanmış ve büyük ümitler beklenen genç padişaha karşı başta şeyhülislam ve sadaret kaymakamı gibi devlet adamları olmak üzere Kabakçıoğlu önderliğinde muhalif bir halk hareketi meydana gelmiştir. Bu muhalif hareket başarıya ulaşmış ve iktidara baskısıyla başta padişah ve birçok reform taraftarı devlet adamının ölümüyle sonuçlanmıştır.¹⁵⁷

Avrupa tarzında asker yetiştirme gibi köklü yapıların değiştirilme teşebbüsleri ileride devletin daha da zafiyete girmesine yol açmıştır. En önemlisi din salâbeti ile birçok kahramanlıklar göstermiş, sonra da ocak nizamlarının bozulması, ellerine teknolojik silah ve yeterli maaş verilmemesi gibi sebeplerle görev yapamaz hale gelen yeniçerilerin, birer eşkıya konumuna getirilmesi büyük sıkıntılar doğurmuştur. Arşiv belgelerinde birçok yeniçerinin devleti çok uğraştırdığı ve bunlardan yakalananların öldürüldüğü görülmektedir. Bu konuda Yeniçerilik dâiye-i fesadından ayrılmayan eşkıyadan sekizinin öldürüldüğü, Rumeli'de olan yeniçerilerden öteye beriye nefy olunduktan sonra idam olunan kimse-lerin isimleri ve mahalleri¹⁵⁸; eski ve yeni müftüleri, naip ve müderrisleri öldüren yeniçeri eşkiyasından idam olunan 13 kişinin isimleri¹⁵⁹; Zile'de yeniçeri ileri gelenlerinden bazılarının idam edildiği¹⁶⁰ gibi belgelere rastlanılmaktadır.

İslam tarihine bakıldığında müesseselerin oluşumu ve nizamî düzenlemelerde o dönemdeki ileri devletlerden faydalanmada hiçbir mahzur görülmemiş, bundan dolayı Müslümanların kurduğu devletler, dinamik ve rasyonel bir yapı arz etmişlerdir. Nitekim Osmanlının kuruluş ve

---

başta İstanbul olmak üzere birçok yerde faaliyet ve propagandaya başlamışlardı. Müslümanların Hristiyan olmayacağını anladıklarından Türkiye tebaasından olan Hristiyanları Katolik yapmak için çalışıyorlardı, bu hal tebaanın Osmanlı Devleti'nden sögumasını sebep oluyordu.

Vezirozam Fazıl Ahmed Paşa, 1664 senesinde Fransa'nın Avusturya'ya yaptığı yardımını ve Kandiyé Muharasarında Venediklilere hem asker hem para cihetiyle olan yardımlarını unutmadığından, ahitnamesinin yenilenmesine yanaşmamıştı. Fransa'nın Türklerle muharip devletlere yardımından dolayı ahitnameleri yenilenmiyordu. Onun için Fransız tüccarları % 3 gümrük yerine % 5 gümrük ödüyorlardı. Bir mülakat esnasında Kont Novantel, Fransızların Türklere karşı dostluğunda ısrar etmesi üzerine Köprülüzade ona: "Siz bana mütemadiyen Fransa'nın dostluğundan bahsetmektesiniz; bununla beraber ben her harp ettiğim yerde kralınızın askeriyeye karşılaştım." sözleriyle Fransız elçisini ilzam etmişti. Novantel, ahitnameleri yenilemek üzere iki defa Edirne'ye gitti ise de eli boş dönmüştü. Fakat ısrarlı çabaları sonucu nihayet arzusuna 1677'de nail oldu. (Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III, 2 Kısım, s. 203-211)

157 Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V, s. 81, 170-173

158 BOA.Hat., 294/17493

159 BOA.Hat., 293/17443/A

160 BOA.Hat., 293/17443/A

gelişme dönemi de böyledir; Fatih, dünyadaki birçok ilim ve sanat erbabını İstanbul'da toplamıştır. Ekonomik ve teknolojik olarak III. Selim döneminde de Batıdan yararlanmak doğaldır, gerçekten buna ihtiyaç da vardı. Fakat ıslahat hareketlerinin Batılılaşma şeklinde anlaşılması içeride büyük hoşnutsuzluklara ve karışıklıklara sebep olmuştur. Yorga'nın Osmanlı Tarihi'nde bu durum şöyle ifade edilir:

“Böylece III. Selim, ananevi bütün kuvvetleri kırmış, fakat onların enkazı üzerine kendi otoritesini kuramamıştı. Bunun da sebebi, koymak istediği yeniliklerin sırf orduda ve halkta derin kökler salmış bulunan inançlara aykırı düşmesi olmuştu.”¹⁶¹

Batılı tarzda ıslahat teşebbüsleri ile birlikte devlette idari ve askerî zafiyetlerin, iç karışıklıkların artması bir yana, Batı, Osmanlı bürokratik reformlarına destek vaadiyle daha fazla ticari ve kültürel olarak nüfuz elde etmeye başlamıştır. Tanzimat dönemine geldiğinde Osmanlının, batının idari ve ekonomik vesayeti altına girmesini netice vermiştir. Bu düşünceler doğrultusunda N.Kemal'in Yavuz için, “...sekiz sene içinde milletin istidad-ı fitrîsini ortaya çıkarıp yükseltti.” tespiti hatıra gelmekte, III. Selim döneminde kendi insan unsurunun istidat ve kabiliyetlerini geliştirecek, ekonomik kaynakları harekete geçirecek yönetim mekanizmasının oluşturulamadığı, reform çabalarının İslam'ın özüne uygun geliştiremediği görülmektedir.

Fikir jimnastiği ve varsayımdan realiteye dönecek olursak, iç ve dış birçok olumsuzluklara maruz kalan Devlet-i Aliyye, kanun şuurı, adalet ve sağlam bir bürokratik yapı sayesinde üç asır daha devam etmiştir. Fakat İbn Haldun'un teorisi de adeta hükmünü icra etmiştir:

“Devletin kuruluş çağı fedailik ve hamiyet ve kahramanlık devresi olduğu için tekâmüle doğru yürüme çağıdır. Servet kazanılmış olduğu için ikinci devre rahatlığa ve tekellüflü hayatın âdet ve itiyatlarına ve israflarına dalma çağıdır. Üçüncü devre tekellüflü hayatın îtiyat ve icaplarına dalmanın bir sonucu olarak yorulma, yıpranma ve ihtiyarlama çağıdır. İhtiyarlık bir kere çöktükten sonra ondan kurtuluş yoktur.”¹⁶²

161 Yorga, A.g.e., s.179

162 İbn Haldun, Mukaddime, Çeviren: Zakir Kadiri Ugan, c. 1, s. XIV.

2- Osmanlı Merkez Teşkilatı

a. Divan-ı Hümayun ve Üyeleri

Divan-ı Hümayun, Osmanlılarda Orhan Bey zamanında teşekkül etmiş ve bütün devlet işlerinden birinci derecede mesul kurumdu. Hükümdar nerede bulunursa divan orada akdedilirdi. Fatih'ten itibaren ise padişahlar divana riyaset görevini veziriazamlara bırakmışlardı. Siyasi, idari, askerî, örfi, şer'î, adli ve mali işler ile şikâyet ve davalar hep burada görüşülüp karara bağlanırdı.¹⁶³ Alınan kararlar dört ana büroda işlem görmekteydi. Bu bürolar Babîâlî'nin gelişmesine kadar Divan, Tahvil, Ruus ve Âmedi kalemleriydi. Özellikle Tahvil ve Ruus kalemleri memurlarla ilgili tayin vb. bütün bürokratik işlemlerin yapıldığı ve kayıtların tutulduğu bürolardı. Üst düzey memurların tayin işlemleri ve tımar, zeamet tevcihleri Tahvil Kalemî'nde, diğer memurların tayin işlemleri Ruus Kalemî'nde yapılmakta ve kayıtları burada tutulmaktaydı.

Divan-ı Hümayun'un en önemli bürokratları reisülküttap ve tezki-recilerdi. Profesyonelleşmiş bir eğitim sistemi ve bürokratikleşmiş bir örgüt sayesinde örgüt üyeleri yine örgüt içinden seçilmekteydi¹⁶⁴.

Divan-ı Hümayun bürolarında görev yapan kâtiplerin bir kısmı maaşlı, bir kısmı ise zeamet veya tımarlı idiler. 17. ve 18. yüzyıllarda ortalama olarak 35-40 civarında maaşlı 50 civarında toprak geliri olan divan kâtipleri vardı. Ayrıca 40 civarında mülazım adındaki memur adayları, 20 civarında, kalemlerde öğrenim gören şakird bulunmakta idi. Tımarlı kâtipler belirli sayıda kadrolar (gedik) olarak belirlenmişti. Görevli kâtip öldüğünde büyük oğlu kâtiplik yapabilecek seviyede ise babalarının tımar veya zeameti ona kalırdı. Eğer oğlu yoksa veya küçükse tımar veya zeamet mülazımlardan birine verilirdi.¹⁶⁵ Divan-ı Hümayun'da reisülküttaba bağlı Divan kalemlerinin şefi beylikçi, dışişlerine bakan reisülküttabın muamelelerine bakan âmedçi, evrak memurları, kesedar, kanun ve nizamların koruyucusu kanuncu, izah istenilen konularda rapor tanzim eden ilamcı, kâtiplerin yazdıklarını tashih eden mümeyyiz, maiyetinde istenilen defterleri getirmek üzere defterci, memur namzedi şakirdler ve mülazımlar gibi görevliler vardı.

Gerek defterdarların, gerekse kazaskerlerin yetkileri dışındaki memurların tayin ve tevcih işlemlerinin yapıldığı yer Divan-ı Hümayun'du.

163 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s. 1-3.

164 Fleischer, A.g.e., s. 214-217.

165 Uzunçarşılı, A.g.e., s. 49.

Taşrada beylerbeyi ve sancak beylerinin yaptıkları tayinlerin, beratlarının verilmesi Divan-ı Hümayun'da kararlaştırılırdı. Bu açıdan Divan-ı Hümayun yönetim organizasyonunun en üst kurumuydu.

XVII. yy. ortalarından itibaren Divan-ı Hümayun'unun fonksiyonları azalmaya, bu yüzyılın sonlarına doğru ise bir merasim aracı durumuna gelmeye başlamıştır. Divan-ı Hümayun, daha çok elçilerin kabul edildiği ve yeniçerilerin üç aylıklarının verildiği günlerde toplanmış, II. Mahmud'un son zamanlarından itibaren ise merkez teşkilatında yapılan reformlarla Divan-ı Hümayun üyelerinin işlevlerini nezaretler (bakanlıklar) üstlenmiştir. Bürolar ise Babiâli'ye intikal etmiştir.

Esad Efendi, Divan toplantılarını şu şekilde anlatmaktadır:

“Divan günlerinde erkence kılınan sabah namazından sonra ocak ve bölük ağaları ve diğer Divan üyeleri Topkapı Sarayı birinci kapısının önüne gelip eskiden beri yapıla geldiği üzere dizilirler. Herkesten sonra kubbe vezirleri gelir. Her gelen veziri selamlarken yeniçeri ağası atını biraz ileri sürer. Saygıyla selam aldıktan sonra geri dönüp yerinde durur. Sarayın birinci kapısı açılıp düzen içinde içeri girildiğinde, defterdarla reisülküttap ikisi birden gelirler. Gelişte ve gidişte Babüssaade'yi selamlarlar. Defterdar gelmemişse, reisülküttap, ikinci defterdarı, o da gelmemişse üçüncü defterdarı sol yanına alıp Babüssaade'yi öylece selamlarlar. Eğer defterdarlardan hiçbiri gelmemişse, yalnızca selamlar. Keza defterdar efendi de böylece hareket eder. Eğer kubbe vezirleri varsa defterdar, Babüssaade'yi selamladıktan sonra Kubbe-i Hümayun'a girmeyip reisülküttap efendi tahtasının karşısında ikinci ve üçüncü defterdarları, nişancıyı ve vezirleri selamlar. Vezirler ve kazaskerler Kubbe-i Hümayun'a girdiklerinde arkalarından defterdarlar ve reisülküttap efendiler de girer ve yerlerinde otururlar. Eğer defterdar vezir rütbesinde ise reisülküttap sözünü ettiğimiz kapıyı yalnızca selamlar. Vezir rütbesinde olan defterdar, sadrazam gelirken onu vezirlerle birlikte selamlar ve diğer kubbe vezirleri gibi hareket eder. Ancak Kubbe-i Hümayun'da vezirler sırasına değil kendi yerine oturur. Nişancı da vezir rütbesinde ise onlar da böyle davranır. Nişancılar Rumeli ve Anadolu payelisi de olsalar yine anlatıldığı üzere hareket ederler. Reisülküttap göreve gelmediği gün telhis kesesini birinci tezkireci, sadrazamın yanına getirir. Rumeli ve Anadolu

kazaskerleri divana birlikte gelirler. Babüssaade'yi selamladıktan sonra kubbe veziri varsa reisülküttap efendinin tahtası önüne koyulan iskemleye oturur ve vezirleri beklerler. Vezirler gelip Kubbe-i Hümayun'a girdiklerinde artlarıncaz kazaskerler de girer eğer gelecek vezir yoksa Babüssaade'yi selamladıktan sonra doğru Kubbe-i Hümayun'a girerler. Sadrazamın geldiğini sekbanbaşı "buyur!" diye bağırarak bildirir."¹⁶⁶

Divan-ı Hümayun'un üyeleri veziriazam, nişancı, kubbe vezirleri, kazaskerler ve defterdarlardan oluşurdu. Çağırıldığı zaman şeyhülislam ve yeniçeri ağası da divan toplantılarına katılırdı.

a. 1. Nişancı

Devlet bürokrasisi nişancıların denetimi altındaydı. Nişancılar, devlet kanunlarını iyi bilen, eski kanunlarla yeni kanunlar hakkında divanda fikir ve görüş bildiren kişilerdi. Diğer hükümdarlara yazılacak nameleri, vezirlerin menşur ve beratlarını da(mektup ve görev tayin yazılarını) nişancılar hazırlardı. Nişancılar, XVI. asrın başlarından itibaren Divan-ı Hümayun'un kalem heyeti arasında, bu vazifeyi yerine getirebilecek olan reisülküttaplardan seçilmeye başlandı. Eğer reisülküttap bu vazifeyi yerine getirebilecek kabiliyete sahip değilse yine müderrisler arasından uygun görülen bir kişi bu vazifeye tayin edilirdi¹⁶⁷.

Fatih döneminde müesseseseleşerek kurulduğunu gördüğümüz nişancılık, Osmanlı Divan-ı Hümayun'un dört temel rüknünden birini teşkil ediyordu. Fatih kanunnamesinde de belirtildiği gibi bu dönemde vezirlik, kadiaskerlik ve defterdarlıktan sonra en önemli vazife nişancılıktı. XVII. asrın ortalarında nişancılık âdeta kuru bir unvan hâline geldi. XIX. yüzyılın başlarına kadar ismen de olsa varlıklarını devam ettiren nişancılar, 1836 yılında tamamen lağvedilerek vazifeleri "Defter eminine" verildi. Mühim işlere dair fermanların üzerlerine Babiâli, diğerlerine de defter eminleri tarafından tayin edilen ve "tuğranüvis" denilen memurlar tarafından tuğra çekilmeye başlandı. 1838'de tuğranüvislik görevi kaldırıldı ve bu hizmetin Babiâli'de görülmesi kararlaştırıldı¹⁶⁸.

a. 2. Kubbe Vezirleri

İlk zamanlarda Osmanlılarda bir vezir vardır. Sultan I. Murad zamanında vezir sayısı ikiye çıkar ve birincisine veziriazam denir. Daha

166 Esad Efendi, Teşrifat-ı Kadime, s.87-89

167 Uzunçarşılı, A.g.e., s. 214-226

168 A.g.y

sonraki dönemlerde vezir sayısı artar. Kubbe vezirliğinden hariç olarak bazı mühim eyaletler vezirlere verilir. Bundan dolayı beylerbeyileri bazen vezirlerle karıştırılır.

Kubbe vezirleri, Divan-ı Hümayun azası olan vezirlerdir. Sayıları yediye kadar çıkabilirdi. Kanunen Rumeli beylerbeyiliğine yükselen vezirler terfi ederlerse kubbe veziri olurlar ve küçük vezirden itibaren kıdem alarak, ikinci vezir ve nihayet veziriazam olurlardı¹⁶⁹.

Kubbe vezirleri, on altıncı asrın ilk yarısına kadar yalnız devlet merkezinde bulunurdu. Bunlar divan müzakerelerine katılan tecrübelerinden ve fikirlerinden istifade edilen kişilerdi. Bu asırdan itibaren sayıları artmış ve on sekizinci asırdan itibaren önce ikiye sonra bire inmiş, itibarları da azalmıştı. Bunun sebebi, kubbe vezirliğine uzun müddet sancak ve vilayetlerde hizmetlerde bulunmuş, tecrübeli kimseler yerine, saraydan birdenbire atamalar yapılmasından kaynaklanıyordu¹⁷⁰.

a. 3. Kazaskerler

Fatih devrinde tek bir makam olup şer'i hükümleri veren en büyük merci olan kazaskerlik, 1481 tarihinden itibaren Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olarak ikiye ayrılmıştır. İstanbul kadısı terfi ederse Anadolu kazaskeri o da terfi ederse Rumeli kazaskeri olurdu¹⁷¹.

Kazaskerler, Osmanlı Devleti'nde yargı teşkilatının başı konumundaydı. Yargıyı temsilen Divan-ı Hümayun'a katılır, kaza ve sancak kâdılarını tayin ederlerdi. 1574 tarihinden itibaren kazaskerlerin yetkileri şeyhülislam lehine daraltıldı¹⁷².

Tayin olunacak müderris veya kadı Anadolu'da ise Anadolu kadıaskeri, Rumeli'de ise Rumeli kadıaskeri tarafından arz edilir ve padişahın muvafakati alınır. Divandaki davaları dinleyen kadıaskerler, salı ve çarşamba hariç olmak üzere her gün kendi konaklarında divan akdedip kendilerini ilgilendiren şer'i ve hukuki işlere bakarlardı. Kadıaskerlerden her birinin tezkireci, ruznamçeci, matlabçı, tatbikçi, mektupçu ve ket-hüda gibi yardımcıları bulunurdu. Ayrıca her birinin davalı ve davacıyı divana getiren yirmişer muhzırı (yeniçeri) bulunmaktaydı. Padişah, sefere çıktığı zaman kadıaskerler de onunla birlikte giderlerdi. Padişah sefere gitmediği takdirde onlar da gitmezlerdi. Bu durumda şer'i muameleleri görmek üzere onların yerine "ordu kadısı" tayin edilip gönderilirdi¹⁷³.

169 Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügati, s.192

170 Uzunçarşılı, A.g.e., s. 186-192.

171 Sertoğlu, A.g.e., s. 181

172 Akgündüz, Kanunnameler, c. I, s. 226-227.

173 Uzunçarşılı, A.g.e., s.228-241

a. 4. Defterdarlar

Osmanlının kuruluşunda veziriazamların baktığı devletin gelir gider işlerine I. Murad zamanından itibaren maliye teşkilatı kurulmasıyla defterdarlar, bakmaya başlamıştır. Zamanla teşkilat genişleyerek sayıları üçe kadar çıkan defterdarların hepsi de Divan toplantılarına katılırlardı. Genel olarak devlet gelirlerini çoğaltmak, gerekli yerlere sarf etmek ve fazla olanı da muhafaza altında bulundurmak vazifesi ile yükümlü bulunurlardı. Defterdarlar, kendilerini ilgilendiren mali işlerdeki şikâyetleri, defterdar kapısında akdedilen divanda dinler ve gerek görülürse “tuğralı ahkâm” verirlerdi, kanunnameye göre kendilerine bu salahiyet verilmişti. Her defterdar, kendi dairesinden çıkan evrakın arkasını imzalardı. Bundan başka başdefterdar, divan kararı ile mali tayinlere ait işlemleri yürütürdü. Defterdar tabiri, 1253 (1838) senesinin Zilhicce ayında sâdır olan hatt-ı hümayun mucibince terk edilip yerine “Maliye Nezâreti” tabiri kullanıldı. (Bkz. Bâb-ı Defteri)

Fatih Kanunnamesi’nde padişahın malının vekili olarak tanımlanan başdefterdar, maliye işlerinin düzenlenmesi, kayıtlarının tutulması gibi işlere bakar ve bu konularda hüküm verirdi. Divan-ı Hümayun’da mali işlerle ilgili alanlarda en büyük yetkiye sahipti¹⁷⁴.

b. Veziriazamın (Sadrazam) Konumu ve Babiâli

I. Murad zamanında padişaha vekâlet eden vezir sayısı ikiye çıkınca birinci vezire veziriazam denildi. Veziriazam, padişahın mutlak vekili olup, sözleri ve yazıları padişahın irade ve fermanı demekti. Padişahın bir mührü veziriazamda bulunurdu ve bütün hükûmet işleri sorumluluğu altında idi¹⁷⁵. Son dönemlerde veziriazam yerine “sadrazam” unvanı daha çok rağbet görmüştür. 1838 ve 1839 yıllarında sadrazam tabiri terk edilerek, “başvekil” unvanı kullanılmışsa da bir yıl içerisinde tekrar sadrazam tabirine dönülmüş ve Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar bu tabir kullanılmıştır.

Uzunçarşılı, Osmanlılarda ilk vezir (başvekil) olarak Çandarlı Kara Halil Hayreddin’in belirtildiğine işaret ederek, bunun doğru olmadığını ve ilk vezirin Alaaddin Paşa isminde ulema sınıfından yetişmiş biri olduğunu iddia eder. Kaynak olarak da Amasyalı Hüseyin Hüsameddin’in h. 723’de Orhan Bey’in zevcesi (Asporçe Hatun) vakfiyesine ait çalışmasını gösterir. Uzunçarşılı, başka bir belge çıkmadığı sürece bu bilginin doğru

174 Mumcu Ahmet, Divan-ı Hümayun, s. 49- 50.

175 Uzunçarşılı, A.g.e., s. 111-120.

olduğunu iddia eder, çünkü Hüseyin Hüsameddin'in tespit ettiği eski vakfiyelerle, mahkeme-i şeriye sicilleri birinci derecede kaynaklardır.

Hüseyin Hüsameddin'e göre Halil Paşa Osmanlıların yedinci veziridir. 1385 tarihindeki bir vakfiyede bu zat kazasker olarak belirtilmiştir. 741h/ 1340 da Vezir Ahmed b. Mahmud 1348'e kadar vezirlik yapmış. 749 / 756'da Hacı Paşa vezir olmuştur. Orhan Gazi'nin son veziri o zamanda ulemanın en büyüğü sayılan Sinanüddin Paşa'dır. Ordu kumandanlığı ile vezirlik 1385 sonrası Çandarlı'nın vezirliği zamanında birleşmiştir¹⁷⁶.

Çandarlızade Ali Paşa'nın veziriazam olmasından itibaren Fatih dönemine kadar, Çandarlı ailesi bu görevi üstlenmiş, bu aileden dört veziriazam tayin edilmiştir. Bunun siyaseten doğru olmadığını gören Fatih, Halil Paşa'yı ve taraftarlarını azletmiş, devlet yönetiminde bu ailenin söz hakkını bertaraf etmiştir¹⁷⁷. Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında Türklerden ve ilmiye sınıfından tayin olunan veziriazamlar, Fatih döneminden itibaren on sekizinci yüzyıla kadar çok az istisnalar dışında devşirmelerden seçilmiştir¹⁷⁸. Son dönemlerde ise o mühim makama tayin olanlar arasında köle, çiftlik çorbacısı, has odabaşı, aşçı başı, arabacı, aslen Rus, Hırvat, Çerkez, Abaza, Gürcü, Arnavut, Boşnak, Bulgar, Rum gibi kimseler vardır ki çoğu meslekten yetişme değildir¹⁷⁹. Yani gerileme döneminde sadrazamların birçoğu gerekli eğitimden geçip, yönetim kademelerini kat ederek gelmemişlerdir. Bazıları çok kısa bir süre görevde kalabilmiştir. Hatta ancak dört saat sadrazamlık yapan vardır¹⁸⁰. Bunun için çok sayıda sadrazam tayin edilmiştir. Ancak görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde bir asil sınıf olmamış ve bir aşçı başı dahi çok üst makamlara gelme hakkına sahip olmuştur.

Padişahın devlet yönetiminde vekili olan veziriazamın vekillik niteliği, padişahın iradesi ile sınırlıydı. Veziriazamın yetkilerini padişah belli alanlarda kısıtlayabilirdi. Bazı alanlarda ise veziriazamın yetkileri kendiliğinden sınırlıydı. Divan-ı Hümayun'a başkanlık eder, ancak üyelerin görev ve yetkisine müdahale edemezdi. Mali işlerde defterdar,

176 İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa, s. 99-107

177 Abdurrahman Şeref, Tarih, c. I, s. 87, 158.

178 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s. 111-113.

179 İbn'ul Emin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, c. I, s. 2.

180 İstanbul'da askerlere züüf akçe verilmesi isyana sebep olmuş ve Veziriazam Süleyman Paşa azledilmiştir. Deli Hüseyin Paşa'nın tayin olunduğu Sadaret'e, daha sonra Kaim-i makam Mustafa Paşa getirilmiştir. Ancak askerlerin karşı çıkması üzerine, "Zurnazen" diye bilinen Mustafa Paşa ancak dört saat sadrazam olarak kalabilmiştir.(Ali Arslan, "Zurnazen Mustafa Paşa", İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, c. 13, 1994, s.162-163).

bazen veziriazamdan daha fazla yetkiliydi. Nişancının pek çok işine veziriazam karışamazdı. Padişah, devlet sorunlarının bir bölümünün çözümünü doğrudan doğruya veziriazama bırakmamıştı. O, diğer belli başlı devlet büyükleriyle Divan-ı Hümayun'da istişare etmek durumundaydı. Veziriazam, Divan-ı Hümayun'da görüşülemeyen ikinci derecedeki devlet sorunlarını kendi divanında hallederdi. Burada karara bağlanamayan işleri ise Divan-ı Hümayun'a getirmek zorundaydı. Veziriazamlar her bakımdan padişahların mutlak vekilleri, "vekil-i mutlak" olsalardı böyle bir kurala gerek kalmazdı¹⁸¹.

Padişahlar için olduğu gibi sadrazamlar için de nasihat-name, siyasetname türünde eserler yazılmıştır. Bunlardan ilk kaleme alınanlardan Lütfi Paşa'nın "Âsafnâme"sinde sadrazamlar için öğütler vardır. Lütfi Paşa, Kanunî döneminde sadrazamlığa getirildiğinde eski kanunlara muhalif bir biçimde bazı erkân ve adabın değişmiş olduğunu gördüğünden, gelecek veziriazamlara da düstur olması için, veziriazamların görevleri ve özellikleri ile ilgili bazı mühim konuları bir risalede dercetmiştir¹⁸².

Bu risalede Lütfi Paşa, sadrazamlara padişah korkusundan emin olarak hak sözü söyleyebilmelerini, halkın lisanından berî olmamalarını, tamahkar olmamalarını, yaramaz dostlardan sakınmalarını ve istikamet üzere doğru olmalarını önermekte, ahlak ve âdap konusunda, sadrazam-padişah ve reaya ilişkilerinde, sefer, hazine hususunda öğütler vermektedir¹⁸³.

İlk iki yüzyılda veziriazamların hemen hepsi ilk padişahlar gibi ehliyet ve liyakat sahibi kişilerdir. Hükümdarın emir kulu gibi olmayıp, müşaviri konumundadırlar. Padişahlar tayin vb. icraatlarda söyleyeceklerini söylemişler, direktiflerini vermişler, sonra işi sadrazamların kabiliyetlerine bırakmışlardır¹⁸⁴. Devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde (1299-1453) görev yapan veziriazam sayısı on ikidir. Bunlardan on biri yüksek tahsillidir ve yönetim kadrolarında yetişmiştir. Başta Çandarlılar olmak üzere hemen tamamı hukuk öğrenimi görmüş ve sonra da kadılık (yargıcılık) yapmışlardır. Hepsi veziriazam buldukları sırada ve ecelleriyle ölmüşlerdir. Bu da sağlam bir kariyerleri olduğunu ve görevlerine atanmalarından itibaren başarılı olduklarını göstermektedir. Bu dönemdeki veziriazamlar, Sadaret makamını kurumlaştırmada etkili olmuşlardır. Padişahın ölümüyle düzen bozulmamış ve eski sadrazamlar göreve devam etmişlerdir¹⁸⁵.

181 Mumcu Ahmet, A.g.e., s. 53, 55.

182 Kütükoğlu Mübahat S., Lütfi Paşa Âsafnâmesi, s. 3.

183 A.g.e., s. 3-41.

184 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s. 122.

185 Taneri Aydın, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Veziriazamlık, s. 80.

Sadrazamların en önemli görev ve yetkileri, bütün tayin, terfi ve azillerde birinci derece yetkili merci olmalarıydı. Her iş onun emir ve onayı (buyruldu) ile olurdu. Sefer haricindeki zamanlarda vezir, kazasker, şeyhülislam gibi görevliler hakkındaki muamelelerde sadrazamlar padişahın onayını alırlardı.

XVII. yy. sonlarında devlet işleri veziriazamın dairesinde bütün ayrıntılarıyla görüşülmeye başlamış, “Bâb-ı Âsafı” de denilen Babiâli, XVIII. yy. ortalarında önemli bir konuma gelmiştir. Saraydaki sabah toplantılarında arta kalan bazı işlerin, daha önce sadrazamın ikinci divanında görüşülüyor olması, daha sonraki dönemde Bâb-ı Âsafı’nın yönetim merkezi olmasında etkili olmuştur. Başta reisülküttap olmak üzere Divan-ı Hümayun kâtipleri de buraya geçmişlerdir. Bu teşkilatta sadrazamın başkanlığında kâhya bey (kethüda-yı sadri âli), reisülküttap ve çavuşbaşı adıyla başlıca üç yetkili amir ve onlara bağlı çok sayıda büro mevcuttur. Sadaret Kethüdalığı, 1835’te Mülkiye Nezareti’ne bir yıl sonra da Dâhiliye Nezaretine çevrilmiştir. Reisülküttaplık da aynı tarihte Umur-ı Hariciye Nezaretine dönüşmüştür. Çavuşbaşılık ise 1836 tarihinde Deavî Nezareti adını almıştır¹⁸⁶.

Babiâli II. Mahmud döneminden itibaren sadrazamların ikametgâhı olmaktan çıkmış, resmî bir devlet dairesi sıfatıyla anılmaya başlanmıştır. Tanzimat’tan sonra da Babiâli, Dâhiliye, Hariciye, Adliye ve Şura-yı Devlet dairelerinden oluşan ve devletin en üst siyasetinin belirlendiği, idari mali bütün işlerin görüşülüp karara bağlandığı, yönetim merkezi olmuştur.

Gerileme döneminde bazı veziriazamlar padişahlardan bile daha fazla devlet yönetimine damgasını vurmuşlardır. Mesela bunlardan Sokullu Mehmed Paşa, muntazam bulduğu devlet sistemini bozdurmamaya, Köprülüzade de bozulan nizamı yeniden ıslah ve tanzime çalışmıştır.

Yedi yaşında padişah olan IV. Mehmed, ihtiyare bir kadın ile devleti idare etmeye başladığında intizamsızlık ve asayişsizlik artmış, Osmanlı’nın inhitat/gerileme devri ivme kazanmıştır. Fakat sadarete getirilen Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa, geçici bir süre de olsa inhitat dönemini sona erdirmiştir.

“Âdeta bir hastanın seyr-u marazında görülen gayr-i memul bir akıbet misüllü bünye-i devlete tesir ederek, saltanat-ı Osmaniyenin kuva-yı maddiye ve maneviyesini tezyid ile devlete devri Süleyman’daki şevket ve azameti iade eylemiştir. Köprülülerden

186 İpşirli Mehmet, “Babiâli” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. IV, s. 378-383.

sonra ise bir inhitat-ı hakiki bede ederek (başlayarak) idare-i devlet kudretsiz ve hamiyetsizlere tevdi olunmakla şevket ve satvet-i Osmaniye günden güne rehin-i zeval ve mahkûm-ı izmihlal olmak istidadı başgösterdi.”¹⁸⁷

Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın ilim sahibi, müdir ve müdebbir bir kimse olduğunda tarihçiler müttefiklerdir. 30 sene sadareti zamanında şer'i ve siyasi bir lüzum görmedikçe ve fetvasını almadıkça katli-nüfusa katiyen cevaz vermemiştir¹⁸⁸.

3. Bâb-ı Defteri - Mali Bürokrasi

Klasik dönem Osmanlı merkez teşkilatının bürokratik yapısı iki ana koldan gelişme göstermiştir:

- 1- Divan-ı Hümayun ve bağlı kalemler.
- 2- Bâb-ı Defteri ve bağlı kalemler.

1177 (1763) yılına ait bir buyrultuda, “Erbâb-ı mesâlihın şer' ve kânuna muvafık ve mirîye dair vaki olan umûr ve hususları alâ mâhüvelâde Divan-ı Hümayun ve maliye kalemlerinde neski vahid üzere ru'yet oluna gelip”¹⁸⁹ denilerek mali konuların Bâb-ı Defteri'de, bunun dışındaki idari işlerin Divan-ı Hümayun'da görüldüğü belirtilmektedir.

Bâb-ı Defteri diye bilinen Defterdarlık kurumunun, ikinci padişah Orhan Bey zamanında kurulduğunu tahmin edenler olduğu gibi, XIV. yüzyılda kurulduğunu söyleyenler de vardır. Fatih Kanunnamesi'nde defterdarın görev ve yetkileri tespit olunduğuna göre bu kurumun XV. yüzyılda tamamen şekillenmiş olduğu açıktır¹⁹⁰.

Fatih zamanına kadar gelirler doğrudan doğruya Hazine dairesi tarafından idare edilirdi. Fakat bu usul suistimallere yol açtığı için bu tarihlerden itibaren Osmanlı Devleti'nde gelirlerin büyük bir kısmı hazine dışında bırakılmış, doğrudan bazı giderlere karşılık olarak düzenlenmiştir. Osmanlılarda devlete ait mirî arazinin, savaşlarda yararlılığı görülen, devlete hizmette bulunan gazilere, askerlere ve diğer devlet görevlilerine belirli yükümlülükler karşılığında verildiği bilinmektedir. İlk zamanlarda temlik olarak verilen bu topraklar, bazı savaş beylerinin güçlenmesini sağlamıştır. Bundan dolayı Fatih, Anadolu topraklarını elden geldiğince

187 Ahmet Reşid, Osmanlı Tarihi, c. I., s157

188 A.g.e., s.189

189 BOA. Mühimme Defteri, No: CLXIII, s. 1, Nakleden: Y. İhsan Genç, “Osmanlılarda Beratlar”, s. 49.

190 Kütükoğlu Mübahat S. , “Defterdar ”, TDVİA, s. 95.

tımara çevirmeye çalışmıştır. Fetihlerde askere büyük ihtiyaç duyulması, arazi rejiminin devam etmesinde ve tımarın yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Fatih, devletin kontrolünden çıkmış olan, binlerce köy ve mezrayı vakıf veya mülk olmaktan çıkararak sipahilere dağıtmış, böylece bir yandan doğal olarak ordunun kuvvetlenmesini sağlarken, diğer taraftan mülkler üzerindeki nüfuzlu ailelerin güçlerini kırmıştır.

Osmanlı maliye teşkilatının başında “Defterdar” adı verilen bir görevli bulunmaktaydı. Bu görevli, günümüzdeki maliye bakanlarının yerine getirmekle yükümlü oldukları görevleri yapıyordu. Kanunnamede de belirtildiği gibi defterdar padişah malının vekili idi. Önceleri teşkilatın başında bir defterdarla onun maiyeti vardı. Bütün mali işlerden bu başdefterdar sorumlu idi. Zamanla Osmanlı ülkesinin genişlemesi üzerine merkez maliyesi ve özerk eyaletler maliyesi olarak ikiye ayrıldı. Mali yargı dâhil, mali teşkilatın en üst makamı Başdefterdarlıktı. Merkez ve eyaletler maliyesi ona bağlıydı. XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar Rumeli için iki, Anadolu için bazen bir, bazen de iki defterdar görev yapmaktaydı¹⁹¹.

16. yüzyıl sonlarından itibaren Hazine Defterdarlığı ve dördüncü defterdarlıklar kurulmuş, teşkilat genişlemiştir. Devletin geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, Anadolu’da, Rumeli’de, Tuna havalisinde ve daha sonra Erzurum, Şam gibi vilayetleri kapsayan Kenar Defterdarlıkları ve askerın masraflarını karşılamak üzere İrad-ı Cedid gibi ayrı ayrı teşkilatlar kurulmuştur. Bu şekilde devletin gelir ve giderlerini idare eden ve arazi kayıtlarını tutan mali bürokrasi ortaya çıkmıştır. Babı Defterinin Anadolu Muhasebe Kalemi, Asâkir-i Mansûre Kalemi, Başmuhasebe Kalemi, Ruznamçe Kalemi gibi ve bunlara bağlı birimler olarak geniş teşkilat yapısı vardır¹⁹².

Bâb-1 Defteride çalışan memurlar çeşitli bürolarda uzmanlaşmıştır. Bâb-1 Âsafî’de olduğu gibi kendi bürosuyla ilgili defter tutmak, yazışmaları yürütmek ve sorulduğunda bilgi vermekle görevli olan Bâb-1 Defteri personeli, efendi, hace, halifeler, kâtipler, şakirdler kisedarlar ve odacılardan meydana gelmektedir.

Hazine-i Âmire’nin, başdefterdarın, Anadolu defterdarının ve üçüncü defterdarın kalemlerinde bulunan memurlar 16. yüzyılda Osmanlı maliye teşkilatının kadrolarını oluşturmaktadır. 16. yüzyıla ait Hazine-i Âmire ruznamçe defterleri üzerinde yapılan bir çalışmada kâtiplerin

191 Tabakoğlu Ahmet , Türk İktisat Tarihi, s. 247.

192 Bu konuda geniş bilgi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi’ne bakınız

toplam sayısı 94 kişi olduğu anlaşılmaktadır. Hazine-i Âmire de: 33, Tabi-i Defterdarında:8, Tabi-i Tevki-i Maliyede:15 ve şakirdan (öğrenci): 38 kişidir. 1574 yılında bu birimlerde görev yapan kâtiplerin sayısı yine toplam 94'tür¹⁹³. 1620'li yıllara ait bir ruus defterinde de maliye kâtiplerini 25 kişi, Defter-i Hâkâni kâtipleri 17 kişi olarak belirtilmiştir¹⁹⁴. 16.yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında kâtiplerin sayısında büyük bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Aynî Âli devrinde 1018 (1609) Defterdarlık dairesinde yirmi kâtip, iki veznedar ve paraları saymak ve bunların ayarlarını muayene etmek için iki de sarraf bulunurdu. Sultan İbrahim zamanında Darphanede üstadıye olarak iki üç yüz kişi görev yapardı. Bunlar gümüş eritir, sikke darp ederlerdi ve bunların her biri yirmi veya otuz akçe alırdı. D'ohssan eserinde Defterdarlığın her altı ay sonunda bir icmal hulasası yaptığını ve 19. asrın başlarında Defterdarlıkta 32 kalem ve yedi yüz memur istihdam edildiğini belirtmiştir¹⁹⁵.

Osmanlı maliyesi, "Miri hazine" (veya dış hazine) ile Enderun (veya iç hazine) hazinesi olmak üzere iki kısımdı. Dış hazinenin görev ve yetkisi, devletin genel gelirlerini toplamak ve gerekli masrafları yerli yerinde kullanmak şeklinde belirlenmişti. İç hazine ise padişaha aitti. Padişahlar, bu hazineyi istedikleri şekilde kullanıyorlardı. Şayet dış hazinenin parası yetmez ise iç hazineden borçlanmak suretiyle ödünç para alınırdı. Dış hazine, vezirde bulunan hükümdar mührü ile açılıp kapanırdı. Bu hazine, defterdarın sorumluluğu ve vezirin denetimi altındaydı¹⁹⁶.

Defterdarın en önemli vazifesi Osmanlı Devleti'nin gelir ve gider dengesini kurmaktı; hatta hazineyi dolu tutmaktı. İşte bunun için Osmanlı iktisadi yapısı şu üç esas üzerine oturtulmuştu:

1-İşe (provizyonizm) İlkesi: İktisadi faaliyetlerin amacı insanların ihtiyacını karşılamaktır. Yani iktisadi faaliyetlere tüketici açısından yaklaşılarak kâr elde etmekten ziyade, mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olması sağlanarak, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesi hedeflenmiştir.

2-Gelenekçilik: Sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri muhafaza edebilmek için değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi

193 Göyünç Nejat, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", Osmanlı Araştırmaları, c. X, s. 30.

194 BOA. Ruus Defteri, K. Kepeci Tasnifi (KK), No:264, s. 62-79.

195 Ziya Karamürsel, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, TTK Ankara, 1988, s.153

196 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s.362-370

bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye d6nmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesini göstermektir. “Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” şeklinde formüle edilebilir.

3-Fiskalizm: Hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek seviyede tutmak ve ulaştığı seviyenin altına inmesini engellemektir. Gelirleri yükseltme çabasına karşılık giderleri azaltma şeklinde anılan iktisadi kararlar, Osmanlı Devleti’nin dünya görüşünün yönlendirdiği iktisadi hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmişti¹⁹⁷.

Mirî toprak rejiminden, ithalata kadar pek çok uygulama bu üç ilke çerçevesinde oluşmuştur. Böylece devlet toprak, emek ve sermaye üzerinde devamlı kontrolü elinde tutarak, eşitlikçi, işbirliğine dayanan bir yaklaşımla sistemin idamesini esas almıştır.

Osmanlı maliyesinin farklı gelir kaynakları vardı. Bunların başında da halktan toplanan vergiler geliyordu. Tebaasından tahsil ettiği verginin temeli, İslam hukukunun kaynaklarına dayanıyordu. Bilindiği gibi Osmanlı devlet sisteminin önemli müesseselerinden biri olan maliyenin, temel dayanağını teşkil eden vergi, genel manada iki ana bölüme ayrılırdı. Bunlardan biri tamamıyla şeriatı dayanan ve esas itibarı ile Kitap (Kur’an) ile Sünnetten kaynaklanan “şer’i vergiler”di. Buna “tekâlif-i şer’iyye” denilirdi; zekât, öşür, cizye ve haraç gibi. İkincisi de baş gösteren mali sıkıntılar yüzünden devlet tarafından bir zorunluluk sonucunda konan “örfi vergiler”di ki buna da “tekâlif-i örfiye” denirdi. Avarız, imdadiye, harçlar gibi vergiler de bu gruba dâhildi.

Şer’i tekâlif, umumiyetle ziraât mahsul sahibi reayaya, köylüye hasredilmişti. Gerçi zekât ve cizye gibi şer’i vergiler, bu kaidenin dışında bulunmaktaydı, fakat ziraât mahsul ile daha çok haşır neşir olan köylü, öşür ve haraç gibi ziraât vergilerin mükellefi bulunmaktaydı. Buna karşılık örfi vergiler, daha çok şehirliyi bilhassa ticaret erbabını ve pazarlarla alakalı kimseleri kapsamaktaydı. Şehirlerde tatbik olunan örfi tekâlif şekli, bilhassa ticaret ve sanayi faaliyetine dayanmakta olduğundan birçok vergi bu kısma dâhildi. Şer’i vergilerin büyük bir kısmı devlet adına sipahiler tarafından alınırdı. Örfi vergiler ise her sene vali, mütesellim ve voyvodalar tarafından, mıntika ileri gelenleri ve kadı marifetiyle memleketin nüfusu veya evi (hane) üzerine tarh olunurdu. “Rûz-i Hızır” ve “Rûz-i Kasım” hesabına göre senede iki taksitle alınmak üzere Tevzi Defterleri tanzim ediliyordu¹⁹⁸.

197 Genç Mehmet , Devlet ve Ekonomi, s. 45-50.

198 Uzunçarşılı, A.g.e., s.319-337

Hazine hesaplarının tutulduğu defterlere, “Ecnas-ı Nukud” ve “Erkam Defteri” ve Hazineye giren ve çıkan meblağların hesaplarının tutulduğu defterlere “Ruznamçe” denirdi. Günlük kayıtların Erkam Defterlerinde dökümü yapıldı. Bu sistem, İlhanlılarda uygulanan muhasebe sistemine benzerdi. Siyakat hattı ile yazılmış rakamların Arapça söylenişleri kısaca yazılırdı. Muhasebe gününe ait sağda asıl ruznamçe, solda da bu rakamların dökümü vardı. Ruznamçe sayfasında yalnızca gelir, Erkam Defterlerinde gelir-gider, ertesi günün nakdî gelir kayıtları ayrıca dirlik sahiplerinin kendi giderleri için topladıkları meblağlar vardı¹⁹⁹.

Genelde ufak farklarla denk olduğu anlaşılın bütçelerde zamanla hem gelir hem de giderlerde artışlar gözlemlenmektedir. Asker sayısının sürekli artmış olması, yeni gelir kalemleriyle gelirlerin de sürekli artmasını (müsadere ve akçe ağırlığında düşmeler vb) zorunlu kılmıştır.

Divanı ve defterdarı olan eyaletlerin bütçelerine ait ruznamçelerin incelenmesi de önem arz etmektedir. Osmanlının iktisadi yapısı; vergileri ve harcamaları ve bunların sonucunda ulaştığı iktisadi güç arşivdeki belge ve defterlerin incelenmesinden sonra daha da iyi anlaşılacaktır. Osmanlıların Avrupa’dan önce mali kayıtlarını düzenli tutmaya ve bilânço yapmaya başladığı anlaşılmaktadır.

1572 tarihinde İstanbul’da Venedik Balyosluğu yapmış olan Garzoni maliye dairesinde bu tarihte muntazam olarak hesap tutulduğunu ve her mali senenin sonunda varidat ve masarifi gösterir bir bilânço yapıldığını belirtir. Bunun hemen hemen muasırı olan Venedik Balyosu Vigenere de bu intizamı teyit etmektedir. 1679 senesinde İstanbul’da bulunmuş olan Marsigli ise bu hesap işlerinin çok muntazam olduğundan bahsetmiştir ve hatta herhangi bir Avrupa devletinin bunu örnek edinmesi temennisine işaret edecek beyanatta bulunmuştur²⁰⁰.

H. 1104-1150 (1683-1738) yıllarında Hazine-i Hümayun Ruznamçe gelir, gider ve mahsup tablosu²⁰¹.

199 Sahillioğlu Halil, 1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri, VIII. T.T.Kongresi, II. Ciltten ayrı basım, s. 130-131

200 Karamürsel, A.g.e., s.153

201 A.g.e. s. 133-134

Yıllar	Gelir	Gider	Fark
1094	392.847.320	324.566.230	68.281.090
1095	518.681.680	525.165.640	-6.483.960
1096	569.689.620	503.414.473	66.275.147
1097	462.550.455	468.816.574	-6.266.119
1098	256.019.979	290.613.078	-34.593.089
1099	685.181.191	533.496.225	151.684.966
1100	432.774.959	338.808.866	93.966.093
1001	489.219.715	482.280.387	6.939.328
1102	498.672.835	581.820.488	-83.147.653
1103	511.849.260	423.199.440	88.649.820
Benzer.			
1126	1.064.320.300	819.059.880	245.260.420
1127	865.742.040	645.327.699	220.414.341
1128	1.072.828.800	1.211.826.500	-138.997.700
1129	694.111.390	953.113.800	-259.002.410
1130	895.867.920	776.929.120	118.938.800
1148	1.072.590.200	1.027.885.600	44.704.600
1149	1.084.306.200	1.115.432.100	-31.125.900
1150	1.370.356.125	813.873.650	556.482.475

Gelirlerin toplanması da genellikle memurlar aracılığı ile yapılmayıp bir nevi taşeron olan mültezimler eliyle yapılmıştır. Devletin bütçesinden bayındırlık, eğitim, sağlık gibi bir tahsisat ayrılmamış, bu gibi işler sivil kuruluşlara bırakılmıştır. Birçok memura Hazine dışından bir gelir tahsis edilmiştir. Onun için maliyenin klasik dönemde diğer kurumlara göre kadrosu daha geniş olmasına rağmen, modern mali teşkilat açısından bakıldığında yukarıda görüldüğü gibi çok az sayıdaki memurla büyük bir devletin mali işleri idare edilmiştir. Vergileme işleri, tımar, iltizam ve emanet usulü sayesinde daha az sayıda personelle yürütülmüştür.

C. OSMANLI YÖNETİMİNİN TAŞRA ÖRGÜTÜ VE ADEM-İ MERKEZİYETÇİLİK

1-Taşra Yönetimi

Osmanlılar genişlemeye başlayınca merkeze bağlı idari birimler kurmaya ve bunların başına yöneticiler tayin etmeye başladılar. Merkezî idarenin dışında kaldığı için bu bölgelere taşra denilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin mülkî taksimatında memleket eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalar da nahiyelere ayrılmıştı. Osmanlı idari taksimatının en küçük birimini oluşturan köylü halk; dirlik reaya, vakıf ve mülk reayası olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı.

Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud (1283-1298), Söğüt'ün zaptından sonra burasını Osman Gazi'ye temlik olarak vermiş, Sultanönü'nün (Eskişehir) alınmasından sonra idari birim olarak oluşturulan sancağa Osman Bey'i tayin etmişti. Ayrıca Selçuklu hükümetince alınan vergilerden muaf tutulduğu bildirilmişti. İlk idari teşkilatlanma ise yeni fethettiği Yenişehir'i 1302 yılında merkez yapması, Karacahisar'ı Orhan Gazi'ye, İnegöl'ü Turgut Alp'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'e, Eskişehir'i Aykut Alp'e, İnönü'yü de Gündüz Alp'e vermesiyle ortaya çıkmıştı.

Kazalar idari teşkilatta en fazla yere sahip birimlerdi. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alay beyi ve subaşılar bulunurdu. Bunlar kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri, merkezden istenilen şeylerin temini gibi işlerdi. Şer'i ve hukuki konulara kadılar, asayiş ile ilgili hususlara subaşılar, askerî meselelere ise alaybeyi (miralay) bakardı. İdarenin başı kadılara nispeten kaza denilirdi. Kazaların birleşmesiyle meydana gelmiş olan sancaklar, merkezî idarenin askerî ve yönetim temsilciliğini üzerine toplayan bir idari kuruluş olup, en büyük idarecisi olması dolayısıyla geniş yetkileri ve sorumlulukları bulunan sancak beyi tarafından yönetilirdi. Sancak beyi bir savaş esnasında sancağında bulunan tımarlı sipahilerle birlikte bağlı bulunduğu beylerbeyiliği kumandası altında savaşa iştirak ederdi. Asayişini sağlamak ve sancaktaki suçluları cezalandırmak

gibi işler de kadının görevleri arasındaydı. Sancak beylerinin dereceleri, sahip oldukları has gelirine göre tayin edilirdi. Bunlara kanunnamelerde belirtildiği üzere dört yüz bin akçeye kadar has verilmekteydi. Oğullarına ise otuz bin akçelik zeamet bağlanırdı. Sancak beyleri eğer vazifelerinden ayrılır veya emekli olurlarsa kendisine altmış bin akçe maaş tahsis edilirdi²⁰².

Osmanlı devlet teşkilatında en büyük idari birim eyalet olmakla birlikte en mühim ve gelişmiş birim sancaklardı. Sancak idari bakımdan devlet teşkilatının çekirdeğini oluşturmaktaydı.

İdari bakımdan eyalet bir sancaklar federasyonu özelliği taşıyordu. Sancak ise idari bakımdan devletin temel yapısını teşkil ediyordu. Aşiret ve oymak beyleri dahi birer idari birim sayılırsa da devletin teşkilat düzenlenmesinde sancaklara ve onların yönetimine çok ehemmiyet veriliyordu. Şehzadeler devlet idaresini öğrenmek için sancaklarda bir nevi staj görmeleri bunu gösteriyor. Sancak beyinin askerî ve idari iki temel görevi vardı: Sancak beyinden sonraki hiyerarşik sıra, alaybeyi, çeribaşı, subaşı, dizdar, şehir kethüdası şeklinde devam ediyordu. Devlet-i Aliyye bütün teşkilat ve müesseseleri daimi surette harp hâline göre ayarlamış olduğundan, ehli örf olarak tanımlanan bu kişilerin aslı vazifesi (şehir kethüdası hariç) savaşa hazır bulunmaktı. Üst düzey askerî sınıf olarak sayılan bu kişilerin hepsi serbest dirlik tasarruf ederlerdi²⁰³.

Osmanlılar Rumeli'ye geçip buradaki şehirleri hızla fethetmeleri ile sancak sayısı artmaya başladı. Sancak beylerinin başına bir beylerbeyi tayin edilmesi mecburiyeti ortaya çıktı. Bu sebeple Rumeli beylerbeyliği kuruldu. Süleyman Paşa ilk beylerbeyi oldu. Yavuz Sultan Selim zamanında eyalet sayısı sekize ulaştı. XVII. yy. ortalarında 25'i has ve 9'u salyaneli olmak üzere toplam 34 beylerbeyilik vardı. Taşra teşkilatının en büyük idari birimi olan beylerbeyilik, (eyalet) çeşitli sayılardaki sancaklardan meydana gelir ve idarecisine beylerbeyi (mir-i miran) denilirdi. Eyalette hükümdarın temsilcisi olan ve eyaletlere bağlı bulunan sancakların amiri durumunda bulunan beylerbeyiler "paşa" unvanıyla anılırlardı. Oturduğu sancağa "paşa sancağı" denirdi. Beylerbeyinin riyaseti altında eyaletlerde de divan vardı. Kadıya ait olan adli, hukuki işler dışında bütün yönetim işlerinden beylerbeyi sorumlu idi. Sefere gittiği zaman yerine vekil olarak mütesellim denilen vazifeliye bırakırdı. Derece itibarıyla en büyük beylerbeyi, Rumeli beylerbeyi idi. Beylerbeyi olmak için muhtelif yollar

202 Ünal Mehmet Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, (1518-1566), s. 29, 41.

203 A.g.y.

vardı. Bunların en önemlisi sancak beyliğinden gelmekti. Ayrıca sarayın herhangi bir hizmetinden, yeniçeri ağalığından vs. beylerbeyi tayin olunurdu. Sancak ve eyaletler dışında serbest mir-i miranlıklar ve yurtluk-ocaklık sancaklar da vardı. Mir-i miranlıklar mülkiyetleri sahiplerine ait olarak kabul edilen buna karşılık devletin yüksek hâkimiyetini tanıyan sancaklardı. Doğu Anadolu da bulunan Cizre, Genç, Bitlis vb. yurtluk-ocaklık sancaklar yerli beylere verilmiş olup, beylerin ölümü ile sancak beylik oğulları veya kardeşlerine verilirdi. Sancak beyleri tabi oldukları eyaletin beylerbeyisi ile savaşa giderlerdi. Eflak-Boğdan gibi bir bakıma iç işlerinde serbest sayılan ancak devletin yüksek hâkimiyetini kabul etmiş özel statülü eyaletler de bulunmaktaydı²⁰⁴.

Osmanlı eyaletleri statü bakımından tımarlı ve salyaneli olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Tımar sisteminin tatbik edildiği eyaletler, tımarlı eyalet olarak adlandırıldı. Gelirlerin tamamen devlet namına toplanıp, bu toplananlardan askerin ve eyalet idarecilerinin ücretleri ödendikten sonra geri kalanın devlet hazinesine gönderildiği eyaletlere salyaneli denilirdi. Tamamı Arap topraklarında olan bu eyaletler dokuz adet idi²⁰⁵.

Eyalet idaresinin en yetkili organı doğrudan doğruya beylerbeyine bağlı olan divandı. Eyalet divanı, Divan-ı Hümayun'un küçük bir modeli gibiydi. Beylerbeyinin başkanlığında hazine (mal) defterdarı, tımar defterdarı, şer'i, hukuki işlere bakan eyalet kadısı, divan efendisi, tezki-reci, çavuşlar muhızlılar, ruznameci ve kâtipler bulunurdu. Eyalet divanı halkın dilek ve şikâyetlerine açıktı. En başta gelen şikâyet konuları tımar meseleleriydi. Eyalet divanı kararlarından memnun olmayanlar şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a iletebilirlerdi. Temel konular görüşüldükten sonra şer'i meseleler kadı divanına, mali konular defterdar dairesine havale edilirdi. Eyalet divanında görüşülen konular ve alınan kararlar deftere kaydedilir, birçok konuda ayrıca Divan-ı Hümayun'un kararı alınır²⁰⁶.

Merkeze sıkı sıkıya bağlılık olmakla birlikte, beylerbeyi eyaletlerde, sancak beyi sancaklarda çok geniş yetkilerle donatılmıştı ve hem mülkî amir hem askerî yetkiliydiler. Beylerbeyi, bütün konularda icrai kararlar alır, kamu kudretini kullanır, bölgesi dâhilinde kadıdan başka bütün memurları tayin ederdi. O bölgedeki bütün memurlar kendilerine tabi bulunmaktaydı²⁰⁷.

204 Başar Fahmeddin, Eyalet tevcihati, 1717-1730, s.4-8

205 İpşirli Mehmet, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 226

206 A.g.e., s.221-225

207 Girişli, İsmet Kamu Yönetimi Teşkilatı ve Personeli, s. 53.

Taşra idarecileri tarafından yapılan tayinler ve gelir artışları merkez teşkilatına bildirilir, berat gibi gerekli onay belgeleri alınırdı. Örneğin, Alacahisar'ın mülkî idarecisi, Rumeli genel idaresine müracaat ederek o bölgenin 220 bin hassa²⁰⁸ gelirinin 30 bin artırılarak 250 bin akçeye çıkarılmasını istemiş, bu istek olumlu bulunmuş, üstün hizmeti dikkate alınarak, bazı köylerin gelirleri ek olarak verilmiş ve 30 bin akçelik bir gelir artışı yapılmıştır. Bu artışın onaylanması için merkeze (İstanbul'a) müracaat edilmiş ve 28 Şaban 949 (1542) tarihinde müracaat kabul edilmiştir.²⁰⁹ Aynı şekilde Erzurum bölgesinde idari görevle tayin olan İbrahim Bey'in gelirine bazı yerlerin geliri ilave edilerek 800 bin akçelik artış sağlanmış ve bu artışla ilgili müracaat 28 Cemaziyelâhir 984 (1576) tarihinde onaylanmıştır²¹⁰.

Osmanlı Devleti, çok geniş alanlara yayıldığı, çok farklı coğrafi, etnik ve kültürel özellik gösterdiği için her eyalet, hatta sancakların teşkilat yapılarında ve kanunlarında bölgesel esneklikler bulunuyordu; eyaletler genel kanunlardan çok yerel kanunlar ile idare ediliyordu.

Eyaletlerin idaresi Kanunî Sultan Süleyman'ın vefatına kadar (Mısır eyaleti hariç) beylerbeyilerine, yani iki tuğlu paşalara verilirken, daha sonra vezir rütbesinde bulunan valilere verilmiştir. Böylece vezirler de ikiye ayrılmış, müşavir konumundaki kubbe vezirlerine iç vezir, eyaletlerdeki valilere de dış vezir denmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren sancak beyliğinde liyakat göstererek vali olmak gibi kuralları olan eski teşkilat geleneği bozulmuştur. Vilayetlere saray mensuplarının tesiriyle hiçbir liyakat ve ehliyet gözetilmeden rüşvet ve himaye ile vezir rütbesinde kişilerin tayinleri yapılmıştır²¹¹. Metin Kunt, 16. ve 17. yy. Osmanlı üst düzey taşra yöneticilerinin sarayla irtibatlı kişilerden oluştuğunu, alt kademelerdeki personelin daha çok taşralı olduğunu çalışmalarında tespit etmiştir. Bu sistem içerisinde taşra personeli genellikle taşrada kalmış, ancak askerî kökenli bazı kişiler sancak beyliğine kadar yükselebilmıştır²¹².

XVIII. yüzyıla kadar eyalet ve sancak yöneticisi olan paşalar genellikle Enderunlu olup Türk değillerdi. Ancak bu yüzyılda zorbalık

208 Osmanlılar, bazı devlet memurlarına Hazine'den maaş yerine herhangi bir toprak parçasının gelirini belirli bir hizmet karşılığında ve belirli şartlarda tahsis etmişlerdir. Geliri 20 000 akçeden az olan topraklara tımar, 20 000-100 000 arası akçe geliri olan topraklara zeamet ve 100 000 'den fazla geliri olan topraklara has adı verilmiştir.

209 Metin Kunt, *The Sultan's Servants The Transformation of Ottoman Provincial Government (1550-1650)*, s.136 -138.

210 A.g.e., s. 151-158.

211 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, s. 292.

212 Kunt Metin, A.g.e., s. 209.

yapan bazı paşalara da sancaklar verilmeye başlanmış, böylece bunların isyanları önlenmeye çalışılmıştır. Sancaklarda sancak beyinin vekili durumunda olan mütesellimler mahallinden seçilmiş kişilerdi. Bu mütesellimlerin çoğu yerli ailelerden olup, buldukları yerlerin servet ve kuvvet bakımından güçlü hanedanlarıydı. Bunlar şehir hayatında önemli rol oynayan kişiler olarak göze çarpmaktaydı. Bu kişiler, mütesellimlik, voyvodalık, muhassıllık gibi görevleri ele geçirmeye, esasen büyük olan hanedanlıklarının sahalarını genişletmeye başlamışlardı²¹³.

Osmanlı Arşivinin zengin kaynakları arasında, taşradaki devlet görevlilerinin tayinleriyle ilgili çok önemli Sancak Tevcih Defterleri vardır. 1717-1730 yılları arasındaki idari teşkilat, eyalet, voyvodalık, sancak alaybeyilik, defterdarlık vs. tevcihatını ihtiva eden Kamil Kepingi tasnifindeki 523 nolu defter, transkrip edilip sadeleştirilerek yayımlanmıştır.

1717-1730 yılları arası Sancak Tevcih Defteri kayıtlarına göre Osmanlı Devleti'nde 44 eyalet, 217 sancak, 21 ocaklık, 19 hükümet, 149 alaybeyilik bulunmaktaydı.

Eyaletler şunlardı: Rumeli, Bosna, Özi, Kefe, Girit, Mora, Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş, Adana, Halep, Şam, Safed-Sayda-Beyrut, Trablus-Şam, Kıbrıs, Rakka, Diyarbakır, Erzurum, Çıldır, Kars, Trabzon, Van, Bağdat, Şehri-zor, Musul, Basra, Habeş, Mısır, Cezayir-i Garp, Trablusgarp, Tunus, Tiflis, Tebriz, Erdilan, Gence, Rumiye, Hamedan, Meraga, Kirman-şahan, Revan, Luristan²¹⁴.

Sancak tevcih defterindeki kayıtlardaki eyalet ve livalara yapılan tayinlere baktığımızda bazı eyalet yöneticileri uzun süre görevde kalmış, bazıları ise çok sık değişmiştir. Şöyle ki:

Mesela, Rumeli eyaletine h.1134 tarihinde vezir Osman Paşa, Niş Kalesi'nin muhafazası şartıyla ibka ve mukarrer kılınmıştır. Yani yıllık tevcihatlarda önceki görevinde kalmıştır. Aynı şekilde görevinde başarılı olmasına binaen Osman Paşa, 1135/36/37/38, tarihlerinde de ibka ve mukarrer kılınmış (görevinde kalmıştır).

1140 tarihinde Rumeli eyaletine eski Bosna valisi, Vezir Abdullah Paşa tayin olmuş ve 1141 tarihinde yine ibka olunmuştur.

213 Özkaya Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 16.

214 Başar Fahmeddin, Eyalet Tevcihatı, s.16-30

Livalara yapılan tayinler incelendiğinde mesela Tırhala livasına yapılan tayinler şu şekilde gerçekleşmiştir:

H. 1135 tarihinde Karaman eski valisi Vezir Mustafa Paşa'ya, Vidin Kalesi'nin muhafazası şartıyla Köstendil sancağı ile beraber arpalık olarak tırhala verilmiş ve 19.Ra.1136 yılında aynı kişiye bu görev ibka kılınmıştır.

3 Cemaziyelahir 1136 tarihinde Niğbolu sancağı da beraber olmak üzere Vidin Kalesi'nin muhafazası şartıyla eski Hanya sancağı mutasarrıfı Vezir Sirke Osman Paşa'ya hattı hümayun ile verilmiş ve 5.Ca.1137 tarihinde yine Osman Paşa ibka kılınmıştır.

2 Şevval 1137 tarihinde Halep eski valisi olup, halen Hoy sancağına mutasarrıf olan Vezir İbrahim Paşa'ya padişah hattıyla arpalık olarak verilmiştir.

5 Rebiulahir 1138'de ise Karaman eski beylerbeyi olan Karayılanza-de Mehmed Paşa'ya arpalık olarak verilmiştir.

Avlonya livasına yapılan tayinlerde ise daha değişik örnekler vardır:

15 Cemaziyelahir 1133 tarihinde Avlonya Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya ibka ve mukarrer kılınmıştır. (aynı görevinde kalmıştır)

5 Şaban 1135 tarihinde geçmişte yine Avlonya mutasarrıflığı yapmış olan Mecid Beyzade Ali Paşa'ya, bervech-i arpalık verilmiştir.

2 Muharrem 1136 tarihinde Yanya sancağına mutasarrıf Mahmud Paşa'ya, ber-vech-i ilhak verilmiştir.

16 Zilhicce 1136'de Yanya sancağı ile birlikte, mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya ibka ve mukarrer kılınmıştır.

15 Rebiulahir 1137 de bundan önce Avlonya sancağına mutasarrıf iken eşkiya makulesinin hakkından gelip, memleketi ahalisini âsudehal eden Mahmud Paşa'dan herkes razıdır. Onun için İlbasan sancağına mutasarrıf Zeynel Mehmed Paşa ve İlbasan kadısı ve Arnavud-ı Belgrad naibinin arz ve Arnavud-ı Belgrad ahalisinin mazhar itmeleriyle mu-maileyh Mahmud Paşa'ya ber-vechi arpalık verilmiştir.

Avlonya mutasarrıflığı bir ay sonra ise 15 Rebiulahir 1137 tarihinde eski Kılburun sancağına mutasarrıf Kürt Ömer Paşa'ya verilmiştir.

26.S.1138 tarihinde ise bu görev tekrar Mahmud Paşa'ya: "Mahmud Paşa'nın Arnavudluk'da nüfuz u kelâmı ve i'tibarı olmak hasebiyle mal-iri-miriyi tahsil edeceğinden kat'-i nazar, Arnavud eşkiyasının zabt u rab-tına kâdir ve ehl-i ırzın emniyet ü istirahatlerine vesile olacağı zahir olmağla" hatt-ı hümayun ile verilmiştir.

Avlonya mutasarrıflığı, 20 Zilhicce 1138 tarihinde eskiden İnebahtı sancağına mutasarrıf olan Mehmed Paşa'ya ber-vech-i arpalık olarak verilmiştir.

14.M.1139'da eski Çirmen sancağına mutasarrıf İbrahim Paşa'ya, 15 Cemaziyelahir 1139'da Arnavud askerini tahrir ve İsfahan canibine götürüp hizmette bulunmak şartıyla üzerinde olan Yanya sancağına ilhak olunmak üzere verilmiş. 3 Receb 1140'da eskiden İlbasan ve Ohri sancaklarına mutasarrıf Kürt Mehmed Paşa'ya, 17 Zilhicce 1140'da ise tekrar sâdir olan hatt-ı hümayun-ı şevket-makrûn mucibince, (padişahın hattı, fermanı gereğince) sabıka Yanya sancağına mutasarrıf Mahmud Paşa'ya ber-vech-i arpalık verilmiştir.

Eflak ve Boğdan voyvodalıklarında genellikle aynı kişilerin aynı göreve tekrar tayin edildikleri görülür:

10 Safer 1139 da Divan-ı Hümayun'da tercüman olan Ligor Eşfo'ya hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun ile verilmiş, 7 Muharrem 1140 da yine aynı kişiye ibka ve mukarrer (tekrar aynı yerde bırakılmış) kılınmıştır.

27 Zilkade 1134 tarihinde Mutasarrıf-ı Nikolay eski şartlar üzerine ibka ve mukarrer, 9 Receb 1139 ve 27 Şevval 1140 tarihlerinde yapılan tayinlerde de da yine aynı görevde aynı kişi ibka ve mukarrer kılınmıştır.

“Meliklik-i Dadyan:

Dadyan meliki Gabriyel rahip olup hall-i akd-i umura kudreti olmadığından gayri, Açıkbaş meliki Aleksandre'nin dahi vakt-i şihabı olup, düşmana mukavemete kudreti olmadığından zahir olmakla Kutatis ve Bağdadçık Kal'alarında olan dergâh-ı âli yeniçerilerinin tavassutu (Ketaligoz?) ve (Kütâbil) nam rahiblerin kefaleti ile Açıkbaş ve Dadyan memleketlerinde olan kalelerin ve ebna-i sebinin Abaza ve sair eşkiyadan korunması ve cizye mukabelesinde olan kirpası (vergi) eskiden olduğu üzere eda itmek şartıyla Dadyan melikliği eskiden yine Dadyan meliki olan Bican'a, Çıldır Beylerbeyisi İshak Paşa'nın ve Ahıska Kadısı Ömer Efendi'nin arzlarıyla verilmiştir 4 Cemaziyelahir 1134.”

“19 Cemaziyelahir 1136 tarihinde Mutasarrıf Bican'a eski şartları üzere ibka ve mukarrer kılınmıştır. 25 Safer 1138 tarihinde de Mutasarrıfı Bican'a binası ferman olunan Faş Kal'asının mühimmatı tedarükünde ve binası hizmetinde bulunmak şartıyla bina emini i'lamı mucibince ibka ve mukarrer kılınmıştır (görevinde kalmıştır) 20 Zilhicce 1138²¹⁵.”

215 A.g.e., s. 36-140

Görüldüğü üzere görevinde başarılı olanlar, halkın da istekleri doğrultusunda ibka ve mukarrer kılınmış, yani aynı görevinde 3-5 sene kalabilmiştir. Görevler tevcih edilirken kalelerin ve ebna-i sebilin Abaza ve sair eşkiyadan korunması ve cizye vergilerinin zamanında ödenmesi şarta bağlanmıştır. Ayrıca tayin olunan kişilerden Faş Kal'asına taş naklinde ve amele bulunması hususunda ve sair lüzumu olan eşyanın tedarikinde gayret edilmesi, kendi toprağında olan yolların tathir ve tevsi olunması (temizlenip düzenlenmesi) da istenmiştir. Kadının ilamı ve padişahın hattı hümayunu ile tayin işlemleri resmileşmektedir.

2. Adem-i Merkezîyetçi Örgütlenme

Osmanlı gelişme döneminde taşra yönetimine yetki verilmesi ve merkezî yönetimin sadece denetim yapması şeklinde bir idari anlayış benimsenmişti. Çok geniş bir coğrafyada ulaşım ve iletişimin çok zor olduğu bir dönemde adem-i merkezîyetçilik bir zorunluluktur. Osmanlı yönetim sistemi, üretimde verimliliğin artması, problemlerin zamanında çözülebilmesi için iyi yetiştirilmiş taşra yöneticilerinin üstünlüklerine ve liyakatlerine kamu işlerini devretmişti. Bütün gelirlerin toplandığı ve bütün giderlerin dağıtıldığı tek bir hazine yerine, on beş kadar gelir toplayan ve harcama yapan pratikte bağımsız kuruluşlar niteliğinde kalemler vardı. Kendi kendini döndürebilen her kuruluş, mümkün olduğunca bağımsız kınıyor ve sadece denetim ve gözetim altında tutuluyordu. Merkezî yönetimi en çok rahatlatan yöntem, belirli görevlerin sorumluluğunu belirli gruplara vermek, bu gruplara yeterli gelir sağlamak ve sonra onları kendi başlarına bırakmaktır. Herhangi bir bölümde işler ters gittiğinde merkezî otorite işe karışır, sorumluları şiddetle cezalandırır. İşleri yeniden düzene sokar, yeniden bu bölümü kendi kendini çevirmekte yalnız bırakır. Yönetimde merkezîyetçilikten sıyrılmaya eğilimleri açıkça gözüküyordu. Ancak merkezî yönetim güçlü ve sürekli etkin biçimde kontrolü elinde tutabilecek yetkinlikte olmadığına bu sistem çok tehlikeliydi. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonraki dönemlere kadar Osmanlı Devleti'nin durumu böyleydi. Merkezîyetçilikten uzaklaşma aynı şekilde yerel yönetimde de vardı. Her beylerbeyinin kendi müftüsü, reis efendisi, defterdarları ve kâtipleri vardı. Yine her sancak beyinin kendi danışmanları ve yardımcıları vardı. Birkaç kuşak sonra merkezîyetçilikten uzaklaşmanın yaygınlaşması felaket hâlini aldı²¹⁶.

216 Lybyer Albert, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, s. 102.

Osmanlı Devleti'nde güvenlik, denetim ve adalet gibi hizmetlerin dışındaki hizmetler özel kurum ve şahıslarla yapılırdı. İdare sade olduğu için devletin ihtiyaçları ve giderleri azdı. Bu yüzden halka fazla bir yük yüklenmezdi. Ne devlet halkı rahatsız ederdi, ne de halk devleti²¹⁷.

Beylerbeyi ve sancak beyi geniş yetkilerle donatılmıştı. Bütün işlerin merkezden görüldüğü geniş memur kadroları yerine, ihtiyaç ölçüsünde beylerbeyi ve sancak beyinin kendi personeli vardı. Memurlar görevine göre maaşlarını ve diğer özlük haklarını buldukları bölgenin ve makamın gelirlerinden alırlardı. Taşrada kadı ve buna yardımcı memurlar maaşlıydı. Devlet büyük olmasına rağmen çok dar bir memur kadrosu istihdam edilmişti. Görünüşte adem-i merkeziyetçi ve esnek bir yönetim olmakla birlikte, merkezin sıkı denetimi esastı.

Merkez güçlü olduğu müddetçe yerel seçkinler kontrol altındaydı. Bürokrasi, Osmanlı tarihi boyunca merkezî yönetimin kuvvetli devrelerinde etkin olmuş, dirayetsiz padişahların tahta çıktığı dönemlerde ise merkezkaç kuvvetler tarafından zayıf düşürülmüştü. Tahta çıktığı zaman Macaristan'dan İran sınırına, Karadeniz'den Hint Okyanusu'na kadar uzanan Devlet-i Aliyye'nin kusursuz bir hükümet mekanizmasının başına geçen Muhteşem Süleyman devrinde bürokrasi, gücünün zirvesine ulaşmıştır. Kendisinden sonraki bazı padişahlar döneminde bürokrasinin gücü zayıflamıştır²¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışının bir başka sebebi, birçok farklı ırklara, kültürlere ve dinlere mensup halktan oluşan bir dünya devleti olmasındandır. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'ye göre de:

“Fatih Sultan Mehmed'in ortaya attığı millet sistemi ile idare, devrimizdeki çok milliyet çağında en geçerli kabil-i tatbik bir sistemdir. Bu sistem, müstakbel bir “Dünya Devleti” sistemidir. Günümüzde buna ABD örnek gösterilebilir.”²¹⁹

Osmanlı yönetiminin adem-i merkeziyetçi olarak örgütlenmesi etkin yönetim anlayışından ve geniş coğrafyada çok kültürlü yapısından dolayıdır. Padişahın fermanı ile bir emri, ülkenin en uç noktasında anında yerine getiriliyor, itaat ve düzen sağlanıyordu. Mühimme defterlerindeki beylerbeylerine, kadılara, sancak beylerine, voyvodalara vb. gönderilen hükümler incelendiğinde, Devlet-i Aliyye'nin en ücra köşesinde işleyen

217 Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Çev: Orhan Yüksel, s. 90.

218 Weiker Walter F, “The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform”, *Administrative Science Quarterly*, c. 13, s. 455.

219 Süleyman Kocabaş, *Tarihte Âdil Türk İdaresi*, s. 169.

bir hukuk ve yerel yöneticilerin geniş yetkilerine karşılık merkezin denetim sistemi görülmektedir.

Ziya Paşa, yerinden yönetimin önemini, Tanzimat sonrası merkeziyetçi yönetimle işlerin iyice karışmasıyla anlar. İhsan Sungu'nun naklettiğine göre iki olay misal verilerek anlatılır: Birincisi, Serasker Mehmed Rüştü Paşa'nın, Tophanece lüzumlu olan top arabası ağaçlarına dair Babîâli'ye bir takrir yazması olayıdır. Bir top arabası yapımı için yazılan bir yazı maliyeden, evkafa kadar birçok kurumları dolaşarak ağaç kalınlığında bir tomar²²⁰ şekline gelir. Aylar hatta yıllar geçmesine rağmen bürokrasi çarkında yazışmalar bir türlü bitmediği gibi en son belgede, yazışmaların çokluğundan asıl top arabası maddesi bütün bütün unutulup ormanların nizamına müteallik bir cevap yazılmıştır. Rüştü Paşa da tomarı tutup karşısında yanan sobaya atar ve beyhude yapılan bu yazışmaların birinden kurtulur. Sonra da kendisinin serasker olduğu hâlde işinin yürümediğini, diğer insanlardan böyle düzensiz bir bürokrasiye işi düşenin vay hâline der²²¹.

İkincisi; Ziya Paşa, memleketin bir köşesinde bir köprü yıkılsa, köprünün yapımı için yukarıdaki misale benzer uzun uzun yapılması lazım gelen yazışmaları anlatır ve aylar mevsimler geçtiği hâlde bir köprünün yapılamadığını belirtir. Sonunda o bölgedeki köprüyü yapabilecek olan Ahmet Dayı'nın Meclise çağrılarak tahmini bir keşif defteri yaptırıldığını, bu sefer de o defterin Babîâli, Ahkâm-ı Adliye, Nafia Nezareti vb. dairelerde dolaşırken beş altı ay geçtiğini ve nehrin taşarak ahaliyi birçok ziyana uğrattığını ifade eder. Ziya Paşa, Tanzimat'tan önce her yerin mutasarrıf ve müteselliminin idaresinde müstakil ve yetkili olduğuna dikkat çekerek, "Böyle bir köprünün yapılması gerektiğinde civar köylere bir buyruldu gönderir, her köyden birkaç adam toplanır, kimisi taş, kimisi kereste getirir birkaç gün içerisinde köprü yapılırdı." demektedir²²².

Osmanlı idari sistemi yasama, yürütme ve yargı itibariyle bir yandan padişahlık ve Divan-ı Hümayun etrafında merkezileşmişken, diğer yandan da taşra yönetimlerine geniş yetkiler tanınarak geniş bir coğrafyada kamu hizmetlerinin daha hızlı ve verimli yapılmasına imkân

220 Tanzimat öncesi yazışmalar bir belgenin üzerinde derkenarlar yapılarak tamamlanırken, yani bir iki belge üzerinde 10-15 işlem tamamlanırken, Tanzimat sonrası bürokrasinin merkezileşmesi ve yeni birçok kanun ve kuralların çıkmasıyla bazen konuya göre 100-150 adet belgeyi (tomar) ihtiva eden bir yazışma prosedürü ortaya çıkmıştır.

221 Sungu İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat c. II, s. 818-819.

222 A.g.e., s. 819-820.

sağlanmıştı. Osmanlı merkez yönetiminin zafiyet gösterdiği özellikle gerileme dönemlerinde bu olumlu sistem tersine işlemeye başlamıştır. Bulunduğu bölgenin bir nevi küçük padişahı olan bazı paşalar ve valiler, merkeze isyan etmişlerdir.

Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri arasında, sayıları on kadar olan mektume (gizli) defterlerde kayıtlı bir paşanın isyanı hakkındaki belgede bu durum açıkça gözler önüne serilmektedir. Osmanlı yönetiminde taşra yönetimini, taşra–merkez ilişkilerini ve ceza sistemini çok iyi örneklediği için bazı bölümlerini sadeleştirerek ve kısaltarak belgenin tamamını aktarmayı uygun bulduk.

باسمہ سبحانہ
مکتوبہ مخفیہ
در زمان صدرمعد و الوزرا حضرت حافظ اسماعیل پاشا
بیت اللہ عایشہ و ما برید و قیادان رئیس الکتاب
۱ حمد و اصف اشدی نال ما عشاء
۲ الوا تم سنہ عشرین
و ما بین والقب
فی اواسط
جمادی الاولیٰ

مکتوبہ مخفیہ
در زمان صدرمعد و الوزرا حضرت حافظ اسماعیل پاشا
بیت اللہ عایشہ و ما برید و قیادان رئیس الکتاب
۱ حمد و اصف اشدی نال ما عشاء
۲ الوا تم سنہ عشرین
و ما بین والقب
فی اواسط
جمادی الاولیٰ

مکتوبہ مخفیہ
در زمان صدرمعد و الوزرا حضرت حافظ اسماعیل پاشا
بیت اللہ عایشہ و ما برید و قیادان رئیس الکتاب
۱ حمد و اصف اشدی نال ما عشاء
۲ الوا تم سنہ عشرین
و ما بین والقب
فی اواسط
جمادی الاولیٰ

Belge 4: Mühimme-i Mektume: İdam hükmünün girişi kısmı

(Kısaltarak) “Bismihî Subhanehu

Sadrazam Hafız İsmail Paşa yesserallahü ma yeşâu ve ma yurid ve fi âbani Reisülküttab Ahmet Vâsîf Efendi nâle yetemeşşeuallah el vaki sene ısrîn ve mieteyn ve elffi evâsıt cemadul ûla. (Sadrazam ve reisülküttaba dua cümleleriyle başlayan 1220 Cemaziyelevvel 15 / 1805 tarihli hüküm)

Trabzon sancağındaki kazaların kadılarına, naiplerine, müftülerine, ulema, zabitan, agavât ve bütün vilayet iş erlerine hüküm.

Bundan önce Amasya sancağı mütesellimliğinin iltizamı hasebü'l iktiza Trabzon Valisi Tayyar Paşa'nın uhdesinde verilmişti. Sonradan ondan sarf ve tahvil ve dergâhı muallam kapucubaşılığından mirahor üla payesiyle Bozok sancağı mutasarrıfı Cabbarzade Mir Süleyman dâme mecduhunun uhdesine ihale ve tefviz kılındığından müşarun ileyh Tayyar Paşa bu maddeyi vesile ederek muma ileyh Cabbarzade'ye adavet ve nefsanîyet (düşmanlık ederek) ve Cabbarzade'nin idam ve izalesi için hakkında ferman sâdır oldu, 'Tertib-i cezasına memurum.' diyerek, hile ve dessasiden ibaret buyrulduklar neşri ile fitne ve fesad çıkardığı, Cabbarzade'nin üzerine asker sevki ile muharebe ve mukateleye başladığı anlaşılmıştır. Bu fitnenin def'i ve ref'i için mukataayı merkume mütesellimliği derhal Cabbarzade'nin uhdesinden alınarak her iki tarafa da verilmeyip, asitâne-yi aliyemden başka adamın uhdesine ihale edilerek, tahaddüs eden şikak ve cidalin izale ve imhası (fitnenin ve savaşın önlenmesi) için dergâh-ı muallam kapucubaşılardan Mir Esad dâme mecduhu taraf-ı devlet aliyemden memur ve tayin kılınıp iki tarafa nasihat, tehdid ve emirlerim gönderilmişti.

Tayyar Paşa ise sâlik olduğu mel'aneti icra için ulema şeklinde biraz haşerat peyda ve 'Taraf-ı şeyhülislamiyeden fetva vardır.' diyerek fetva ibraz ve kendi melanet ve mefsedetine revaç vermek ve kâaffe-i İslam arasına ateş-i fitne ilka ile birbirleriyle mukatele ettirmek ve bu vesile ile kendisi yeniçerilerin bayraklarını taklid bayraklar küşad ederek Devlet-i Aliyye'min kadim ve sadık ve mutemed yeniçeri zümresini tahrik ve etraf kazalara enva-ı kizb ve duru'dan ibaret yalan yanlış kâğıtlar neşr ve başına cem ettiği haşarat ile mukateleye başlamıştır. Bunun üzerine bâğy-ı merkûmun hakkında ahkâm-ı şeriyeden ne lazım gelir deyu bil fiil şeyhülislam ve müfti'l enam olan Mevlana Salihzade Ahmet Esad edamallahî Te'âlâ fazâiluhudan istifta olunduk da (şeyhülislandan fetva istendiğinde). Tayyar Paşa nam şaki, başına bir miktar eşkıya cem ve bir mahalde kıtal için tecemmu (savaş için toplanmış) ve tehyice (çoşurma) ve bil ittifak Müslimîn ile kıtale mübaderet ile sultan-ı müslimîn hullidet hilafetuhu ile yevmiddin hazretlerinin itaatinden huruç edip bâğy olsalar mezburların (itaatten çıkıp

asi olanlar) ve ona tabi olan ittifak ve ittihat ile muin (yardımcı) olanların, “fe kâtîlû’ l letî tebgıy hatta tefie ile emrillahı”²²³ nass-ı kerimi mantukunca kıtalleri (ayet hükmünce öldürülmeleri) helal ve farz olur mu? El cevap: Olur.

Fetva-yı şerif ve hattı hümayun mucibince şaki-i merkumun üzerine varılıp, Anadolu’yu bunun şerrinden tasfiye ve tathir için tuğ ve sancağı alınarak, üzerinde olan Boynun ve Karahisar ve Kaza-ı Erbaa malikâneleri geri alınmıştır. Suçlunun idam ve izalesi hususuna irade-i katıye taalluk edip hâlâ Erzurum Valisi düstur-u vezirim sadr-ı sabık el hâc Gazi Yusuf Ziya Paşa taraf-ü hümayunundan şaki-i merkumun tertib-i cezasına memur tayin edilerek, Cabbarzade’nin idaresi altındaki yerlerin aşâyir beyleri ve bil cümle sunuf-u askeriyesiyle ve Bolu ve Viranşehir ve Boyabat voyvodaları ve Kastamonu mütesellimi zir-i hükümetlerinde olan kazaların bil cümle erbab-ı harb ve darbı ve Rize ayanı ve Günye sancağı mutasarrıfı olup Kaş muhafızı olan Tuzcuzade Memiş dâme mecduhu dahi külliyetli askerleriyle birlikte hareket ederek Erzurum valisi müşarun ileyhin maiyetine varup emr u re’yine mutabaat ve bilittifak icra-yı irade-yi hümayunuma müsâriat ve Anadolu ve Karaman, Sivas valileri ve Maraş beylerbeyisi ve mir-i miran-ı kiramdan Behisni kaymakamı ve Gümüşhane emini, külliyetli askerleriyle birlikte Erzurum valisinin emri altına girmeleri istenmiştir.

Ayrıca mevlana ve müfti ve ulema ve zabitan ve agavat ve vücuh-u memleket ve bilcümle eimme ve huteba ve sair muma ileyhimsiz! “Atîullahe ve atû’r rasul ve ululemr-i minkum”²²⁴ nazm-ı celilin fetva-i şerif-i üzere herhâlde taraf-ı hümayunuma mutavaat ve şaki-i merkumun kizb ve durû’ ve hile ve hudasına aldanmayıp ve bilvehile tarafına meyl ve rağbet eylemeyip sizlerden memul olan diyanet ve sadakat üzere şaki-i merkumun tertib-i cezasına fetva-ı şerif ile taraf-ı hümayunundan tayin olunan vezir müşarun ileyhin emr u re’yine itaat ve irade-i hümayunuma bilittifak can-ı gönülden say u gayret eylemeniz için mahsusen iş bu emr-i şerifin ısdar ve hükm-ü şerifim irsal olunmuştur.

223 Hucurat Suresi, Ayet: 9 (Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle savaşlırsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğerinin üzerine saldırırsa, saldırımlarla Allah’ın emirlerine dönünceye kadar savaşınız.)

224 Nisa Suresi, Ayet: 59 (Allah’a itaat edin. Peygambere ve sizden emir sahibi olanlara itaat edin.)

İmdi şaki-i merkumun Canik ve Trabzon ve Erzurum taraflarında fukara-yı raiyyet ve sekene-i memlekete olan zulm ve cevri ve müfti ve ulemeden hakkı ifade edenlere vaki olan eziyeti cümleye malum ve bunun niyet-i fasidesi bilad-ı İslamiyeyi külliyen ihtilale verip, (niyeti kötü olup İslam beldelerinde fesat çıkarmak), ümmet-i Muhammedin kanlarını döktürmek ve kuvvet ve saffetini ve satvetini kesretmek ve derununda muzmer olan habaseti icra eylemek (Müslümanların gücünü zayıflatmak, birliğini bozmak gibi kötülükler) kaziyesi idiği meczum olmakla Mazallahi Teala bunun sözüne itibar ve kavline itimat edenler ve hilesine aldananlara dünya ve ahrette ıkab u azab u elime düşar (her iki alemde cezasını görecekler) olacaklarından iştibah olmadığı ve herhâlde Erzurum valisi müşarun ileyhin emr u reyî üzere amel ve hareket ve şaki-i mezburun idam ve izalesine bilittifak say u gayret etmeniz sizden matlub u hümayunum olduğu ve ancak murad-ı şaki-i merkumun def'i mazarratı olup mukaddema zaruri yanına varup veya hizmetinde bulunanlara ve ahali-i memleket ve fukara-ı raiyyet taraf-ı saltanat-ı seniyyeden bir vechile sual ve cevap ve miktar-ı zerre teaddi olunmayacağı (kendisiyle beraber hareket edenlere zerre miktar zarar verilmemesi) ve bundan sonra şaki i merkuma hafi ve celi ianet (gizli ve açık yardım edenler) veyahut taraf-ı devlet-i aliyemden memurlar ile muharebeye cesaret edenler beherhal nedametini müşahade edecekleri ve Allah'ın ve Rasul'ün lanetine mazhar olacakları malumunuz oldukça ber vechi meşruh amel ve harekete (bildirilen şekilde hareket etmeniz) ve sizden me'mul olan gayret ve sadakat muktezasınca icra-i irade-i şahaneme sarf-ı vüs'a ve makderet eylesesiz (istediğim şekilde gayret ve sadakat gösteriniz) deyu bilfiil dergah-ı muallam yeniçerileri ağası olan İbrahim Hilmi Ağa dâme uluvvuhu tarafından mühürlü mektup verilmekle vechi meşruh üzere amel ve hareket olunmak babında. Evahir.Ra.1220 / 27.Tem.1805²²⁵.

Divan-ı Hümayun'dan gönderilen bu hükmün birer sureti Canik, Karahisar, Amasya, Tokat, Kayseri ve Niğde'de bulunan kadılara, ulemaya, müftülere, agavat ve memleket iş erlerine ve Erzurum kadısı, müftisi ve yeniçeri zabıtine ayrı ayrı gönderilmiştir.

III. Selim'in devletin başına bela olarak gördüğü problemlerin başında paşaların bağımsız bir surette eyaletleri idare etmeleri gelmekteydi.

Ayrıca yeniçeri ve tımar sisteminin bozulması sebebiyle taşrada ayan ve mütegalibe ortaya çıkmış; Anadolu'da Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu, Asya'da Vehhabiler, Tuna boylarında Pazvantoğlu gibi nüfuzlu veya ayrılıkçı güçler büyük bir problem hâline gelmişti. Vergiler bunların keyfine göre toplanabiliyordu. Mesela Şam Valisi Osman Paşa öldüğü zaman 12 milyon kuruşluk bir servet bırakmıştı.

III. Selim, taşradaki asilere karşı büyük mücadeleler verdi ve Tepedelenli Ali Paşa dışında, asayiş bozan asilerin çoğunu bertaraf etti.²²⁶ Bundan sonra da devlet, taşradaki ayanların ve güçlü valilerin isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı veya onlarla mücadele etti. Daha sonra II.Mahmud, 1808'de Rumeli ve Anadolu'daki ayanlar ile meşveret-i âmme adı verilen büyük bir toplantı yaptı ve sened-i ittifak imzalandı. Bir bakıma devlet ayana ipotek edilmiş, mütegalibeler isteklerini kabul ettirmişti. Bu senedi imza edenler arasında bir tarafta en yüksek derecedeki ulema (şeyhülislam, nakib'ül-eşraf ve kazaskerler), devlet ricali (generaller, yeniçeri ağası, sipahiler ağası) öbür tarafta o zaman payitahtta hazır bulunan belli başlı ayanlardı.

Sonuç olarak denebilir ki Osmanlı yönetiminde adem-i merkeziyetçi örgütlenme ve taşra yönetimlerine geniş yetkiler verme merkezin güçlü ve hükmünün geçtiği dönemlerde çok olumlu ve verimli neticeler vermiştir. Merkezî idarenin zaafa düştüğü dönemlerde ise geniş yetkileri ve hatta askerî kuvvetleri olan bazı taşra yöneticileri, kendi bölgelerinin millî, dini ve iktisadi özelliklerini öne çıkarıp bağımsız hareket etme cihetine gidebilmişlerdir.

---

226 Yorga, Tarih, c. V, s..108-148

D. KLASİK DÖNEM

OSMANLI DEVLETİNDE MEMURİYET

1. Osmanlı Bürokrasisinin Gelişimi

Devletin kuruluşundan XV. yüzyıla kadar birkaç bürodan oluşan Osmanlı bürokratik yapısı, devletin büyüyüp, işlerin çoğalması ve Fatih Sultan Mehmed'in merkeziyetçilik çabalarına paralel olarak gelişerek büyümüş, Kanunî Sultan Süleyman döneminde üç ana daireye bağlı 50- 60 civarında alt bürodan oluşan büyük bir organizasyon hâline gelmiştir. Bu üç büyük daireden birincisi yasama ve yürütme görevlerini yerine getiren Divan-ı Hümayun'dur. İkincisi maliye ile ilgili işleri yürüten Defterdarlık, üçüncüsü ise tımar sisteminin de idare edildiği yer olan Defterhane-i Amire'dir. Bu üç daireye bağlı onlarca alt büroda görev yapan memurlar, kendi uzmanlık alanlarına giren faaliyetleri yürütürler.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar olan dönemde, çok gelişmiş teşkilat yapısı yoktur. Bundan dolayı daire ve memur sayısı azdır. Millet, ordusu ve halkıyla bir bütün olarak askerî bir yapı arz eder. Bu durum İbn Haldun'un nazariyesine de uygundur:

“Devlet, ilk kuruluş ve hazırlık çağında, mülkî ve idari kurallardan ziyade, ordu teşkilatına muhtaçtır, çünkü devlet bu çağında iken idari kurallar ancak yardımcı bir kuvvet teşkil eder ve kalemlerle yazarak hükümdarın emirlerini yerine getirirken dahi askerî kuvvetin yardımına ihtiyaç gösterir.”²²⁷

Fatih, merkezileşme ve kurumlaşmaya önem vermiş, kanunlar, nizamlar koyarak, devleti teşkilatlı, ileri bir devlet hâline getirmiştir²²⁸. Daha sonra on altıncı yüzyıla kadar birçok önemli görevi yerine getiren,

227 İbn Haldun, Mukaddime, c. II, Çev: Zakir Kadiri Ugan, , s. 1.

228 Abdurrahman Şeref, Tarih, c. I, s. 182.

küçük boyutlu da olsa bir kalem personeli ortaya çıkmıştır²²⁹. Askerî-dinî bürokrasinin yanında kalemiye sınıfının ortaya çıkması bu döneme rastlar. Fatih dönemi öncesi, aşiret önderleri, beyler devlet yönetiminde etkili ve itibarlı iken, şimdi devşirmeden yetişen büyük paşalar ve geniş personeli olan vezirler etkili ve itibarlı olmuşlardır. On yedinci yüzyıla kadar kalemiye sınıfı sayı ve önem itibarıyla devamlı gelişme göstererek bürokraside ağırlığını artırmıştır.

Gelişme dönemi olarak adlandırılan bu dönem, İbn Haldun'un teorisini doğrulamaktadır:

“Devlet ömrünün orta çağında iken, devlet başkanı kılıç kuvvetinden az çok müstağni olabilir. Çünkü hükümdar, devleti ve idaresini kurmuş olduğu için o, şimdi vergiler toplama bu paraları biriktirme ve diğer devletlerle şeref ve meziyetlerde yarış ve emirlerinin yerine getirilme çağıdır. Kalem bu hususların her birinde devletin yardımcısı olduğu için, hükümdar kılıçtan ziyade kalem kullanmaya muhtaçtır. Devlet bu çağında iken kalem sahiplerinin, devlette dereceleri yüksek olur, en yüksek rütbe onlara verilir. Kalem sahipleri refah ve servet içinde yaşarlar.”²³⁰

Osmanlı Devleti'nde memuriyet, devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde bir meslek olmaktan çok, devlet için bir görev ve insanlara bir hizmet anlayışı içerisinde görülmüştür. “Memur ideali, padişahın şahsında din ve devlete hizmetten ibaretti.”²³¹ Klasik dönemde hangi meslek mensubu olursa olsun memurlara, yaptığı görevin dinine, devletine ve milletine hizmet olduğu ideali verilmiş, tayin olacak memurlarda da dindarlık, hamiyet, ahlak gibi özellikler aranmıştır.

1910 yılında çıkan Memurin gazetesindeki bir makalede memuriyet şu şekilde değerlendirilmiştir:

“... haddizatında memuriyet ihsan demek olmayıp, gayet mühim bir hizmet, bir vekâlet demektir. Bir mal sahibi, emvalinin idare ve cibayeti (korunması) için bir vekil koyduğu gibi, devlet dahi, kendi mülk ve tebaasının hüsn-ü idaresi, kavanin ve nizamının intizam-ı tatbiki (kanun ve nizamların uygulanması), emvalinin emr-i cibayeti (mallarının korunması) için kendisini

229 Findley, Bürokratik Reform, s. 41-45.

230 İbn Haldun, Mukaddime, c. II., s. 2.

231 Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI., s. 272.

temsilen bir vekil demek olan memur tayin ediyor ki işte bu memur bir ecir-i hastır, yani mümtaz bir müstahdemdir. Vech-i imtiyazı ise suret-i hizmetini mübeyyin (hizmet şeklini açıklayan) ve hukuk ve refah ve maişetini kâfil olacak olan bir mukaveleye merbutiyetlerdir (bağlanmasıdır). Buna mukabil ise devletin, musaddak (tasdikli-doğru) kavanin ve nizamâtı ile muayyen olarak göstereceği hizmeti ifa edecektir.”²³²

Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi'nin memuriyete bakışı da şöyledir:

“Bir cemiyette, bir toplumda bir kişiye, gerek ilim ile gerek vücudu ile gerekse malı ile bir hizmet, bir görev düşüyorsa o görevi üstlenmek, o kimseye gerekli olur. Bizim esas kaidemiz budur. Bu memurlara vereceğimiz para ücret midir nedir? Benim inancıma göre şu üzerine gerekli olan görevi yapması için, ücret olarak para alamaz. Örneğin, Cavid Bey gibi hatip, iktisadi ilimlerde mahir bir kişiyi biz bulamayacağımızdan, onun bize Maliye nazırlığı yapması üzerine görev olur. Şimdi şu memura verilecek para ücret midir, sıla mıdır? (geçimi kadar) Onlar bize mademki hizmet ediyorlar, bizim de onların işlerine yardım etmemiz üzerimize gerekli olur mu, olmaz mı? Bir vücüp (gerekliklik) üzerine bu adamlar şu işi yapıyorlar. Şer'i ücret olmadığından onlar meccanen gibi işe başlar. Biz de onlara idarelerini veririz. Şu hâlde idaresi miktarı verilmek lazım gelir. Ortalama olarak bir masraf belirlenir.”²³³

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemlerindeki gerek asabiyyetten gerekse dinden kaynaklanan bir moral gücü, başta idareciler olmak üzere bütün memurların devlet hizmetinde etkin olmasını sağlamıştır. Sağlanan adalet, ihtiyaçlara göre kanunlar koyma ve bu kanunların başarı ile uygulanması sonucu, küçük bir topluluk, büyük bir devlet hâline gelmiştir. Sonra devletin her bakımdan gelişmiş olduğu noktadan itibaren bu dinî ve asabî motivasyonun azalması ve diğer iktisadi, askerî vb. sebepler neticesinde, personel yönetiminde de bozulmalar başlamış ve gerileme dönemine girilmiştir. Osmanlılar zenginleştikçe şehirleşmiş, şehirleştikçe rahata alışmış, dünya zevkleri ve nimetlerinden istifade düşüncesi zihinlerde hâkim olmuştur. Diğer bir

232 Nasih Abdülkadir, “Vazâif-i Memurin” Memurin Gazetesi, 28 Haziran 1910, Çarşamba, No: 14.

233 M.M.Z.C.Sene:2, İçtima: 84, 24 Nisan 1326, s. 1503.

ifade ile dünyaya bağlılık artmıştır. Kazanılan servetlerin, ulaşılan rahatın muhafazasına çalışılmıştır. Büyük memurlarda meslek ve hizmet şuuru yerine, ağalık-efendilik şuuru gelişmiştir.

2. Üst Yöneticiler- Devlet Ricalinin İstihdamı

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde bürokratik memuriyetler için Hristiyan devşirme çocukları Enderun'da yetiştirilerek, kabiliyetlerine göre askerî ve idari görevlere tayinleri yapılırdı. Aşiret ve ailelerine bağlılıkları olmayan, tamamen padişaha ve devlete bağlı bir bürokrat sınıfı yetiştirmek amaçlanıyordu, küçük yaşlarda padişahın hizmetine verilen bu çocuklar için padişah, her şey idi. Elde ettikleri her şey padişahları sayesinde oluyordu. Padişaha ve devlete minnet borçları vardı; ne buyurlarsa yerine getirirler, ihaneti asla akıllarından geçirmezlerdi.

Devşirme usulünde bir önemli nokta da mülakat usulüyle bizzat görüşerek yetenekli çocukların seçilip yetiştirilmek üzere Enderun'a alınmasıydı. Bu yol genelde Türk çocuklarına kapalıydı, çünkü bürokraside güçlü ailelerin oluşması istenmiyordu.

Osmanlı devşirme sistemi, devlet idaresinde görev olacak yöneticilerin soyluluk ve irsi olarak seçilmelerini ve yükselmelerini önlemiş, paye ve ayrıcalıkların kişinin çalışma ve başarısına bağlamıştı. Beylerbeyi ve sancakbeyleri yönetime baş kaldırarak başarıya ulaşmayı beklemezlerdi. Hepsi hükmettikleri yerlerde birer memur, birer yabancı olmaktan öteye geçip bağımsızlık isteyecek konumları yoktu. Nüfuz ve servetin bir ailenin bireyleri elinde toplanması önlendiği gibi merkezî ve yerel yönetimde nüfuz kullanılması önleniyordu²³⁴.

Devşirme yoluyla toplanan yüksek dereceli memurların konaklarında hemen hemen hiçbir akraba bulunmazdı. Yönetici sınıfta devşirme sistemlerine bağlılığın daha az olduğu dönemlerde bazı kurumların çirkinliğinde geniş bir aile bulunurdu. Bu türdeki bir aile bir hanedan motifi arz ediyordu²³⁵. İlber Ortaylı da 14-17. yüzyıllar arası devşirme sisteminin iyi işlediği dönem dışında Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf üyeliğinin irsi olduğunu ifade etmiştir²³⁶.

Üst bürokrasi diyebileceğimiz yönetim kadrosunun medrese veya Enderun eğitiminden sonra tayinleri yapılmış, fakat buldukları

234 Lybyer, A.g.e., s.114.

235 Findley, Bürokratik Reform, s. 27.

236 Ortaylı İlber, Osmanlı İmparatorluğunda, İktisadî ve Sosyal Değişim: Makaleler I, s. 15-19

görevlerde çok uzun süre kalmaları uygun görülmemiştir. Muhtemelen halkla çok içli dışlı olarak, rüşvet, iltimas gibi olumsuzluklara alışmalarına fırsat vermemek için yönetici sınıfın görev yerleri sık değiştirilmiştir. Bu durum 16. ve 17. yüzyıllarda daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Mesela kadıların başlangıçta üç yıl olan tayin süreleri iki yıl veya daha az sürelerle indirilmiştir. Hacegândan yukarı memuriyetler için tayinler toplu olarak yıllık tevcihatlar şeklinde yapılmaya başlanmıştır. Böylece hem sayıca çoğalmış olan yönetici sınıf memurların sıraya alınarak görev almaları sağlanmış, hem de yaygınlaşan rüşvet ve iltimasın önlenmesi amaçlanmıştır.

Ahışhalı'nın tespitlerine göre 17.yy. son çeyreğinden itibaren merkez teşkilatındaki büyük görevliler ile taşradaki vali vs. tevcihatı toplu hâlde yıllık yapılmaya başlanmış, mevcut kadrolara talip yetişmiş insan sayısının fazlalığından bunlar arasında denge sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca 17. yy. ortalarından itibaren sadrazamların saraydan ayrılarak ayrı bir hükûmet merkezi oluşturmaları üzerine, yönetici zümrenin kontrolünü daha da artırmak istemeleri neticesinde mansıpların yıllık olarak tevcih edilmesi sistemi ihdas edilmiştir.²³⁷ Tayinleri bir sene müddetle olan memurlardan hizmeti beğenilenlerin, bir sene müddet için tekrar yerlerinde kalmalarına müsaade edilirdi. Bir sene dolmadan önce ya yukarıdaki örnekte olduğu gibi memurlar kendileri dilekçe vererek tekrar tayinlerini ister veyahut sadrazamın uygun görmesiyle görevlerine devam ederlerdi. Bunun için tekrar tayin olan memurlara “mukarrer fermanı” veya “ibka fermanı” gönderilirdi.

1242/1826 tarihinde memurların tevcihat günlerinin yaklaşmakta olduğunu ne yapılması gerektiğini soran sadrazama padişahın hattı:

Şevketlü, muhabbetlü, kudretlü veliyyül-niam efendim.

Elhaletü hazihi tevcihatı hümayunu şahaneleri vakti gün be gün takrip etmekte olduğundan hademe-i Babiâli ve menasib-ı Divanı Hümayun'a ve agavatın tevcih ve ibkalarını mübeyyin iktiza eden defteri, zihn-i acizanem muhit olduğu derece tertip ve tahrir ettirilüp manzur-ı maali mevfur-ı şahaneleri buyurulmak için...(Sadrazam, yıllık tevcihatların yapıldığı şevval ayı yaklaşmakta olduğundan kurumlara göre kimlerin ibka(yerinde kalacağı) kimlerin yeniden tayin edileceğine dair listeyi hazırlayıp padişaha takdim ettiğini bildiriyor)

237 Ahışhalı Recep , Reisülküttâblık, s.100

Hat: Benim vezirim tevcihat defterinin bazı mahallerini mahv ve isbat eyledim. Ol- vecihle tebyiz ettirip bâlasına hattı hümayunum keşide kılınmak için zairecesiyle beraber arz ve takdim-i padişah eylesen²³⁸. (Padişah da hattında senin listende bazı değişiklikler yaptım. Ona göre temize çektirip benim irademle yürürlüğe koy demiştir).

Yıllık tevcihatlarla ilgili birkaç tayin örneği.

“Saadetlü ve merhametli sultanım hazretleri sağ olsun. Bosna Defterdarlığı üzerimde olmakla mukarrer buyurulmak rica olunur. Ferman sultanımıdır.”²³⁹

1086 (1675) tarihli bu dilekçede, tayinler yıllık yapıldığından, dilekçe sahibi Bosna Defterdarlığına tekrar tayinini istemiştir.

1205/ 1790 tarihli bir tayin örneği:

Boğdan’a voyvoda tayin edilecek. Sadrazam Divan tercümanlarından biri 30, diğeri 50’yi aşkın yaşta iki kişiyi öneriyor. Hat ise şöyledir:

“Subhanallah emekdar mülahaza edecek vakitte midir? Nizam-ı memlekete ve din-i devlete hangisi elverir bana onu bil diresin. Boğdan Moskova ile hem hudut olacak, sadakat ider, iş bilir adam lazımdır.”²⁴⁰

Büyük memurların tayininde Babiâli’de merasimler yapılırdı. Uhdelere memuriyet verilenlerin resmî tevcihleri sadrazamlar huzurunda icra kılınır, derecelerine göre kürkler ve hilatlar giydirilirdi. Sonraları Teşrifat Dairesinde çeşitli hilatlar bulundurulur, vali, mutasarrıf gibi memurlara sadrazam huzurunda geçici olarak hilat giydirilir, sonra geri alınır oldu. Buna “icra resmi” denirdi. Muvakkat hilat giydirme usulü Sultan Mecid zamanında terkedilmiştir. İcra resmi II. Abdülhamid’in saltanatının ilk yıllarına kadar devam etmiş sonra kaldırılmıştır²⁴¹.

1250 / 1834 tarihinde tayinleri yapılan bazı memurların hilatlarının giydirildiğine dair sadrazamın arzı ve padişahın hattı:

“Şevketlü Kerametlü Muhabbetlü... Efendim.

Ricali Devlet-i Aliyye ve hacedan-ı Divanı Hümayun vs. erbabı menasib bendeleri Babiâli’lerine davet ve ber mucebi defter-i

238 Hat, 468/ 22878

239 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s. 94.

240 Hat, 210/ 1135

241 Pakalın Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,.. c. II, s. 25-26.

maruz cümlesinin kürk ve hilatları ilbas olunup (giydirilip) badehu veziriazam ve mirimiran-ı kiram kullarının kapu kethüdalarına ibka ve tevcih hilatları ilbas olunduğundan, gayr-i mazul haccgân vs. kulları atiyye-i hümayun mülükaneleriyle tatyib olunmakla her biri kemali surur müzeyyedü ile devam-ı ömr ü devleti cihanbanileri davanına mürabezbet ederek hizmeti lâzımleri ruyetine kıyam eyledikleri rahini ilimi âlileri buyrultukda emrû ferman şevketlü sultanım...(Tayin olunan devlet memurlarına resmî kıyafetleri giydirildi, hediyeler verildi. Hepsi memnun bir şekilde dua ederek devam-ı ömr ü devlet için hizmet edeceklerini bildirdiler.)

Benim vezirim,

İş bu takririn manzur-ı hümayunun olmuştur. Hak Teâla cümlesini devleti aliyeme nafi, hayırlı hizmete muvaffak eyleye âmin!"²⁴²

3. Kalemîye Sınıfı-Kâtiplerin İstihdamı

Kalemîye personelinin istihdamında bir bakıma lonca geleneği hâkimdi. Babası kâtip olan veya kâtip bir hamî tarafından bürolara alınan çocuklar, usta-çırak ilişkisine benzer bir ilişki içerisinde yetiştirilirdi²⁴³. Bu uygulamada tımar gelirlerinin babadan oğla aktarımı da önemli bir etkendi. Memur çocuklarının 13-15 yaşlarında dairelere şakirt (öğrenci-stajyer) olarak alınmasıyla temel kâtiplik becerileri öğretilirdi. Babası memur olmayan çocukların da bir tanıdık vasıtasıyla memuriyetlere intisapları söz konusuydu.

Osmanlı Arşivi belgelerinden anlaşıldığına göre devletin bürokrasisini oluşturan kalemîye sınıfı, kendi sistemi içerisinde kalemlerde yetişmekte ve kalem şeflerinin veya bir haminin kontrolünde ve terbiyesinde kariyer yapmaktaydı. Belgelerde 30-35 sene kalemlerde hizmeti geçtiğini anlatan kâtipler olduğu göz önüne alınırsa, bu sınıf personeli azledilmediği sürece görevini sürdürmüşlerdir. Özellikle gelirleri tımar ve zeamet olan memurların babadan oğla görev ve tımar intikali kanundu. Eğer ölen memurun erkek oğlu yoksa o zaman mülazımlardan uygun ve ehil olanlara tımar ve gedik verilirdi.

Osmanlı Devleti'nde idari, mali, ilmî bütün tayinler sadrazamın arz ve buyruldu su ile olurdu. Bütün tayin, tevcih ve nakil işlemleri Babiâli'deki

242 Hat, 468/22864

243 Findley, A.g.e., s. 82.

tahvil ve ruus kalemlerinde yapılmaktaydı. Tayini yapılan kişi için künyesini, gelirini veya maaşını gösterir bir belge düzenlenirdi. Vezir, beylerbeyi, sancak beyi beratlarıyla tımar ve zeamet tevcihlerinin kayıtları Tahvil Kaleminde yapılmaktaydı. Daha küçük memuriyetler ve vakıflarla ilgili tayin ve maaş işlemlerine Ruus Kalemi bakılmaktaydı.

Tayin istekleri şu bürokratik işlemlerden geçmekteydi: Arz veya arzuhâl mühürlü ise önce mührün doğru olup olmadığı kalemlerde bulunan mühür örnekleriyle tatbik edilerek kontrol edilirdi. Sadaret kethüdası (müsteşar) dilekçenin sağ üst köşesine istenilen görevin cinsine göre “mahalli görüle” veya “ruus kaydı derkenar” gibi ifadelerle ilgili kalemlerden bilgi isterdi. Kalem şefleri defter kayıtlarına bakarak, dilekçenin usul ve şartlara uygun olup olmadığını kontrol ederlerdi. Kalemde arzuhâlde belirtilen görevin kaydı bulunarak havale yazısının hemen altına derkenar edilirdi. Kethüdanın yazısının altına birkaç satırlık bilgi yazar ve parafını atardı. Bu şekilde Defterhane ve diğer kalemlerdeki bir nevi kadro kontrolleri yapılmış olurdu. Belge gerekli görülürse “izzetlü reis efendi, görüp ilam eylesiz deyü buyruldu” klişeli bir buyruldu ile reisülkütuba havale edilirdi. Bu işlemlerden sonra dilekçe sadrazam dairesine gelir, son karar olarak “buyruldu” çekilirdi. Buyrulduklarda tarih ve sadrazamların tasdiki anlamında “sah” kelimesi bulunurdu. Bazen de buyruldukların altında defterdarların küçük “sah”ı olurdu.²⁴⁴

Devlet hazinesinden maaş alan memurların tayinlerinde defterdarların da tasdikinin olması, “maliye vizesi” anlamına gelmekteydi. Evkaf memurlarının dışındaki bütün memur tayinlerinde defterdarın onayı bulunmaktaydı. Evkaf memurları devlet hazinesinden değil, kendi hazinelerinden maaş aldıkları için maliye vizesine gerek yoktu.

Yeni bir memuriyete tayin veya başka bir memuriyete nakillerde, ilgili kalemlere bildirmek üzere birer ilmühaber gönderilirdi. Bu ilmühaberlerde padişahın veya sadrazamın tayin emirleri yazılarak, tayin yapılan memuriyetin eski ve yeni sahiplerinin rütbeleri belirtilirdi²⁴⁵. Âmirlerin görev sahalarındaki boş kadrolar için “Der-i devlet-mekine arz-ı dâi -i kemine budur ki...” hitabıyla başlayan yazılarıyla memuriyet teklifleri arz edilirdi. Şahsi taleplerde arzuhâllere “Devletlü, inayetlü, merhametlü efendim hazretleri sağ olsun. Arzuhâl-i kulları budur ki...” gibi hitap cümleleri yazılarak, memuriyet talebinde bulunulurdu. Halktan biri bir

244 Genç Yusuf İhsan, *Osmanlılarda Beratlar*, s. 28-32.

245 Kütükoğlu Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*.s.296.

memuriyet talebinde bulunduğunda verdiği dilekçeye “arzu hâl”, memurlardan biri tayin için talepte bulunduğunda buna “arz” denirdi. Taşrada merkezden yapılmayan memuriyetler için tayinler ilgili âmir tarafından yapılır, inha (bilgi vermek) suretiyle tayinleri merkeze onaylatılırdı. Tayin olan memurlara memuriyetin önemine göre ferman, berat ve ruus tezkiresi verilmekteydi. Fevkalade önemli memuriyetlere tayin padişah fermanı ile olurdu. Memuriyetlerin çoğuna tayin, üzerinde padişah tuğrası bulunan tayin emirleri anlamındaki berat ile yapılmaktaydı. Berat olmadan yapılan tayinler geçerli sayılmazdı. Küçük memuriyetlere tayin olanlar için berat yerine geçen “ruus tezkiresi” verilirdi. Memur tayinlerinde bu bürokratik usul geçerli olduğu hâlde bazı tayinler doğrudan padişahlar tarafından yapılıyordu²⁴⁶.

Tayinleri yapılmış ve defterlerine kayıtları olmuş bir kaç tayin örneği:

“Erbâb-ı kalemden Ahmet arzu hâl sunup, ehl-i kalem ve sahib-i rakam olduğundan maada kâtipzade olup, her vecihle mahallü müstahak olmakla Divan-ı Hümayun kâtipleri şakirtleri zümresine ilhak olunmak babında inayet ve rica etmeğin, tımarsız ve ulûfesiz Divan-ı Hümayun kâtipleri şakirtleri zümresine ilhak olunmak 10 Rebiulahir 1166”²⁴⁷

1752 tarihinde Ahmed, kâtiplik ve hesap işlerini bildiğinden başka, babasının da kâtip olduğunu belirtmiş ve kâtip çırağı olmak için dilekçe vermiştir. Dilekçesi kabul edilmiş ve Ruus Defterine şakird olarak kaydı yapılmıştır.

Tayinler için gelen arz üzerine başlamakta olan muamele öncelikle arzda belirtilen görevin devlet nezdindeki kayıtlarının incelenmesiyle devam etmekteydi. Burada özellikle üç husus incelenirdi: Birincisi tevcih konusu olan görevin varlığı, en son kim tarafından tasarruf edildiği ve tevcih için taşıdığı şartların incelenmesidir. İkincisi kendisine görev tevcih edilmesi istenen kişinin bu göreve gelebilmesi için gerekli şartlara haiz olup olmadığı. Üçüncüsü ise arz yoluyla tevcih edilen görevde arzı yapan kişinin salahiyeti ve arzın sahih olmasıdır.

(1246/ 1830) tarihinde hacelik görevi isteyenleri sadrazam vekili kaymakam paşa, padişaha arz etmiş, padişahın hattı ile mütalaası ise şöyledir:

246 Genç, A.g.e., s.9-11

247 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s. 89.

“Kaymakam paşa, iş bu takririn ve pusula manzur ve malûm-ı hümayun olmuştur. Bu hacelik verilmesi istida olunanlar filhaki-ka tebyiz ve tesvide muktedir iseler diyecek yok. Ancak yazıları manzur-ı şahanemiz olmak için bu beş neferin her birine cent satır yazdırıp ve hangilerinin yazusu olduğunu üzerlerine surhla (kırmızı) işaret ettirip, taraf-ı hümayunuma arz idesin. Usul-i cariyedir denilerek iltimas ve istida ile bir takım fenn-i kitabetten bi behre adamlara hacelik verildiğinden... kapucubaşılık ve silahşörlük gibi hacedanlıktan geçilmez oldu. Bu derece na ehil çoğalmış olduğundan hünerlisi nadir bulunuyor. Yoksa zaten erbâb-ı istihkakdan olduktan sonra derip olunmaz.”²⁴⁸

Bir başka belgede görülüyor ki hacelik istida eden beş kişinin isimleri yazılı defter padişaha arz edilmiş. Bunlardan Divan-ı Hümayun kalemi mühimme nüvisanından Şekip Efendi kulları için üzerine kırmızı not olarak: “El yevm müstahdem ve hünerver ve müstait olduğundan hacelik rütbesi ihsan buyurulmasını zabitan kalemi inha etmekte oldukları” bilgisi veya iltiması yer almakta²⁴⁹.

(1239) /1823 tarihli bir tayin örneği: Sadrazam arzı.

Şevketlü..... Efendim

Hâlâ kâtib-i kethüdayı çakiri Mehmed Salih Efendi kullarının iffet ve istikameti derkar (açık olmakla birlikte) ihtiyarlığından naşi azli ve yerine bazı bendelerinin esamisini (isimlerini) bir kıta pusulaya terkim ettirilip manzuru âli...(padişahın görüşüne sunuldu)

Hat: Benim vezirim Naşit Bey emeği sıbkat etmiş. Kapunun (kuyudun) usulünü bilir adamdır. Muma ileyhi kethüda kâtibi nasb edip, işaret eylediğin Yekta efendiyi reis kesedarı tayin eylesin²⁵⁰.

Padişahın ve sadrazamın tasdiki ile yapılan tayinlerin asıl yetkili mercileri, büyük memuriyetler için Divan-ı Hümayun, küçük memuriyetler için ise kendi bölgelerindeki üst makamlarıydı. Mesela kaza kadılarının tayinlerini kazaskerler yaparken, yüksek dereceli kadıları veziriazam tayin ederdi.

248 Hat, 468/ 22870

249 Hat, 468/22870-A

250 Hat, 468/22876

4. Memurların İtibarı

Osmanlı Devleti'nde memurların itibarı ve ekonomik durumu köylü ve diğer meslek gruplarına göre çok iyiydi. Memurun işini iyi yapması, dolayısıyla devlete güvenin sarsılmaması amaçlanıyordu. Memurların iltimas ve haksızlığa hiç bir şekilde bulaşmaması isteniyordu. Ayrıca Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar devletin gelirleri, giderlerinden fazla olduğu için memurların gelirleri de yüksekti. Sonraki dönemde ise gelir gider dengesinin bozulması, enflasyonun ve memur sayısının artması neticesinde, memur maaşlarının reel alım gücü sürekli azalmıştı. Ancak "Devlet-i Aliyye denebilir ki yıkılışına kadar memuruna devletin itibarını koruyacak derecede maaş vermeye²⁵¹ gayret etti"²⁵².

Osmanlı idari sistemi, güçlü bir organizasyona ve bu organizasyonun organizatörlerinin yani devlet adına hareket eden kamu personelinin de güçlü ve iktisadi kaynaklar üzerinde kesin söz sahibi olmalarına dayanıyordu. Devletin üst noktalarına yerleştirilen devlet temsilcilerinin etkili ve güçlü olmaları için ayrıcalıklı kaynak tahsisi yapılıyordu. Ancak bu astronomik imkânlar görevle sınırlıydı. Görevden ayrılanların gelirleri onda bire kadar düşerdi. Bu ayrıcalıklı ve zengin bir sınıfın oluşmasına da bir nevi engel teşkil ediyordu. Ayrıca bu zümrenin zengin olmasına görev sırasında maiyetlerinde çalıştırılan kalabalık personelin masraflarını ödemesi de engel teşkil ediyordu. Klasik dönemde her nasılsa bir devlet görevlisi zengin olmuşsa, bu birikimi ölümünden sonra devlete intikal ettirilir veya vakıflara dönüştürdü²⁵³.

Memurların önemli bir kısmının hizmetleri karşılığında zeamet ve tımar olarak toprak gelirleri vardı. Küçük memuriyetlerin ise genelde ulûfe, resim, harç vb. gelirleri vardı. Osmanlı memurları günlük bazı ihtiyaçlarını da devletten almaktaydı. Bunlar ekmek, et, yağ, pirinç, kış mevsiminde odun, binek hayvanları için ot, arpa vs. gibi bir nevi ek ücretlerdi. Memurların yapacağı görevin özellikleri ve alacağı ücret açıkça belirlenirdi.

251 Osmanlı Devleti memurlara itibarını koruyacak kadar maaş verdiği gibi, memurların bir aristokrat sınıf olmasına da meydan vermemiştir. Tımar sistemi ile memurlara toprak dirliklerinden geçici nitelikte gelir aktarımı ve ücretlendirme sistemi sayesinde bir aristokrasi sınıfının meydana gelmesi önlenmiştir. Tevcih defterlerinde bir tımarın sıklıkla geri alınması ve nedenleri zikredilmektedir. Nicoara Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Teori Yay., 1985, s. 66.

252 Yılmaz Öztuna, "Osmanlı Devleti'nde Enflasyon", Tarih ve Medeniyet, Sayı:V, s. 22-23.

253 Genç Mehmet, Devlet ve Ekonomi, s. 70

Klasik dönemdeki memur maaşlarına bir kaç örnekle yaklaşımda bulunursak, Manisa'da 1531 tarihinde bir müderrisin yevmiyesi 50 akçedir. Bunun on talebesi vardır ve her talebenin de ikişer akçe yevmiyesi vardır. 1552'de sığır etinin 300 dirhemi (yaklaşık 1 kg)²⁵⁴ bir akçedir. Bir başka örnek: 1578'de Bursa Yıldırım Bayezid Darüşşifası Baştabibi Mehmed Çelebi'nin tıp ilmindeki başarısı sebebiyle 5 akçe terfi maaşı verilerek yevmiyesi 30 akçeye yükseltilmiştir²⁵⁵. Bu iki örnek memurların yevmiyeleri ile ne kadar et alabileceklerine bir yaklaşım sağlamaktadır.

Devlet memurlarının itibarına örnek olacak kıstaslardan biri de oturduğu mekânlar ve giydikleri memuriyetlerine has elbiselerdir. Bütün memurların ayrı ayrı giyim şekli vardır. Tayini yapılan büyük memurlara bizzat padişah huzurunda resmî elbisesi giydirilir. Paşa konakları da vezirlerin, paşaların oturdukları çok güzide meskenler olarak Osmanlı Devleti'nde bürokratların memur olmanın ötesinde bir itibarı olduğunu göstermektedir.

Vezirlerin, hâkimlerin ve diğer büyük memurların oturdukları mekânlar ve giydikleri elbiseler onların büyüklüğüne yakışır bir biçimdedir. Eğer böyle olmazsa bunlara rağbet olmayacak, itibar ve izzetlerini muhafaza edemeyeceklerdi. Yalnız bu konuda ölçüyü kaçırmadan rütbe ve derecelere riayet olunması esastır. Devlet erkânından olmayanlara ise bu şekildeki giyinmesine müsaade olunmamıştır^{256, 257}.

4. Ödül ve Cezalandırma

Osman Gazi'den itibaren devlete yardım ve hizmet eden kişilere tımar olarak toprak dağıtılarak, onlara devlet gelirinden pay verilirdi.²⁵⁸

254 400 dirhem 1 okka, 1 okka yaklaşık 1300 gr.

255 Emecen Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, s. 85- 96.

256 Naima Mustafa Efendi, Naima Tarihi, c. I, s. 55.

257 1837 senesinde yapılan bir düzenleme ile memurların merasimlerde giydikleri harvaniden vazgeçilerek, kış aylarında ve yağışlı günlerde nevsim ve şinel (kolsuz ve yakası kürklü bir çeşit alafrağa kaput) giyilmesi, bazı büyük memurlara hilat olarak giydirilen harvaniler de terk edilerek hilat yerine memuriyet nişanlarının takılmasına karar verilmiştir. Harvani giyme hakkı sadece padişaha aittir. Vükelâ ve rütbe-i ülânın smf-i evvelinde olan memurlar, memuriyet mahallinde kürklü ve kürküstü şinel giyeceklerdir. Getirilen bir yenilik de rütbe sahibi memurların törenlerde giyecekleri elbiselerin Batılı tarzda düzenlenmesidir. Her rütbenin ve elbisesinin süs ve işlemesi rütbenin kademesine göre değişecektir. 1839 yılında sivil memurların Avrupalılar gibi giyinmeye mecbur tutulmaları ile 'redingotun' yerine 'İstanbulun' diye bir üniforma icat edilmiştir. Memurların giydiği harçlı setrinin yaygınlaşması ve giymemesi gereken kişilerin de giymesi üzerine bir irade ile söz konusu kişilerin dışındaki kişilerin bu elbiseyi giymeleri yasaklanmıştır. Çünkü bu üst rütbeli memurlar ile alt rütbeliler arasındaki fark ve kıdemi gösteren bir unsurdur. (Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1866), İstanbul, Eren Yay., 1993, s.46).

258 Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül Vukuat: Sadeleştirten: Neşet Çağatay, c. I, s. 12.

Mesleğinde başarılı olan memurlar tımar verilerek, terfi ettirilerek veya maaşlarına zam yapılarak ödüllendirilirdi.

Bir mükâfat şekli de münavebe usulüyle her sene yapılan tayinlerde başarılı olan memurların görevlerinde kalması ve memuriyetlerine devam etmeleriydi.²⁵⁹ Suistimal olmadığı sürece bu uygulama istihdam güvencesi açısından doğru olmasa da geleneksel sistem içerisinde başarının iyi bir şekilde ödüllendirilmesi demektir.

Sistem sadece sonsuz yükselme ve büyük servet edinme imkânlarına dayandırılmazdı. Devlet hizmetinde en önemli göreve gelecek olan iç oğlanları ve acemi oğlanları daha öğrenim döneminde sıkı disiplin altında yetiştirilirdi. Göreve geldiğinde ödüller gibi cezalar da bulunduğu mevkie göre artış gösterirdi. İradesizlik, hoş görülmez, mazeretler kabul edilmezdi.²⁶⁰ Suç işleyen, işini aksatan memurlar suçuna göre cezalandırılır, elinden memuriyeti alınır, suçu büyük ise kürek veya sürgün cezalarına çarptırılırdı, hatta işin ucunda suçuna göre idam bile vardı.

“Bir vezir hakkında zulümden veya muvaffakiyetsizliğinden dolayı şikâyet olmuşsa, kendisinin vezaret alameti olan tuğ ve sancağı alınır. Tuğ ve sancağı alınan vezirlerin bazen rütbeleri indirilip, kapıcıbaşılık rütbesiyle bir yerde ikamete memur edilirdi. Bazı vezirler halka yaptıkları zulme mebni, bir heyet huzurunda muhakeme edilir ve ceza görürlerdi.”²⁶¹

Osmanlıda memurların padişahın kulları olduğu dolayısıyla padişahın istediği gibi cezalandırdığı söylenir. Belgelerden anlaşıldığına göre Osmanlıda böyle keyfi cezalandırmalar istisnadır. Taşrada isyan eden bir valiye defalarca nasihatle bulunduktan sonra isyandan vazgeçmeyince tuğ ve sancağı alınmış, sahip olduğu malikânelerine el konulmuştur. Devlete isyan (bağy) suçunu işlediği sabit olduğundan Divan-ı Hümayun’da görüşülüp hüküm çıkmış ve şeyhülislamın fetvasıyla idam cezasına çarptırılmıştır.²⁶²

Memurların işlediği suçlar arasında, nüfuz ve gelir elde etmek, görevinde suistimalde bulunmak, resmî yazılarda sahtekârlık yapmak gibi suçlar vardır. Bu suçlara ceza olarak da en fazla görevinden refedilme (görevden alma) verilmiştir.

259 Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı., s. 70.

260 Lybyer, Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi, s. 88-89.

261 Uzunçarşılı, A.g.e., s. 204-205.

262 256 A.DVNS.MKM.MHM.D.005

18.yy.da görev yapmış olan 43 reisülküttabın 11'i, azledilmiş ve evinde ikamet mecburiyeti suretiyle Babıâli'den uzaklaştırılmıştır. Görevden normal yolla azledilmenin haricinde 8'i İstanbul dışına sürgün edilmiştir. Yani reisülküttapların %44'ü mesleğinde yükselme yerine ceza görmüşlerdir. İlmiye mesleğinde sürgün ve aziller daha az olduğu için, reisülküttaplar çocuklarını genellikle ilmiye mensubu olarak yetiştirmek istemişlerdir²⁶³.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ceza şekli de müsaderedir. Devlet malını zimmetine geçiren ve ihanet eden memurlara malı, mülkü elinden alınarak müsadere cezası uygulanmıştır. Malında, mülkünde anormal artış görülen memurların mallarının dökümü yapılmış ve normal olmayan yollardan gelir elde edip, etmediği araştırılmıştır. İzah edilemeyen bir gelir elde edilmişse malları müsadere edilmiştir. Ancak 18.yüzyılda müsadere cezası amacını aşarak Hazine için bir gelir kaynağı olmuştur. II. Mahmud döneminde (1838) memurlar için müsadere cezası kaldırılmıştır.²⁶⁴

İlber Ortaylı, "Geleneksel yönetimler koydukları kuralları uygulamak için yaptırım ve cezalarda despotizme kaçmış ve ibret unsurunu kullanarak kontrol güçsüzlüğünü bu şekilde kapatmışlardır." diyerek Osmanlı yönetiminde de cezaların suçlara göre bazen ağır olduğunu belirtmiştir²⁶⁵.

Devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde titizlikle uygulanan bu ilkeler, gerileme döneminden itibaren yozlaştığından, ödül ve ceza sistemi iyi işlememiştir. Normal görevini yapan memurlara iltimas olarak gereksiz ödüller verilmiş, ceza alan memurlar bir yolunu bulup, cezalarının hafifletilmesini veya kaldırılmasını sağlamışlardır. Birçok arşiv belgesinde ödül ve ceza sisteminin amacına uygun ve doğru bir şekilde uygulanmadığı görülmektedir.

Tanzimat öncesinde (1242 h./1826) memurlar, taşralarda halktan kanun dışı seferiye, hazarîye, kudumiye, cerime, esb bahası ve sah akçesi gibi çeşitli bahaneler ile paralar almışlardır.²⁶⁶ 1204 h./1789 tarihli bir belgede, işlediği bir suçtan dolayı Rodos'a ikamete memur edilen Sadr-ı Esbak Hasan Paşa'nın hâline merhameten Bozcaada'da ikameti uygun görülmüş ve kendisine Gelibolu cizyesinden aylık 500 gurus maaş tahsis

263 Ahışahı, A.g.e., s.31-32

264 Mumcu, Siyaseten Katı, s. 139,172.

265 Ortaylı İlber, Makaleler I, s. 15-19

266 BOA., Cevdet Dahiliye, No: 12069.

olunmuştur.²⁶⁷ Aynı şekilde 1154 h./1741 tarihli bir belgede, birkaç sene evvel Kavala kazasında kalebend cezasına çarptırılan ve Edirne’de ikamet eylemek üzere affolunan eski Niş Kaymakamı Osman Paşa’ya yevmiye bir buçuk guruş tahsis edilmesi Edirne kadısına ve gümrük eminine hüküm olarak bildirilmiştir²⁶⁸.

Bu örneklere benzer birçok belgede 18. ve 19. yüzyıllarda memurların rüşvet ve görevini kötüye kullanma gibi suçlarına çok rastlanılmaktadır. Buna karşılık ceza alan memurların birçoğu affedildiği gibi, merhameten kendilerine maaş veya yevmiye verilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve gelişme dönemlerinde özellikle idareci konumundaki memurlara çok geniş yetki, başarılı olanlara çok büyük hediye ve mükâfatlar verilmiştir. Devlet malını zarara uğratan, halka zulüm yapan, görevini suistimal eden memurların cezası büyük olmuş, hayatlarına bile mal olabilmıştır. Gerileme döneminden itibaren de Osmanlı Devleti’nde ceza ve ödül sisteminin iyi işlemediği yozlaşma ve çözülmekteki bir sebebinin de bu uygulamalar olduğu söylenebilir.

---

267 A.g.y, No: 12050.

268 A.g.y, No: 11856 .

E. KLASİK DÖNEM

KAMU PERSONEL YÖNETİMİNDE SİSTEMLER

1. Sınıflandırma

Kamu hizmetleri ve bu görevlerde çalışan devlet memurları, görevlerin gerektirdiği niteliklere ve devlet için taşıdığı değerlere göre sınıflara ayrılmaktadır. Belirli amaçlar için görev ve görevli dikkate alınarak, bir araya getirme işlemine sınıflandırma denir. Sınıflandırma, hizmet koşullarının ve kamu görevlilerine verilecek ücretin belirlenmesi yönünden önem taşımaktadır²⁶⁹.

Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nde hizmetlerin ve görevlilerin tasnifi yapılmıştır. Bunu en açık şekilde Fatih Kanunnamesi'nde görmekteyiz. Bu kanunun birinci bölümünde, sınıflarına göre devlet adamlarının mertebeleri, dereceleri, görevleri anlatılmaktadır. Yirmi dokuz devlet adamı sayılarak yetki ve görevleri anlatılmıştır. Hangi sınıf memurların nereye kadar terfi edecekleri belirlenmiştir. Örnek olarak:

“...ve Nişancılık, dâhil ve sahn müderrislerinin yoludur. Mal defterdarlığından nişancı olsa, önce Beylerbeyilik hükmü ile olur ve reisülküttap nişancı olsa, sancak hükmü ile olur.”²⁷⁰.

Görüldüğü gibi Fatih Sultan Mehmed döneminde nişancı olmak için ilmiye sınıfından olmak ve belli derecelere terfi edip, dâhil ve sahn derecesinde müderris olmak gerekmektedir. Bununla kademeler arası yükselişler düzenlenmiş, birdenbire en üst derecelere atamalar önlenmiş, harcama yetkileri ve maaş durumları memurların rütbe ve derecelerine göre belirlenmiştir. Ancak sınıflar arasında bir iç içe geçmişlik vardır. Defterdarlar da nişancı olabilmıştır.

III. Murat dönemine kadar bürokratik sistem nişancının ve reisülküttabın denetimi altındadır. Bürokratlar ilmiyeden yetişmiş bilgili ve

269 Gözübüyük A. Şeref - Tekin Akıllıoğlu, Yönetim Hukuku, s. 151.

270 Akgündüz, Kanunnameler, c. I, s. 318-332.

yetenekli kişilerdir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren profesyonel bürokrasinin gelişmesiyle birlikte, meslekte uzmanlaşma ve öngörülmuş bir meslekî çizgiye bağlı kalma terfi sürecinde ağırlıklı bir rol oynamaya başlamıştır. Bürokratik işlemler kurula bağlanmış ve bürokrasi güçlenmiştir. Özellikle Kanunî döneminde Sultan Süleyman'a "Kanunî" lakabını kazandıran ve nişancılık görevinde bulunan Celalzade Mustafa, diplomatik usulleri yerleştirip, kanunları sistemleştirmiştir.

Bu konu hakkında A. H. Kalkandelen, Osmanlı Devleti'nde genel nitelikleri bakımından kamu görevlilerinin ve hizmetlerinin dört sınıf içinde gösterildiğini, bu sınıflar ile bugün kıta Avrupası sınıflama sistemi arasında önemli bir benzerlik bulunduğunu²⁷¹ belirtmektedir.

Bu sınıfların çeşitli zamanlarda önemi artmış veya eksilmiştir. Devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde seyfiye ve ilmiye sınıfı kapsamındaki memurlar devlet yönetiminde çok etkin ve önemlidir. Fatih döneminden itibaren devlet kurumlaşıp, gelir ve giderler çeşitlendikçe dairelerin sayısı da artmış ve kalemiye sınıfı önemli hâle gelmiştir. Ancak bu önem hiçbir zaman diğer sınıfların üzerine çıkamamıştır.

Kalemiye sınıfı, devlet örgütünde harp meydanlarında başarılar kazanmış ve ganimetler elde etmiş, memuriyetleri gereği maaşları ve tahsisatları kat kat fazla olan ümera ve vüzera mertebesinde şöhret ve servet kazanamamıştır. Çünkü mesaipleri kalem odalarının dört duvarı arasında geçmiştir.

Yönetim kurumu ve din kurumu Osmanlı Devleti'nin iki yönlü çatısını oluşturmuştur. Devlet bütün gücünü, enerjisini, görkemini, itibarını ve sürekliliğini bu yapıya borçludur. Bu iki kurum arasında zaman zaman güç dengeleri değişmişse de birbirlerini ortadan kaldırma gibi bir ihtiyaç içine girmemişler, birbirlerine sürekli katkıları olmuş ve birbirleriyle etkileşim içinde bulunmuşlardır²⁷².

Din kurumu, eğitim ve hukuk hizmetleri ile toplumda genel ahlakın, adaletin, kültürün gelişmesinde yetkili ve görevli iken; seyfiye ve mülkiye sınıflarından oluşan yönetim kurumu da yönetim, asayiş ve güvenlik hizmetlerinde yetkili ve görevliydi. Cevdet Paşa, "Seyfiye, ilmiye ve kalemiye sınıfı liyakat ve kifayetçe yekdiğeriyle mütenasip olarak devleti idare ettiklerinde, denge ve düzen sağlanmış iken, sonra her şey çığırından çıkıp, dengeler bozuldu."²⁷³ diyerek Osmanlı personel

271 Kalkandelen Hayreddin, Personel Yönetimi, s. 91

272 Lybyer, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, s.219-223.

273 Ahmed Cevdet Paşa, Ma'ruzat, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, s. 3.

yönetimindeki denge ve düzene dikkat çekmiştir. 17. yüzyılın başından itibaren yeniçerilerin devlet yönetiminde ağırlığı artmış ve yönetimdeki güç dengeleri bozulmuştur. Padişah Genç Osman'dan itibaren bunun tehlikeleri görülerek, yeniçeriler ıslah edilmeye ve etkileri azaltılmaya, buna karşın sadrazamın devlet yönetiminde etkinliği artırılmaya çalışılmıştır²⁷⁴.

1. a. Mülkiye Sınıfı ve Enderun

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluşundan itibaren mülkî taksimat yapılarak, memleket vilayetlere, livalara (sancaklara) ve kazalara ayrılmıştır. Kazaların idaresi, gerek yürütme gerekse yargı hizmetleri olarak kadılara verilmiştir. Sancakların idaresinden alaybeyleri, vilayetlerin idaresinden beylerbeyi sorumlu olmuştur²⁷⁵. İlk kuruluş ve gelişme dönemlerinde mülkî idare hizmeti, askeriye ile beraberdir. Sancak beyleri ve beylerbeyi, zamanın icabına göre bağlı buldukları yerlerin mülkî idaresini yürüttükleri gibi, aynı zamanda birer kumandandırlar ve kendilerine bağlı askerî kuvvetlerle sefere gitmişlerdir. Bunun için Findley, "1830'lardan sonra daha ziyade sivil bürokrasi yahut da mülkiyeden bahsedebiliriz."²⁷⁶ demektedir.

Osmanlı yönetim kadrosu İstanbul'un fethine kadar medreselerden genel veya özel öğrenim görmüş kişilerden oluşuyordu.

Fatih döneminden itibaren mülkiye memurları devşirme çocukların seçkinlerinden saraya alınarak yetiştirilen kişilerdendir. Ehliyetlerine göre idarede görev almışlardır. Giderek devşirme usulü terk olundu. Akrabası olan ve sözü geçenlerin çocukları Enderun'a alınmaya ve 1150 (1737) tarihlerinden sonra vezirlerin dairelerinde de mülkiyeli yetişmeye başladı²⁷⁷.

1453 yılından itibaren devlet yönetiminde büyük değişiklikler olmuş, yeni kuruluşlar teşekkül edince, bunun tabii sonucu olarak birçok personele ihtiyaç duyulmuştu. Tarihte türünün ilk örneği olarak 1460'dan sonra, Topkapı Sarayı'nda genel idare elemanı kaynağı olarak Enderun Mektebi²⁷⁸ açıldı. Bu mektep harp okulu, siyasi bilgiler, hukuk, güzel sanatlar, edebiyat vb. fakültelerin bütün fonksiyonlarını

274 Şeref, Tarih, c. II, s. 391.

275 Giritli İsmet, Kamu Yönetimi, s. 52-53.

276 Findley, Bürokratik Reform, s. 57.

277 Şeref, Tarih, c. II, s. 246.

278 Çok eski bir kaynak olan Hünernâme'de, bu mektebin II. Murat (1421) zamanında açıldığı ve 15. yüzyıl ortalarına kadar orta öğretim seviyesinde eğitim verdiği kaydedilmektedir. Seyyit Lokman, Hünernâme, T.S.K, No:1523, s.49,57.

içine alan ve 14 yıllık öğretim süresi olan bir yüksek öğretim kurumuydu²⁷⁹.

Osmanlı Devleti'nde XV. asır ortalarından itibaren medrese dışında en köklü ve sağlam ikinci eğitim kurumu, Enderun'du. Fatih, II. Murad devrinden kalma Enderun teşkilatını genişletmekle beraber İstanbul'un fethinden sonra seçtiği bazı Enderunlu gılmanlarla İstanbul'a gelmiş ve şimdiki İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu mahalde Bizanslılardan kalma saraya yerleşmişti. Bu saray yeterli gelmeyince, saray Eski Saray olarak kaldı ve 1454-1458 tarihleri arasında Yeni Saray diye anılan Topkapı Sarayı'nı²⁸⁰ yaptırdı.

Fatih, devşirme gılmanlarda gördüğü doğruluk, bağlılık ve kahramanlıklardan ötürü bunlardan daha fazla faydalanmak ve devlete yarar bir surette yetiştirmek maksadıyla sarayda ayrı ayrı koşullar tertip ettirerek, büyük bir eğitim teşkilatı oluşturdu²⁸¹.

Sarayın Enderun halkını, devşirme denilen bazı Hristiyan tebaa çocukları veya harplerde esir alınıp yetiştirilen gençler meydana getiriyordu. Bunlar, devşirme kanununa göre sekiz ilâ on sekiz yaşları arasında toplanıp önce Enderun dışındaki Edirne Sarayı, Galatasaray ve İbrahim Paşa Sarayı gibi saraylarda terbiye ve tahsil görüp Türk-İslam âdet ve geleneklerini öğrendikten sonra Enderun'daki ihtiyaç ve kıdemlerine göre yeni saraydaki küçük ve büyük odalara verilir. Bunlar, burada da tahsile devam edip saray adap ve erkânını öğrendikten sonra yeteneklerine göre Seferli, Kiler ve Hazine odalarından birisine çıkarılırdı.

Yıldırım Bayezid zamanından itibaren Hristiyan çocuklardan devşirme olarak alınıp sarayda uzun müddet hizmet ve terbiyeden sonra devletin muhtelif makamlarına namzet olarak yetiştirilen çocuklara, "İç oğlanı" denirdi. İç oğlanlarının bedenî eğitimlerine de önem verilir. Ok atmak, mızrak kullanmak, cirit ve çomak oynamak, binicilik gibi hareketler, o dönem için başlıca bedenî hareketler olarak kabul edilirdi. Bundan dolayı bunlar kuvvetli, çevik ve dayanıklı olurlardı. Bazen odalar arasında müsabakalar yapılırdı. Bunlar, mensup oldukları odalara göre hizmet ve sanat öğrenirlerdi. Bu dönemde saray, Osmanlı Devleti'nin kültürel, siyasi ve askerî gelişimini belirleyen önemli, parlak bir ilim merkezi hâline gelmişti.

279 Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi, c. I, s. 1-2.

280 Bizanslılar zamanında burada ahşap bir saray olup kapılarında birisi Topkapı adını taşıdığından bu isim Yeni saraya alem olmuş ve Topkapı Sarayı diye bilinegelmiştir.

281 Baykal İsmail Hakkı, Enderun Mektebi, s.30

Enderun mektebine ilave olarak II. Bayezid zamanında yaptırılan Galatasaray Mektebi, Kanunî zamanında Mimar Sinan tarafından yeniden inşa edildi. I. Mahmud zamanında memleketin büyükleri çocuklarını bu mektebe yazdırırdı. Galatasaray Mektebi, 1819 yılında yıkılarak yeniden yaptırıldı ise de II. Mahmud'un son zamanlarında ilgisiz ve bakımsız kaldı. 1829 da oradaki nizamın pek de yerinde olmadığı görüldü ve 1833'de kapatıldı ise de 1839'da Tıbbiye Mektebi olarak açıldı 1862'de İdadî-i Umumî, 1868'de Galatasaray Sultanîsi adıyla bu günkü lise hâline geldi²⁸².

Enderunluların eğitim ve terbiyelerinde odalarında namaz kılmak, Kur'an okumak ve dinî edepi öğrenmek başta gelirdi. Odalarda bulunan bütün gılmanlar birbirleriyle derslerini müzakere etmek, gece ve gündüz vakitlerinin mühim kısmını okumak ve sanat öğrenmekle geçirirlerdi.

Hazine odasında yazıcılık, defter tutmak, tahrir yapmak gibi hususlar öğretilirdi. Teneffüs zamanlarında, koğuşlarda (çeşme avlusu) denilen kahve ocaklarının bir kenarında acemilere mahsus köşede, arkadaşlar birbirleriyle ilmî, edebî, askerî güzel güzel konuşmalarla vakit geçirmek ve bunlar arasında cündiliğe heves edenler binicilikten, ciritbaz olanlar ciritten, tüfek atanlar ise silahtan, kemankeşler ok atmaktan, kılıç ve mızraktan konuşurlardı.

Her koğuşta sabah namazından iki saat önce ağaların eskilerinden tayin edilen nöbetçiler, koğuşun ortasında bulunan kapı tokmağına benzer büyük demir tokmağa üç defa hızlıca vurduktan sonra vaktin geldiğini haber vererek vazifesini yapardı. Bu ara Hz. Peygamber'e ve Hulefa-yı Raşidin'e ve geçmiş Osmanlı padişahlarına ve ulemaya, o dakikaya kadar devlet hizmetinde bulunmuş Enderunluların ve bütün Müslümanların ruhlarına dua okunurdu.

Her ağanın namaz için Ağalar Camii'ne gitmesi mecburiydi. Namaz vakti gelip Ayasofya Camii'nde ezan okunduğunda "Ezan!" diye haykırarak koğuş halkını namaza davet ederdi. Nöbetçi müezzin ağa da sarayın ortasında ezan okumaya başlardı. Sabah, öğle, ikindi ve akşam namazları yukarıda anlatılan nizam ve törenle Ağalar Camii'nde kılındığı gibi yatsı namazı da her koğuşta mevcut olan ve sed tabir olunan mahallerde kılınırdı. Diğer namazların Ağalar Camii'nde kılındığı hâlde yatsı namazının koğuşlarda kılınmasının sebebi de akşam ezanından

282 Baykal, A.g.e., s. 100-114

sonra hiçbir acemi Enderunlunun kapı dışarı çıkmamaları hakkındaki nizamdan ileri gelirdi.

Her pazartesi ve cuma geceleri yatsıdan sonra hatim okunmak nizam hâlinde bir âdetti. Bu hatimlerin esasî gelip geçmiş hükümdarlarla bütün İslamların ruhlarına yollanırdı. Bilhassa arkadaşlar arasında ölen bulunursu bunlar içinde hatim duaları yapılırdı. Yatsı namazından sonra yaz mevsiminde ezanî saat iki buçuğa ve kış mevsiminde ise saat dörde kadar koğuş içinde sessizce oturup sohbet ederlerdi²⁸³.

Koğuşlarda lalalar tarafından Enderun öğrencilerine yapılan tembihler de şunlardı:

Padişahın huzurunda durulur iken laubali, serbest ve edebe aykırı hareketlerde bulunmamak, halkın arasında geçirmemek, gerinmemek ve esnememek. Karşısında bulunanlara karşı hapşirmamak, aksırıp tıksırmamak, iğrendirici hareketlerde bulunmamak. Bir toplantıda otururken arkadaşlarını kıracak muamelede ve diğer yoldaşları aleyhinde bulunmamak. Pastırma, sarımsak gibi ağza koku verecek gıdalar yenildiğinde bir topluluğa girip meclisi rahatsız etmemek. Bir toplulukta ve arkadaşlar arasında tırnak kesmemek, sofrada eskilerinden ve büyüklerinden önce yemeğe el uzatmamak, sofrada bulunanları iğrendirecek şekilde yemek yememek, karşısındakinin lokmasına göz dikmemek, elini yerde yayılı bulunan sofra yaygısına silmemek, sofrada arkadaşları arasında kaşınmamak. Çamaşırını sık sık değiştirmek, kirli ve buruşuk elbise giymemek, temiz olarak giyip çıkardığı elbisesini dolaba yine devşirip düzgün ve yırtık bir yerini gördüğünde hemen dikip öylece dolabına koymak. Erkeklere yakışan elbiseler dururken kadına mahsus elbiselere benzer renkte ve biçimde elbise giymemek gibi edebe münafi hareketlerde bulunmamaları için her fırsatta bütün iç oğlanlarına tembih edilirdi²⁸⁴.

Yine bu cümleden olarak her gılman haftada bir kere behemehal perşembe veya cuma günleri تنها bir yerde ve gayet dikkatli olarak tırnaklarını kesmek, her sabah muhakkak surette ıslak tülbentle iki kulağını temizlemek, haftada iki defa tıraş olmak, daima muntazam ve temiz bulunmak, kullandığı peştamalını (makrime veya mendil) her gün değiştirmek belli başlı nizamlardan idi ki lalalar bu konularda da öğrencileri uyarırlardı²⁸⁵.

283 A.g.e., s. 80-85

284 A.g.e., s. 86-88

285 A.g.y.

Gilmanlara hayata atıldıktan, bir işe girdikten sonra da nasıl davranacakları anlatılırdı. Bir memuriyete geçirildiği zaman ihtiyacı olan yurttaşlara yardımda bulunmak, herhangi bir işte kibir getirecek hallerden sakınmak, lüzumlu, lüzumsuz her şeye atılmamak, maiyetinde bulunanları lüzumsuz yere azarlamamak ve gerektiğinde bunu birçok kimseler arasında yapıp izzeti nefisini kırmaktan çekinmek, kendinden büyüğüne gereken saygıyı göstermek...

Netice itibariyle gerek acemilik zamanında olsun ve gerek devlet hizmetinde olsun verilen emir ve nizamı harfi harfine yerine getirmek hususları lalaları dediğimiz oda zabitleri ve eskileri tarafından çok önemle ve sık sık tembih edilirdi. Hatta herhangi bir gilman lalaları ve eskilerinin yanına girdikleri zaman kendilerinde görülen kusurlar her fırsatta ve münasip dillerle gilmanlara hatırlatılırdı.²⁸⁶

Bir Enderunlu gilman ayda bir izinli çıkacağı zaman bu tembihler tekrarlanırdı. Hatta şehirde gezdikleri zaman kimsenin malına göz dikmemeleri, borç ile mal almamaları, haysiyet ve şerefi bozacak hallerden sakınmaları sıkı bir surette tembih edilirdi. Enderunlu gilmanlar izinli çıktıkları zaman halk arasında velev değişik kıyafette dahi olsalar hiç düşünmeden tanınan bir özelliğe sahiplerdi. Saray dışında bulunan bir şehirli, bir Enderunlu gördüğünde tavır, hareket ve terbiyesinden tanır ve arkasından “İşte bu kimse muhakkak Enderunludur; üzerinde bir Enderun terbiyesi var.” derdi. Hatta Enderunluların izinli çıktıkları günler halk Bab-ı Hümayun’un dışında iki sıralı dizilip saraydan çıkan Enderunluların gerek giyiniş ve gerek tavır ve hareketlerindeki nizam ve intizamı seyredерlerdi.²⁸⁷

Osmanlı Devleti’nin yönetim örgütünde görev alacak bir personelin nasıl bir eğitim ve terbiyeden geçtiği görülmektedir. Yönetim kurumuna dâhil olduktan sonra da ömür boyu eğitimleri devam etmektedir. Bu konuda Lybyer şunları belirtmiştir:

“Sistem özellikle bir savaş ve yönetim okulu olmanın getirdiği sınırlılık içinde, öğrencilerinin bütün özelliklerini geliştirdi. En yeteneklilerinin beyinleri nasıl eğitiliyorsa, hepsinin bedeni de öyle özenle eğitilirdi. Her ne kadar öğrencilerin tümüne, Müslüman yaşam tarzı dâhil olmak üzere belli bir zihinsel eğitim veriliyor idiye de içlerinde en yetenekli olanlara Doğu dilleri, ahlak ve teolojiyi de içeren İslam ve Osmanlı hukuku hakkında

286 A.g.y.

287 A.g.y.

çok ağır dersler verilirdi. Böylece, hem beden, hem beyin, hem dinî inanç, sistematik olarak ömür boyunca geliştirilirdi. Osmanlı eğitim sistemi bu açıdan bakıldığında, eğitim görenlerin bütün hayatlarıyla bağlantılı olması yönünden Batı öğrenim kurumlarının hepsinden daha kapsamlıydı.”²⁸⁸

Enderunlular devlet ve millet işlerinde istihdam edilmek üzere yetiştirilmiştir. Hükümdarlar bunlara çok kıymet verip, yakından ilgilenmişler ve en yüksek rütbeye kadar yükselme yolunu açmışlardır.

1. b. Kalemîye Sınıfı: Yönetim bürokrasisi

Osmanlı esnafının usta-çırak ilişkisi şeklinde teşekkül etmiş olan mesleki eğitimin iki boyutu vardı: Birincisi mesleğe bağlı bilgi ve beceri kazandırılması, ikincisi mesleğe bağlı ahlaki prensiplerin bu eğitim sürecinde verilmesi. Mesleklerin ilk kaynağı ve önderi bir “peygamber.” veya “pir”e dayandırılıp, mesleği kapsayan ahlaki değerler müşahhaslaştırılıp idealize edilirdi.

Osmanlı kâtiplik mesleği de aynı şekilde kaynağını ve adını Kur’an’da yüceltilen “kalem” den almış ve vahiy kâtipleri bir bakıma bu mesleğin önderleri olmuşlardır. Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın “kalem” üzerine yemin etmesi (68/1)²⁸⁹ ve Levh-i Mahfuz’un yazılması için ilk yaratılanın “kalem” olması, Osmanlı kâtiplik mesleğine kutsiyet ve şeref kazandıran en önemli kaynak olmuştur. Kalemîye mesleğindeki “âdab” terimiyle karşılanan kendisine has ahlaki değerler bütünü, ıslahat öncesi dönemlere kadar kutsiyetini korumuş ve bu meslekle ilgili eğitimde temel unsur olmuştur.

Kâtiplerin temel araçlarından olan “defter” “Levh-i Mahfuz”a, kalem ve kâğıt da doğruluk ve yüz aklığına benzetilmiştir. Böylece kâtiplik mesleği sevdirelmiş, kutsiyeti vurgulanmış, devletin en değerli hazinesinin kâtipler tarafından tutulan kayıtlar olduğu, devlet nizamının ancak bununla tesis edilebileceği fikri aşılammıştır²⁹⁰.

Kanunî döneminde Osmanlının kanun ve bürokratik yapısının tekâmüle ermesinde önemli katkısı olan Kalemîyeden yetişme Nişancı Celalzade bu konuda şunları söyler:

“Kılıç ve kalem ikizdir. Kalem ve hançer idarenin ortağıdır. Davayı isbatla ikisi de sağlam delil, üstün sonucun ortaya

288 Lybyer, Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi, s. 74.

289 Kalem, I Nûn, kalem ve onunla yazılanlara and olsun.

290 Ahışahı Recep , Reisülkütüblük, s. 14-16, 222-234.

çıkışında her biri doğru kaziyelerdir. Onlarsız 6lkenin d6zeni yıkılma derecesindedir. Fakat kalemde faydalar 6oktur. İçi bereketli kalem 6lkeyi ışıklandırmada aydınlatan g6neş, zifiri karanlığı gidermede parlak dolunaydır. Kalemle kılıç bulunabilir, kılıçla kalem bulunamaz. Zira kılıcın işi yıkmak, yok etmek ve zul6md6r. Kalemin faydası yapma, şenlik ve imardır. O zamana gelince Osmanlı 6lkesinin gerçekten g6zel d6zeni birkaç asaf g6r6n6şlü vezir ve birkaç benzersiz, b6y6leyici, etkileyici kâtipler olmuştur.”²⁹¹

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren yarım asır kadar bir s6re resmî olarak 6rg6tlenmiş kalem daireleri ve profesyonel kâtipler yoktur. Devletin kısa s6rede genişlemesi ve yazılı kayıtlara g6n geçtikçe ihtiyaç hissedilmesi, 6rg6tl6 kâtiplik g6revlerinin oluşmasını gerekli kılmış ve bu g6revleri yerine getirecek kalem personeli ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu hizmet sınıfının başlıcaları Divan-ı H6mayun, Defter-i Hâkâni ve Hazine-i Âmire kalemleri personelidir²⁹².

16. yy. ilk yarısında medrese eğitimi g6rmüş, kadılık kadrosu bulamamış veya merkez b6rokrasiye intisabı daha avantajlı g6rmüş kadı ve m6derris adıyla kâtiplerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kişilerin kalem mesleğine yabancı olsalar bile “m6nşilik” vasfını haiz kişiler olması sebebiyle tercih edildiği s6ylenebilir²⁹³.

Kalemiye sınıfından sadrazamlar çıkmış olsa da bu mesleğinin en son halkası reis6lk6ttaplıktı. Kâtipler mesleğe bu makama ulaşabilmek hayaliyle başlardı. B6rokrasiyi en iyi bilen ve onun için de sadrazamın yanısıra başında g6rev yapan reis6lk6ttaplar, başta b6rokraside yapılan tayinlerde, ferman, tahvil h6k6m6 vb. yazışmalarda 6ok 6nemli fonksiyon icra ederlerdi.

17. yy. ortalarında Babiâli’nin kurulmasıyla Reis6lk6ttaplık buraya taşınarak, burada da sadaret keth6dası ile birlikte b6rokrasinin başındaki kişilerden biri olmuştur. Reis6lk6ttap, Divan-ı H6mayun’un aslı 6yelerinden olmasa da kalemlerin amiri sıfatıyla katılır, alınan kararların b6rokratik seyriyle ilgilenir, padişahın, sadrazamın ve şeyh6lislamın b6rokrasiyle olan ilişkilerinde en 6nemli g6revi 6stlenirdi. Sadrazamla s6rekli temasta bulunup, yargı ve y6r6tme g6revlerinin icrasında

291 Celalzade, Selimname, s. 278-279

292 Abdurrahman şeref, Tarih, CII, s. 294.

293 Ahışhalı A.g.e., s. 19

bürokratik arka planı oluşturmada, taşra yöneticileri ile irtibatın sağlanmasında önemli görev icra ederdi²⁹⁴.

Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görülmüş, kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendilerini yetiştirmesi gerekmiştir. Burada, kâtiplerin bilmesi gereken bilgiler nelerdi ve bunları hangi yollardan temin ederlerdi? Kâtiplerin öğrenmesi gereken ilim ve fenlerin uzun bir liste teşkil ettiği söylenebilir. Başta sarf, nahiv ve lügat olmak üzere, meâni, beyan bedii gibi ilimler, şiir ve inşa, edebiyat, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadis-i şerifler; atasözleri (durub-ı emsal), çeşitli terimler, tarih, coğrafya, örfi hukuk sayılabilir.

Kâtiplerin belirli ölçüde bu ilimlerin hepsinde bilgi sahibi olması, yerine göre kullanması gerekmektedir. Şüphesiz burada konu edilen büroda ilerlemiş, yetki sahibi olan kâtiptir. Bir iki örnek vermek gerekirse bir sultan vakfiyesi düzenleyen münşinin vakfiyenin temel unsurları dışında vakfın faziletini, vakfa zarar veren, değiştirenlerin uğrayacağı akıbeti belirten ayet ve hadisleri, vecizeleri, yerleşmiş ibare ve kalıpları yerli yerince ve bir sultanın mevki ile mütenasip cümlelerle ifade etmesi gerekir.²⁹⁵

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurlar oto-didaktik olarak yetişmekte olduğundan, kurumların her şubesi aynı zamanda birer memur mektebi durumundaydı. Dairelere daha çok memur çocukları küçük yaşlardan itibaren devam etmeye başlar, her türlü okuyup yazmayı, usul ve adabı öğrenirdi. Sonra bugünkü soyadı manasında bir "mahlas" verilir ve bu mahlasla çağrılırdı. "Şefkati", "safveti" gibi çeşitleri olan bu mahlasların alınıp verilmesi merasime tabiiydi. Bu kalemlere hiçbir şey bilmeden başlayan genç memurlara "mülâzım" veya "şakird" denilirdi. Mülâzımlar evlerde, camilerde veya kalemlerde yetişiyor idiyse de yeterli görülmezse bunlar için ayrıca hocalar tayin edilirdi.²⁹⁶ 10-15 yıllık uzun bir sürede şakirtlikten, çıraklığa oradan da kâtiplik kadrosuna dâhil olunurdu. Hüküm yazabilmek için kâtiplere kadronun yanı sıra yetki manasına gelen "icazet" verilirdi.

Kâtiplerin yetişip yükselmesi iki kademeli olmaktadır:

294 A.g.e., s. 4-18

295 İpşirli Mehmet, Osmanlı Tarihi, c. I, s.192-193

296 Ergin Osman, Türk Maarif Tarihi, c. 1, s. 63-67.

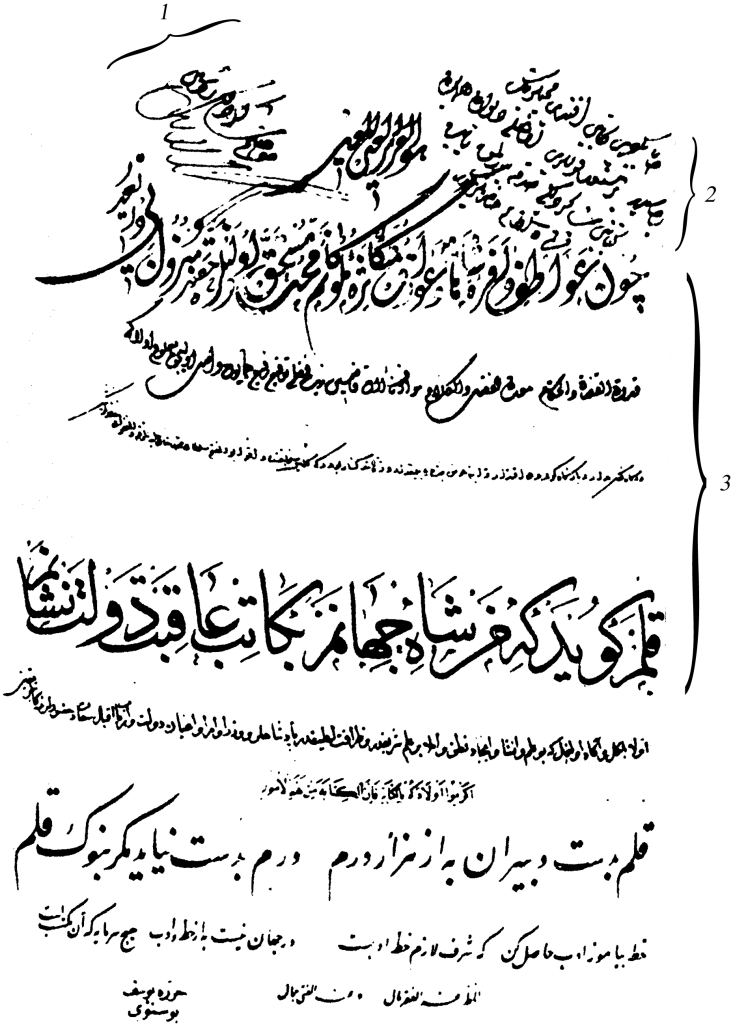
a. Kaleme intisabından sonra usta-çırak (üstâd-şakirt) münasebeti içerisinde muamelatı öğrenmek, belge müsveddelerini kaleme almak, bol bol mümarese yapmak ve yaptıklarını kalem amirine gösterip tashih ettirmek şeklinde pratik yoldu.

b. İnşa ve kitabet sanatına dair eserleri okumak, gereken ibareleri ezberlemek, böylece teorik bilgisini artırmak tarzında olmaktadır.

Kitabet mesleğinde kalemlerde sıkça rastlanan görevlere göre kalemiye personeli, aşağıdan yukarıya doğru mülazım, şakird, kâtip, halife, serhalife, mübeyyiz, şerhli, bu arada mensup olduğu kalemin özelliğine göre, ilamcı, tezkireci, ruznameci, kesedar gibi unvanlar alırlardı. Kabiliyet gösterenler kalem şefliği ve reisülküttaplık, nişancılık ve hatta sadrazamlığa kadar yükselmekteydi. Osmanlılarda bilhassa XVII. yüzyıldan sonra kalemden yetişerek sadarete yükselenler bulunmaktaydı. Dirayet sahibi kâtip ve münşirlerin bazen çok sert padişahlara bile yol gösterdikleri ve ikaz ettikleri görülürdü. Nitekim Celalzade'nin kâtipliği sırasında Yavuz'u zaman zaman ikaz etmesi, Koçi Bey'in IV. Murad ve Sultan İbrahim'e sunduğu risalelerindeki tutumu bunu açıkça ortaya koymaktadır²⁹⁷.

Osmanlılarda kâtiplerin uğraştıkları sahalara ve kaleme aldıkları belgelerin özelliklerine göre, Divan ve Babıâli kâtipleri, maliye ve hazine kâtipleri, defterhane kâtipleri ve şeriye kâtipleri. Kâtiplik mesleğinin en önemli özelliği, bürokratik yazışmalarda çok incelikleri olan çeşitli yazı çeşitlerini iyi yazabilmektir. Bununla birlikte bu meslekten birçok edebiyatçı ve hattat yetişmiştir. Aşağıdaki örnek belgede kâtiplik mesleğine giriş için yazdırılan örnek yazılar görülmektedir.

297 İpşirli Mehmet, Osmanlı Tarihi, I, s.192-194

Belge 5: Divan-ı Hümayun kitabet-i şakirtliğine tayin için yazdırılan yazı örnekleri.

1-Divan'dan sadrazam buyruldu ile "mucibince şakirdlik ruusu" verilmesi için emir çıkıyor.

2-Yeniçeri kâtib-i efendinin referansı: Hâlâ Yeniçeri kâtib-i efendi muhiplerinin ricasıdır. Bir müstaid kulları olmağla Divan-ı Hümayun kitabet-i şakirdliği sadaka buyurulmak babında ferman sultanım hazretlerininidir.

3-Divanî, siyakat, sülüs, talik vb. yazı çeşitleri.

Osmanlı Arşiv belgelerinde Kalemiye personeli ile ilgili sâdır olan nizamnamelerde kanunlara tam riayet edilmediğinden yeni nizamnameler hazırlanarak, kâtiplere gerekli tembihatın yapılması padişah emirleri ile istenmiştir. 1211 /1796, 1214/ 1799 ve 1254 tarihlerinde, Divan-ı Hümayun Kalemi, Sadaret Mektubi Odası ve Amedi Odası ile ilgili nizamname layihalarında şu hususlar üzerinde durulmuştur:

Divan-ı Hümayun kalemi öteden beri saltanat-ı seniyyenin mahzen-i esrarı kadimi; devlet sırlarının kaydedildiği ve saklandığı bir kalem olup, eski yeni bütün ahitnameler, elçilerin bütün günlük faaliyetleri burada kaydedilmektedir. Ancak kalemlerde gizliliğe riayet edilmediği bildirilmekte ve layihada şunlar istenmektedir:

Kaleme giriş çıkışlar nizama bağlansın. Ecnebi makulelerin giriş çıkışları külliye yasaklansın. Divan-ı Hümayun kaleminde mühim işlerle ilgili özel bir bölüm olsun. (Bu tarihlerden itibaren Mühimme Kalemi olarak ayrıldı.) Bu kaleme bölüme önce 15 nefer (kâtip) sonra 15 nefer daha ilave edilip 30 neferi geçmesin. Bazı kapı kethüdalarının hatır gönül, rica ve şefaatleri ile kitabet mesleğine tayinler yapılmakta, alınacak adamın hali şanı etraflıca tetkik edilmeden kimse alınmasın, kalem şeflerinin rey ve rızasına uygun olarak adam alınsın. İdrak ve izandan gafil, terbiyeleri nakabil olanlar kalemlerden uzaklaştırılsın. Sadaret Mektubi Odasında halifelerin çoğaldığı, bunlar tenzil edilerek bir sıradan fazla oturmamak nizam olsun. Amedçi odasına memur kılınan hulefanın hüsnü hat ve fenni inşada istidat sahibi ve gönül zengini olmaları, emin, mutemmit ve ketum olmaları ve cibedendir²⁹⁸.

Kalemiye mesleği içerisinde bizzat hizmet vermiş Celalzade de eserinde aynı hususların önemini anlatmaktadır:

“Zira o tarihlerde saltanat işleri için düzenlenmiş bir kaide ve hilafet işleri için sağlam bir kural yürürlükte idi. Memleketin intizamını sağlayan altın ve gümüş paralar, feyizli sikkeler kanun ile basılıyordu. Memleketin durumunu düzeltme işi usulüne göre yapılıyordu. Bunların hakikatini veziriazam, tuğra hizmetine bakan nişancı ve Divan kâtibinden başka kimse bilmezdi. Saltanat sırları ve hilafet işleri son derece korunmuş ve sağlamdı. Devletin

298 BOA. Kalem Nizamnamesi, No: 34/32, s.4, 10, 18, 30

diğer ileri gelenlerinden ve padişaha yakın olan şüphe ve zan sahibini kimselerin akılları ve sırları anlamak için delice gayret sarf ederlerdi. Toplantılarda esas gaye gizli tutulurdu.”^{299 300}

Kâtiplerin bir bölümü hizmetleri karşılığı olarak tımar ve zeamet tasarruf ederlerdi. Bunda tımarların babadan oğla geçmesi konusu da önem arz etmekteydi. Bir bakıma lonca geleneği gibi babadan oğla kâtiplik intikal ederdi. Ölen kâtibin oğlu yoksa sıra bekleyen mülazımlardan ehil olana tımar tevcih edilirdi. Gerileme döneminde tımar sisteminde de bozulmalar olduğundan bu konuda çıkan layihalarda şu hususlara dikkat çekilmektedir:

1125 /1713 tarihinde sadır olan fermana atıfta bulunularak yeni hazırlanan layihada, Divan-ı Hümayun ve Defterhane kalemleri, diğer kalemlerden daha önemli olduğu belirtilerek, kâtiplerin kabiliyetleri belirlenmeden gedik verilmemesi istenmektedir. Mahlûl-boşalan- kadroların zeamet ve tımarları hat ve inşaya kadar mülazemetlerine verilip, zinhar ecnebiye verilmemesi ve kadroların memur hizmetinde mevcut bulunanlara verilmemesinin kanun olduğu hatırlatılmakta. Divan-ı Hümayun kâtipleri 50 nefer gedüklü, 20 nefer şakirtleri ve sefer vak-tinde 40 nefer şerhli olmak üzere tertip olunması, meçhulüm ahval, ne

299 Celalzade, Selimname., s. 250

300 Tanzimat sonrasında sivil bürokrasiden yetişen bazı paşalar, Osmanlı'nın klasik dönem yönetim politikalarından farklı olarak liberal politikalar izlemeye başlamışlar, aynı zamanda İngiliz, Fransız gibi Avrupalı elçilerle yakın ilişkiler içerisine girmişlerdir. İslahat Fermanı Ali ve Fuat Paşalarla İngiliz ve Fransız elçileri birlikte hazırlamışlardır. Fransız Wanda'nın “Türkiye Üzerine Hatıralar ve Anekdotlar” isimli kitabında anlatılana göre Osmanlı Gizli Polis Teşkilatını, İngiliz Elçisi Lord Redcliffe kurmuş ve sonra da müdürü olmuştur. Bir arşiv belgesinde “vukufsuzluk saikasıyla bizdeki bazı memurlar, vadarayı azam ederek Hristiyan teba-i şahanelerinin efkâr ve temayülât-ı gayri makulesine havale-i sem ve itibar cylemektedirler..(yabancıların fikirlerine kulak asıp itibar cylemektedirler) denildikten sonra gizli polis teşkilatının Hristiyan müdürünün icraatlarına işaret edilmektedir:

“Dinyester sahilinde doğmuş olan Baron (Ka...) 1862 tarihinde Hariciye Nezaretinin hafi polis müdürlüğüne nasb olunmuş ve maiyetindeki adamları sevk ve idare ve bunları tayin hususu bittabi kendisine havale edilmiş idi. Bizzat kendisi dahi en büyük mehafil-i siyasiyyeye girerek hafayayı umura vukufa gayret ederdi.... Orada bulunan kâğıt sefirin getirdiği gibi bir muahedename müsveddesi olmayıp memaliki şahaneyi taksim için iki hariciye nezareti arasında yapılmış katı bir muahedename idi. Âli Paşa nazikâne surette tebessüm ediyordu. Çünkü bu muahedenede bulunan imzalar arasında sefirlerin imzası dahi var idi. Âli Paşa “Sizin serzenişlerinizin cevabı budur.” dedi. Bu bâbtaki mübahase uzun sürmedi, zira bu muahedenin müsveddeye verilen paradan ziyade para ile tedarik olunduğu anlaşıldı. Mezkûr muahedeyi Halil Şerif Paşa bizzat Viyana’da satın almış idi, fakat bundan ümit edilmeyecek bir netice çıktı. İki kâğıt birbirinin yanına konur konmaz her ikisinin polis müdürünün kaleminden çıktığı ve onun yazısı olduğu tebeyyün etti. Halil Şerif Paşa hiddetlenerek polis müdürünü azl ve nefyetmeğe kalkıştı ise de sefir muma ileyh büyük bir adam olup, fakat fena tanıdığı ve nihayet affını istihsal eyledi.” Y.PRK.AZJ 27/74

olduğu bilinmeyen ecnebiye ve ehil olmayan kişilere şakirtlik verilmesi gerektiği layihada belirtilmektedir³⁰¹.

1180/ 1766 tarihli bir layihada da özet olarak şu hususlar üzerinde durulmuştur:

Kalemlerde, bürolarda yapılan işler karşılığında alınmakta olan ücretler, harçlar alınmayıp işler rica ile olmaya başlamıştır. Bundan dolayı her gün ücretleri kalemlerde hâsıl olan kâtipler, fakir ve muzdarip olmaktadır. Buna sebep ecnebilerin kalemlere alınmaya başlaması, bunların işleri hatır ile yapmasıdır. Ecnebilerin kalemlere alınmaması, kâtiplerden biri ölür ve erkek evladı yoksa zeamet ve tımarlar katiyen hariçten olan kimselere verilmemesi, kalemde bulunan mülazımlar arasında ehliyetli ve muteber olan mülazıma verilmesi kanun gereği iken buna riayet olunmamaktadır. Mülazımın üzerinde bulunan zeamet veya tımar da şakirdlerden kaleme müdavemet üzere olan en çok layık olan şakirdlere verilmelidir. Gedikli kâtipler, şakirdler ve mülazımlar gece gündüz kaleme müdavemet edip, devletin önemli işlerini yapmakla meşgul olmak şartı kuvvetli olduğundan, özürsüz olarak kaleme gelmeyenlerin zeamet ve tımarı devam eden mülazımlardan uygun olanlara verilmelidir³⁰².

17. yüzyılda kalemlerin şefleri tarafından hazırlanan kanun layihalarından da anlaşılacaktır ki devlet bürokrasisinin eski kanunlarından sapmalar olmaya başlamıştır. Devletin aslî ve mühim görevlerini üstlenen, birçok sıraların, muahedelerin kayıtlı bulunduğu bürolara hiçbir şekilde ecnebi alınmaması kanun iken, istisna kabilinden ecnebilerden de bürokrasiye sızmalar olmuştur. Kanunlara ve liyakate aykırı bir biçimde kadrolarda şişmeler, kalemlere giriş çıkışlarda düzensizlikler olduğu görülmektedir. Layihalarda devletin çok önemli ve gizli işleri için ayrı bir mühimme odası oluşturulması ki sonradan Mühimme Kalemi oluşmuştur, hatır- gönüle bakılmadan liyakatli memur alınması ve kadro fazlalarının azaltılması istenmiştir

301 BOA. Atık Mısır Defteri, No: 11, s. 472

302 BOA. Tahvil Defteri, No: 21, s.9-10, 72

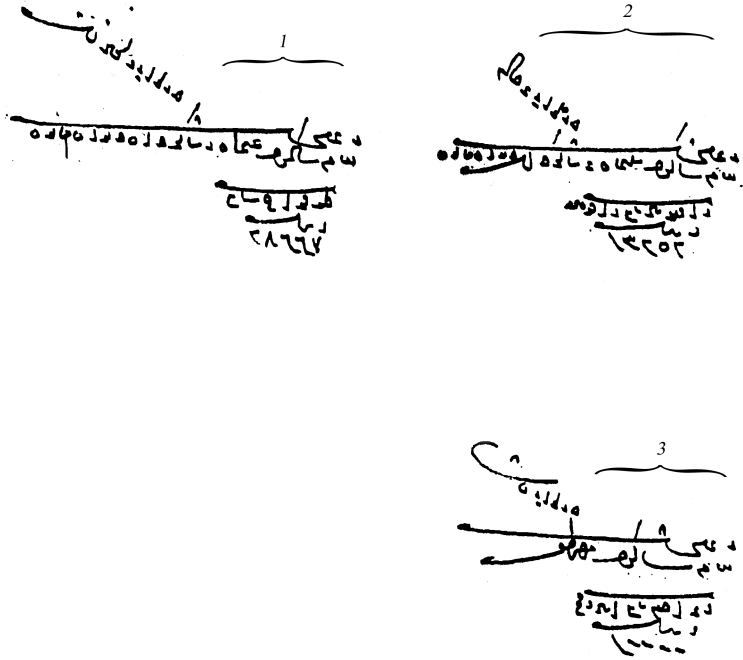
Belge 6: Tımar tevcihi

1. Konya Kalesi mustahfızlarından 1200 akçe gedik tımara mutasarrıf Mahmud veledi Mustafa öldüğünden ve çocuğu da olmadığından mahlûl, boş kalan tımarın erbab-ı istihkakdan Hafız İbrahim'e verilmesine dair Konya Kale Dizdarının arzı

2. Sadaret Kethüdasının Defterhane ve Tahvil kayıtlarına bakılışın havalesi

3. Defterhane ve Tahvil kayıtlarında tımar Mahmud veledi Mustafa üzerine kayıtlı olup, Tahvil kaleminin şefi "İş bu dizdar arzıyla tevcih oluna gelmiştir. Ferman devletlü sultanım hazretlerindedir." derkenarıyla kanunun ne olduğunu ve nasıl yapılacağını bildirmektedir.

4. Defteremini'nin imzası (sahı), derkenar şode (derkenar olunmuştur), görülmüştür (kontrol) ve tarih: 26.L.1206 / 17.Haz.1792

Belge 7: Divan-ı Hümayun ve Defter-i Hakani kâtip ve şakirtlerinin yoklama defteri

1. An-zeamet der Liva-i Vilçitrın

Benam-ı şakird Osman. An şakirdan-ı Divan-ı Hümayun karye-i Tırkovaç 28667

2. An-zeamet derliva-i Tırhala

Benam-ı şakird Süleyman. An şakirdan-ı Divan-ı Hümayun, karye.... 13 253

3. An-zeamet benam-ı şakird Mustafa. Der liva-i Paşa karye-i Viraçka tabii Usturumca, 10000

(Divan-ı Hümayun kâtiplerine (şakirt) Tırhala, Vilçitrın ve Paşa'ya bağlı köylerden gelir, maaş olarak zeamet bağlanmış. Zeamet 20 bin akçeden yukarı olması lazım. Muhtemelen başka köylerden de ilave edilmiştir.)³⁰³

303 Zeamet; geliri 20.000 ile 100.000 akçe arasında olan toprak dirliğidir. Zeametın senelik geliri 50.000 akçeden yukarı ise buna "ağır zeamet" denirdi. Bir tumar sahibi, terakki elde ederek zeamete yükslebildiği gibi yüksek ulûfeli birçok hizmet sahiplerine dirlik verildiği zaman zeamet tevcih olunurdu. Devlet merkezinde muhtelif hizmetlerde çalışan zeâmet sahipleri de mevcuttu. Bir zeâmet sahibi, sefer zamanında yıllık gelirinin ilk 5.000 akçesinden sonra, her 5.000 akçe için bir cebelü götürürdü. Bir zeamet münhal

1. c. İlmiye Sınıfı: Dinî bürokrasi

Osmanlı bürokrasisinde askerî ve dinî özellikler ağır bastığından zamanla iki ayrı bürokratik örgütlenme oluşmuştu. “Devşirme kul bürokrasisi” askerî ve idari hizmetleri, ulemanın temsil ettiği “Din bürokrasisi” de hukuki, dinî ve kültürel hizmetleri yürütüyordu³⁰⁴.

Siyasi-idari örgütün başı veziriazam olduğu gibi, dinî örgütün başı şeyhülislamdı. Şeyhülislam tabiri, Osmanlı Devleti’nin örgütlenmeye başladığı yıllarda tâzim lafzı olarak gayriresmi tarzda kullanılırdı. 1444’ten sona II. Murat zamanında devlet örgütünde şeyhülislamlık tabiri kullanılmaya başlandı. Fatih Kanunnamesi’nde şeyhülislam için, ulemanın reisi olarak takdim edilmekle, ilmiye sınıfının en yüksek makamını işgal eden kişiye verilen resmî bir unvan oldu. Şeyhülislam devlet yönetiminde etkinliklerini ve itibarlarını Kemal Paşazade ile Ebussuûd Efendi zamanında yakaladılar. XVI. yüzyılda önemleri daha da artmış ve XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislamlara danışmak bir gelenek hâline geldi. Ancak şeyhülislamın dahi atama yetkisi veziriazamda olduğu için devlet protokolünde şeyhülislamdan sonra yer alıyordu.

Şeyhülislamın yasama ve yargı yetkisi yoktu. Ancak yasaların oluşmasında önemli katkıları vardı. Asıl görevleri kendisine sorulan çeşitli konular hakkında dinin hükmünü açıklayan fetvalar vermek, müderris ve müftülerin atanmalarını, terfi işlerini yapmak, yani din bürokrasisiyle ilgili işleri yürütmektir³⁰⁵. 1574 yılına kadar müderrislerin, mevali denen kadıların ve müftülerin tayinlerini doğrudan sadrazamlar yaparken, bu tarihten itibaren bu yetkiler şeyhülislamlara verildi³⁰⁶.

İlmiye sınıfının personelini, yargı alanında görevli kadılar, naip ve diğer görevliler, eğitim alanında müderrisler ve dinî hizmet alanında müftüler, imam ve müezzinler oluşturuyordu ve kendi içlerinde silsile ve meratip vardı. Medrese tahsili görmeyenler ilmiye mensubu sayılmıyordu. Eğitim-öğretim, yargı, dinî, hukuki işler gibi birçok kamu hizmetleri ilmiye personeli tarafından yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti adli teşkilat bakımından birçok kaza bölgelerine ayrılmıştı ve kazaların mülkî idaresi kadılar tarafından icra edilmekteydi.

---

olunca, tımarlara ayrılması katiyen caiz olmayıp, gene zeamet olarak tevcih olunurdu. (Ancak bu tezkireli zeâmet içindi).

Zeâmetlerin hepsi serbestti. Yani rüsûm-ı örfiye ve rüsûm-ı şer’iyesinin hepsini zeâmet sahibi alır ve sancakbeyi ile subaşşar müdahale etmezlerdi. Başbakanlık Arşiv Rehberi, s.134

304 Dursun Davut, Osmanlı Devleti’nde Siyaset ve Din, s. 145.

305 A.g.e., s. 231-239.

306 Akgündüz Ahmet, Şer’iye Sicilleri, s. 66.

Kadılar kazalarda adli, idari ve beledi işleri yürüten en yüksek devlet görevlisi idi. Sadece padişaktan ve Divan'dan emir alır, kendi kazasında diğer devlet görevlilerine karşı sorumlu olmaksızın bağımsız hareket ederlerdi. Kadıların görev süreleri sınırlıydı ve derecelerine göre değişmekteydi. XVI. asırdan itibaren üç yıl olan görev süreleri daha sonra iki yıla indirilmiştir. XVII. asırdan itibaren ise bir senelik geçici bir süre için tayin olunur, lüzum görülür ise süreleri uzatılırdı. Kaza kadılıkları yirmi aydı. Sancak kadılıklarının müddeti ise on iki aydı. Mazûl durumdaki kadılar tâbi oldukları kazasker dairesine devam ederdi. Mülâzemet müddeti iki seneydi. İki senenin sonunda bir yere tayin olmak için, mazûl kadıların en kıdemlisi olmak gerektiği gibi, ayrıca ehliyet ve yerterliliği de göz önünde bulundurulurdu³⁰⁷.

İlmiye sınıfı mensuplarının yüksek tabakasına “ilmiye ricali” denirdi. Kendilerine mahsus “ilmiye kıyafeti” vardı. İlmiye kıyafeti sarık, cüppe ve şalvardı. Orta derecedeki ilmiye mensupları “cüppe” ile sokağa çıktıkları hâlde, ilmiye ricali “lata” yahut “biniş” giyerlerdi. Üst tarafı alaturka setre biçiminde olan latayı ilmiye mensubu gençler giyer, daha yaşlıları ise kolları daha geniş olan ve “babayani” denilen lata giyerlerdi. Yine gençler pantolon biçimindeki “elif şalvar.” giydikleri hâlde yaşlıları daha geniş olan alelâde şalvar giyerlerdi. Ricalin bir kısmı mintan üzerine ve cüppe altına kolsuz “haydariye” ve kışın kürk giyerlerdi. Eski zamanlarda genç, ihtiyar ilmiye mensupları “mest pabuç” giydikleri hâlde son dönemlerde ihtiyarlar “mest kundura”, genç ilmiye mensupları da “potin kundura” giyerlerdi³⁰⁸. İlmiye sınıfının toplum içinde sosyal itibarı oldukça iyiydi. Bunda padişah iradesinin bu sınıf karşısında âdeta sınırlandırılmış olmasının da payı vardı.

XVII. yüzyıl başlarına kadar ilmiye sınıfı mensupları, bilgi, ahlak, fazilet sahibi kimselerden oluşuyordu. Fetva makamına gelenler, uzun bir müddet azledilmiyordu. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ömrü boyunca fetva makamında kalmıştır. Daha sonraki dönemlerde eski kanunların tam uygulanmaz olmasından dolayı, bu makamlardan da yersiz görevden aziller olabilmiş, dalkavukluk ve iltimaslar ilmiye sınıfı arasında da artmıştır³⁰⁹. Ayrıca, 17. yüzyıldan itibaren ilmiye personelinin sayılarının artması ve yetişmelerinde önceki düzenin bozulması, ilmiye sınıfının itibar ve değerini düşürmüştür.

307 Özdeğer Hüseyin, 1463 - 1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, s. 3.

308 Pakalın M. Zeki, Tarih Deyimleri, c. II, s. 53

309 Danışman Zuhuri, Koçi Bey Risalesi, s. 19-23.

III.Selim zamanına gelindiğinde ilmiyenin öğretim kurumlarını teşkil eden medreselerde disiplinin kalmadığı, dünya ile bağıını kesmiş bir eğitim anlayışının geliştiği, kanunnameler bir tarafa bırakılarak zararlı geleneklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Tayin edilen bazı ulema, memuriyet yerlerine gidecekleri yerde ihtiyarlıklarını ileri sürerek İstanbul'da kalmak ve yerlerine “naip” adıyla vekil göndermek müsaadesini almış bulunuyorlardı³¹⁰. III. Selim, zafer için okunan dualar için para istendiğinde belgenin kenarına şu hattı yazmıştı:

“Bilmem hulûs ile mi kıraat olunmuyor. Yoksa erbabına mı tesadüf olunmuyor ki bir semeresi müşahede olunamıyor. Hoş imdi yine altı mah olunsun (altı aylık ücret ödensin) akçesi darphaneden verülsün. Akçe ile olan dua böyle olur.”³¹¹

1. d. Seyfiye Sınıfı: Askerî Hizmetler

Seyfiye, “ehl-i örf” olarak da bilinir ve veziriazam başta olmak üzere vezirler, sancakbeyi, beylerbeyi, tımarlı sipahiler vb. yönetici sınıfı da içine alır. Bu sınıflandırmada ise askerî hizmetler göz önüne alınarak değerlendirmeye esas alınmıştır.

İlk hükümdarlar Osman Gazi ve Orhan Gazi zamanında merkezî kuvvetlerle, aşiret kuvvetleri, tarikatlara ve Ahi teşkilatına bağlı kuvvetler orduyu oluşturuyordu. Askerî hizmetler gönüllüler tarafından yapılıyor, ihtiyaç kalkınca da herkes işinin başına dönüyordu. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde 60 yaşına kadar herkes askerdi. Ancak devletleşme sürecinde sınırlar genişledikçe bu şekilde sorunun çözülemeyeceği görülmüş ve düzenli ordunun oluşması zaruret hâlini almıştı.

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk düzenli kara kuvveti, yaya (piyade) ve müsellemlerdi (atlı). Bu kuvvet Orhan Gazi'nin veziri Alaeddin Paşa ve Çandarlı Kara Halil'in ön ayak olmalarıyla kuruldu. Ancak fetihlerle genişleyen Osmanlı Devleti'ne bu kuvvetler yetersiz kalmaya başladı ve I. Murat zamanında düzenli ordu Kapıkulu Ocağı meydana getirildi.

II. Beyazıt (1481-1512) zamanında büyük gemiler yapılmasıyla birlikte, “Azep taifesi” adı altında ilk denizci sınıfı ortaya çıktı. Kaptan-ı Derya veya Kaptan Paşa Osmanlı bahriyesinin en büyük âmiri ve donanmanın başkumandanıydı.³¹² Osmanlı Deniz Kuvvetleri, Karesi,

310 Karal, Nizam-ı Cedit, s.123-124

311 A.g.e.,s. 125

312 Abdurrahman Vefik, Kavâid Tekâlîfi, c. I, s. 284.

Menteşe, Aydın gibi denizci beyliklerin hâkimiyet altına alınmasıyla daha da güçlendi ve birçok yeni tersaneler kuruldu.

Akıncılar

Osmanlı ordusunun iki çeşit askeri vardı: Merkezde maaşlı Kapıkulu askerleri, eyaletlerde ise tımarlı sipahilerdi. Bir de düzenli ordudan sayılmayan “Akıncılar.” vardı. Bunlar, Osmanlı ordusunun öncü kuvvetleri olup, devletin kuruluşunda ve genişlemesinde çok hizmetleri görülmüştü. Akıncılar devletin daimi ordusundan değildi. Hatta maaş almadıkları gibi silah vb. teçhizatını da kendileri tedarik ederlerdi. Kışları kendi evlerinde ve kendi işleri başında olurlardı. Bununla birlikte örgütlü bir topluluktu. Akıncı olabilmek için hükümetin iznini almak ve defterlerine yazılmak gerekirdi. Akıncılar kanunu vardı. Akıncı beyini devlet seçerdi. Orduda yararlılık gösterenlere tımar verilirdi. Örgütte her on akıncıya bir onbaşı, her yüze bir subaşı, her bine bir binbaşı komuta ederdi³¹³.

Akınlar baharda ve yazda yapılırdı. Devlet nereye akınlar yapılmasını isterse çabuk ve gizli bir şekilde oraya akınlar yapılır, şehirlerde ve arazilerde tahribat yaparak düşmanı yıldırırlardı. Keşfe çok önem verirdi. 2-3 kişi önde keşif kolu olarak giderdi. Özellikle II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerindeki savaşlarda akıncıların çok önemli katkıları olmuştur. Otlukbeli Seferi’nde akıncılar, Kemah Erzincan bölgelerine akınlar yaparak ordunun önünü açmışlardır. İnebahtı Seferi’nde Venedik arazisine Mihaloğlu İskender komutasında akınlar yaptırılarak düşman kuvvetinin bir kısmı orada tutulmuştur.

Devlet akıncıları daha çok şu maksatlar için kullanırdı: Kendisine karşı harekât yapılacak devletin maddi ve manevi gücünü yıpratmak, düşmanın bir kısım güçlerini akıncılarla oyalamak, düşman müttefiklerinden gelebilecek yardımları önlemek gibi.³¹⁴

Yeniçeriler

Kapıkulu denilen ve I. Murad zamanında kurulan Yeniçeri Ocağı Selçuklular ve Memlukulardan örnek alınarak oluşturulmuştur. Yeniçeri Ocağının kuruluş sebeplerinin başında fütuhât için eldeki askerinin az oluşu ve hükümdarın emri altında daimi bir kuvvetin olması ihtiyacındandı. Edirne’nin fethinden sonra “pençik” denilen ve beşte bir olarak

313 Tarcan Kur.Yb.Necati, Akıncılar, s. 3-8

314 A.g.y

alınan esirlerin, Türk çiftçisinin hizmetinde üç beş sene yetiştikten sonra Acemi Ocağına, sonra da Yeniçeri Ocağına alınmaları kanun hâline getirildi³¹⁵. Kazasker Çandarlı Halil ile Karamanlı Molla Rüstem'in tavsiyesi ile devşirmelerden oluşan Acemi Ocağı ile Yeniçeri Ocağı kuruldu. Acemi Ocağı, Yeniçeri Ocağına asker yetiştirmek amacını taşıyordu.

Bizzat padişahın hizmetine ait olmak üzere yaya kuvvetlerden oluşan yeniçeriler, ilk teşkilinde bin kişi kadardı. Yeniçeri Ağası kumandasındaki yeniçeriler hükümdarın güvenliği yanında İstanbul'un asayişi ile de ilgileniyorlardı. Yeniçerilerin XV. yüzyıl ortalarında mevcutları on bine ulaşmıştı. XVIII. yüzyıl başlarında Prut /1711 ve Mora seferlerinde sayıları yüz binin üzerine çıkmıştı³¹⁶.

Kendilerine evvela Türk ve İslam terbiyesi verilip, harp eksersizleri yaptırılan yeniçerilerin, devlet parasıyla geçimleri temin edilir, başka işle meşgul olmalarına izin verilmezdi. Kendileri için hayatta en aziz mefhum ocakları ve meslekleri idi. Bu genel şartlara tabi olan yeniçeriler, şartlara riayet ettikleri sürece sırtı yere gelmez bir ordu teşkil etmişlerdi. XVI. asrın ikinci yarısına kadar askerî kanunlarda bazı tadilat ve ilaveler yapılmış fakat esaslar değişmeden, yeniçeriler mükemmel asker olarak kalmışlardır. Cesaret ve disiplinlerinden hiçbir şey kaybetmemişlerdir. Devlete yaptıkları hizmetler yüzünden şöhret kazanmışlar, imtiyaz elde etmişlerdir. Bu sebepten diğer ocak mensupları ile halktan yeniçerileri kıskananlar olmuş, yeniçeri olmak hem şerefli hem de kârlı telakki edilmeğe başlanmıştı³¹⁷.

Yeniçerilerin bazı âdet ve merasimleri vardı. Ocağın âdet ve merasimine son derece itina olunurdu. İtiyadın en cüzi bir kısmının terk ve ihmal edilmesi katiyen affolunmazdı. Bu âdet ve merasimlerin bazısı kanun bazısı teamüldü.

Yeniçerilerin zabitanı dâhil hepsi sakalsızdı. Başlarını tıraş etmek usuldeni. Ancak tepelerinde bir tutam saç bırakırlar, bıyıklarını ölçülü olarak terbiye ederlerdi. Mütekait olanlar ancak sakal bırakırlardı. Evlenmemek de kanun gereği idi, ancak sonraları evli olanlar da ocağa dâhil olmaya başlamışlardı. Tayinatlarında ve ulufe tevziatlarında ayrı ayrı usuller ve merasimler vardı. Ulufe senede dört defa verilirdi ve verileceği günün mutlaka salı olmak kaidedeni. Ulufe defterleri, zabitleri önünde

315 Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, s.144-146

316 Halaçoğlu, Devlet Teşkilatı, s. 44-53.

317 E.Z.Karal, Nizam-ı Cedid, s.8

yeniçeri efendisi tarafından sadrazama takdim olunurdu. Yeniçeriler ulu-felerini almak üzere Saraya gelirler, Divan-ı Hümayun üyeleri de onları Kubbealtı'nda beklerlerdi. Sarayda yemek yer, çorba içerlerdi. Çorbalarını içmeleri yeniçerilerin itaatine delalet ederdi, çorba yememek isyandan sayılırdı. Çorbalarını içtikten sonra şükranе olarak kurbanlar kesilir, akçe keseleri hazırlanırdı. Bu arada başçavuş “Gülbank” çeker idi:

“Allah, Allah illallah!

Baş üryan, sine püryan, kılınç al kan. ....Gülbank Muhammedi nurunu görem. Ali pirimiz, Hünkâr Hacı Bektaş Veli demne devranına hu diyelim hu.”

Bundan sonra ulufe torbaları getirilerek yeniçerilere dağıtılırdı. Yeniçerilere ulufeden başka et, ekmeğ gibi tayinatlar da verilirdi³¹⁸.

Padişahların da ulufesi vardı. Bunlar birinci ortada kayıtlı olduklarından yeniçeri ağası kıyafetinde kışlaya gider bizzat ulufesini alır, yeniçeri ağasının takdim ettiği bir bardak şerbeti hayvan üzerinde içerdi. Bu şerbet merasimi padişahın ocağa olan emniyetini gösterirdi.

Yeniçeriler kazanlarına da son derece riayet ederlerdi. Çünkü kazanlar birbirine bağlılıklarını ifade ederdi. Kazanlarını kışlalardan kaldırıp At Meydanı'na (Sultanahmet Meydanı) çıkarmak isyan alameti sayılırdı. Keçecizade İzzet Molla bu konuda şu mısraları yazmıştır:

Koyup kaldırmada ikide birde

Kazan devrildi söndürdü ocağı³¹⁹.

Yeniçerilerin âdet ve merasimlerinin oluşmasında Ahilik teşkilatının, sonra da Bektaşî tarikatının etkisi olmuştur.

“Bizzat Ahi reisi olan Osmanlı hükümdarı I. Murad Bey'in bu riyaseti hangi vasıta ile elde ettiğini bilmemekle beraber Osmanlı Devleti'nin Ahilik³²⁰ üzerine müesses olduğunu vâzıh bir surette görmekteyiz. Orhan Gazi teşkilatını yaparken Ahi nüfuzundan ve bizzat yukarıda isimlerini saydığımız Ahilerden istifade eylemişti; nitekim yaya askeri teşkilinde bu askere Ahilerin serpuşu olan beyaz börtü giydirmişti. Ahi reisi olan Murad Bey de

318 Ahmed Reşid, Mükemmel Tarih-i Osmanî, c. I, Dersaadet 1328, s. 462

319 A.g.e., s.451-462

320 Fütüvvet teşkilatı Anadolu'da Ahiliğe dönüşmüştür. Arapça “feta” yiğitlik, cömertlik, diğerkamalık mana kümesi etrafında toplananların oluşturduğu fütüvvet teşkilatı, Türkçe aynı anlamda “ahilik” olarak gelişme göstermiştir. Başta esnaflar olmak üzere idareci, asker, hukukçu ve eğitimci zümreler, bu teşkilat bünyesinde toplanmışlardır. (Mehmet Saffet Sarıkaya, Fütüvvetnamelere Göre İnanç Motifleri, s.,1-28)

Yeniçeri Ocağını kurduğu zaman bu yeni askere de beyaz börkü serpuş olarak giydirmişti. Yine bu hükümdar kendi zamanındaki Ahilerin reisi olduğuna dair mühim bir vesikaya³²¹ malik olduğumuz gibi hükümdarın Ahi Musa'ya vakıf yaptığını da görmekteyiz. Bu tarihten sonra (takriben on beşinci asrın ilk yarısı içinde) umumi ismi Babaî olan tarikat, asıl ismini bırakarak, Babaî şeyhlerinden olan Hacı Bektaşî Veli'nin ismini alıp, Bektaşilik ismi altında yayılmaya başlarken Ahilik de artık eski kuvvetini kaybetmiş bulunuyordu³²².

Anadolu'da olsun Rumeli'de olsun din uğruna pek çok gazalar yapmış, kanunlara ve subaylarına itaatli yeniçerilerin arasına yol, erkân, namus ve salabet nedir bilmeyen kimseler karışmaya başladıktan itibaren savaşlar kaybetmeye başladığını çeşitli hat'larında belirtmiş olan III. Selim, bir hattında şunları ifade etmiştir:

“...bizim seferlerimizi gören sefer yok zanneder. Maazallah Te-âla devlete tezelül gelse yalnız bana raci olmayıp cümlenize aid olur. Nasihatimi yerine getirecek hizmete çalışınız. Ben de sizin birinizim. Beraber çalışırım. Dinimiz hizmetine şu şerefe ikdam-ı tam ve düşmanlardan avn-i hakla ahz-i intikam edelim. Ben gece ve gündüz Cenab-ı Haktan niyaz edip ruz-i şep ağlayıp diyorum ki 'Ya Rab! Beni böyle rüsva-yı cihan edip kâfire mağlup ve perişan etmeden ve zaman-ı devrimde ümmet-i Muhammed'in böyle perişanlığını görmeden ilâhi sen beni bir iki gün mukaddem helak ve cism-i hayatımı hakeyle' diyüp Cenab-ı Hakka niyaz ve say ve himmet ediyorum. Siz de Rızalillahi Teâla say ve himmet edesiniz. Böyle âdâ-yı dine rezil olmak şan-ı devletimize ve dinimize layık değildir. Ben dünyaya bakmağa hicap ediyorum.”³²³

III. Selim, vaziyetin yalnız hatt-ı hümayun yazmakla düzeltilemeyeceğini, ocakların kendileri bu ıslahatı yapamayacağını anlayınca Yeniçeri Ocağının yerini alacak Nizam-ı Cedit Ocağının kurulmasını istedi. Bostancı Ocağı'na bağlı olarak kurulan bu ocak, evvela İstanbul'da 1600 kişinin talim ve terbiyesiyle başladı. Nizam-ı Cedit askeri 12.000 kişi olacaktı³²⁴. III. Selim'in bu teşebbüsü başarısız olduğu gibi kendi canına da mal olmuştu.

321 Vakf-ı evlad-ı Âhi Musa... Gelibolu Defteri 436, Başvekalet Arşivi Tapu Defteri, c. I, No:4, Murad Bey'in aynı zata verdiği vakfiye sureti.

322 Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları, s.148

323 Karal E.Ziya, A.g.e., s.23-24

324 A.g.e., s.51

Yeniçeriler, doğrudan siyasete katılan, devlet adamlarını tayin ve azlettiren, padişahları tahttan indiren veya tahta çıkaran bir kuvvet hâline geldiler. Zaman zaman ocağın düzeltilmesi çalışmaları yapılmışsa da neticeye ulaşamadı. Bu sebeple II. Mahmud devrinde 15 Haziran 1826'da "Vaka-i Hayriye" ile Yeniçeri Ocağı kaldırıldı³²⁵.

Eşkinici Ocakları tesisini bahane ederek, Babiâli ve Ağa kapısını basan yeniçerilere karşı şeyhülislamın fetvasıyla halk da ayaklanarak Sultanahmet'teki kışlaları topa tutulup binlercesi telef edildi ve bu ocak tarihe karıştı. Yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adında yeni bir askerî sınıf ikamesi ilan olundu³²⁶. Artık İstanbul'da yeniçeri yoktu. Fakat vilayetlerde ciddi sayıda yeniçeri bulunuyordu. Padişah, Yeniçeri Ocağının ebedi olarak ilga edildiğini ilan etti. Toplanan bir şura meclisinde de oybirliği ile alınan kararda, hiçbir zaman yeniçeri adı ve alametleri anılmayacak ve kullanılmayacaktı. Aksi şekilde hareket edenler şiddetle cezalandırılacaktı. Osmanlı bayrağı altında İslamlık uğrunda döğüşmüş olan meşhur muhariplerin geride kalanlarından bazıları asayiş bozucu bir unsur, İslam düşmanı, kollarına dağlattıkları haclarla dolaşan gizli Hristiyanlar ve Yunan parasıyla satın alınmış casuslar olduğu ortaya çıkmıştı³²⁷.

Tarihçi Ahmed Rasim, Yeniçeri Ocağının bozulmasının III. Mehmed zamanında olduğunu kaydeder:

Halktan ayaklanan bazı kişiler yeniçeri olmak istemekte, padişah da buna olumlu bakmaktaydı. Yeniçeri Ağası Ferhat Ağa, ocak zabitleriyle yaptığı istişarede, hepsinin ortak görüşüyle Böyle olursa ocağımıza ecnebi ve bigâne girer. Ocakta cari olan kanun ve kaide elden gider. Devlet-i Aliyye'ye bunun zararı vardır deyip razı olmamaları üzerine Yeniçeri Ağası azledildi. Sonra gelen ağalar yeni birtakım bidatlar ihdas ederek, kanun hercü merç oldu. Kanuna muhalif olarak on binden fazla kuvvet-i beden sahibi emekli edildi. Beytûmal-i Müslimin bu yolla zayı oldu. Çavuşlar üç kişi iken birden kırk elli oldu. Velhâsil lâşe-i dünya için kimi azl, kimi nasb olunup, nice müstahaklar emekli edilip, yerlerine namüstehaklar getirildi. Mezhep ve milleti bilinmeyen şehir oğlanı Türk, Çingene, Tatar, yol kesici, Ecnebi vb. Yeniçeri Ocağı'na dâhil edildi. Fitne ve fesat arttı. Nizam ve intizam bertaraf oldu³²⁸.

325 Halaçoğlu, A.g.c., s. 45-53.

326 Ahmed Reşid, Tarih-i Osmanî, c. I, s. 447-448

327 Yorga, Tarih, c. V, s. 319

328 Ahmed Rasim, Osmanlı Tarihi, I, s.338-341

Tımarlı Sipahiler

Osmanlı ordusunun en büyük kısmını tımarlı sipahi denilen atlı ordu teşkil etmekteydi. Tımarlı sipahiler, kapıkulu sınıfları gibi maaşlı değildi; hizmetleri karşılığında devlet onlara toprak verirdi. Toprağın üzerinde köylü vardı, vergiyi ise tımarlı sipahi toplardı. Bu toprak geliri ile sipahi hem kendini geçindirir, hem de atları ve silahları devamlı harp için hazır bulundururdu. Tımar, ordunun er ve subaylarına sürekli askerlik hizmetlerine ve kendilerinin ve adamlarının harbe hazır olmaları, sefere çıkarıldığında hazineye yük olmadan getirdikleri silah, malzeme ve yiyeceklere karşılık ödenen bir maaş gibiydi. Bir tımarın ilk üç bin akçalık çekirdek kısmına “kılıç”, gerisine “terakki” denilirdi. Zira her üç bin akçe için sipahi yanında kendisi gibi atlı ve teçhizatlı bir asker getirmeğe mecburdu. “Cebelü” denilen bu erler, sipahinin çocukları, kardeşleri, akrabası olacağı gibi, toprağı işleyen herhangi bir kimse de olabilirdi.

Eyalet askerî teşkilatını oluşturan tımarlı sipahilerin, Osmanlı toprak düzeninin oluşmasında önemi büyüktü. Toprağın işlenmesinden, çalışma düzeninin tesisine; vergilerin toplanmasından, asayişin sağlanmasına kadar önemli görevler üstlenirlerdi. Sefer zamanı ordunun en büyük bölümünü tımarlı sipahiler oluşturmaktaydı.³²⁹ Tımarlı sipahilerin en önemli özelliği, bunların normal zamanlarda üretim faaliyetlerini sürdürmeleri; yeniçeriler gibi sürekli askerlik yapmamalarıydı.³³⁰

329 Şeref, Tarih, c. I., s. 292.

330 Tımar; herhangi bir toprak parçasının veya parçalarının senede 20.000 akçeden az olan gelir miktarının muayyen bir vazife ve hizmet karşılığında ve belli şartlarla bir şahsa münteriden veya birden fazla kimseye müştereken tahsisi hakkında kullanılan bir tabirdir.

Osmanlılarda tımar sahibi, kendisine tahsis olunan arazinin rüsüm-ı şer'iyesini tamamen ve rüsüm-ı örfiyeden tekâlif kısmını tımarın nevine göre eyaletin kanunnâmesinde tasrih olunan miktarda alırdı. Sefere giderse yanında yıllık geliri nispetinde silahlı ve iyi yetişmiş “cebelü” denilen süvari askeri getirirdi.

Tımar sahipleri, her eyalette bulunan ve o eyaletin tahrir defterine göre tımarlara ait her çeşit malî işleri tedvir eden kimselerdi. Bunlar, mirî toprakları devlet namına tasarruf ederler ve “sâhib-i arz” diye anılırlardı. Köylüyü himaye etmek, ona daha iyi şartlar temin ederek toprağı arzuyla bağlamak ve ziraatı geliştirmek tımar sahibinin kendi menfaati icabı idi. Umumiyetle tımarlı sipahilere; zeamet orta derecedeki memurlara; has ise hükümdar, vezir, beylerbeyi gibi yüksek kademedeki devlet adamlarına verilirdi. Bu tevcihâta ait kayıtlar Defterhâne’de tutulur ve “Ruznamçe” adı verilen defterlere kaydolunurdu. Tımar ruznamçe defteri iki tahrir arasındaki günlük muamelâtı ihtiva ederdi. Tevcih, nakil, terfi, becayış gibi sebeplerle hazırlanan tımar beratları günü gününe bu defterlere kaydedilmiştir. Ruznamçe Defterleri, bilhassa devletin ilk dönemlerinden itibaren yapılan tevcihlere ait olmaları ve vilayet vilayet ayrılmış bulunmaları dolayısıyla çok önemlidir.

Defterhâne’nin günlük muamelâtıyla ilgili tutulan bu defterler, Defterhâne’nin ve dolayısıyla tımar sisteminin en önemli kaynaklarıdır. Tımar almaya hak kazanmış kişinin berat alabilmesi için Defterhâne tarafından verilen tezkire suretlerinin olması gerekir.

Gerileme döneminde tımarlar, askerlik hizmeti gibi devlete hizmet eden yararlı kişiler yerine, ehil olmayan kişilere verilmeye başlanmıştır. 1144/ 1731 tarihli bir layihada bu durum özetle şöyle dile getirilmektedir:

Zeamet ve tımar tevcihatı alay beylerinin arzlarına münhasırdır. Züema ve erbabı tımar sancağında alay beyinin bayrağı altında mevcut bulunması şart iken, bunlara riayet olunmaksızın vüzera, mirimiran, ayan ve rical-i devletten bazıları arzuhâl ile zeamet ve tımar almakta, fakat sancağında oturup beklemediğinden, vakt-i seferde alay beyi bayrağı altında mevcut bulunmamaktadır. Tımarlar ehil olmayan kimselere verilip her iki üç ayda bir menfaat için sebepsiz azl ve tebdil olunmaktadır. Bundan dolayı Osmanlının böyle mümtaz ve mutena askerinin moral ve sevinci yok olduğundan, bu da din ü devlete zarar veren bir keyfiyettir. Layihada özellikle zeamet ve tımarların kesinlikle her arzuhâl verip isteyene tevcih olmayıp, alaybeyinin arzı ve onayı ile dağıtılması istenmektedir.³³¹

Yeniçerilerle tımarlı sipahilerin zaman zaman çatıştıkları da olmuştur. Tarihte bilinen yeniçeri-sipahi çatışmalarından biri Sadrazam Sofu Mehmed Paşa zamanında gerçekleşir. Paşa aslında sipahiden yetişme olduğu halde bunlara pek yakınlık göstermediği gibi arka planda tutmaya başlayınca, sipahiler paşaya karşı nefret etmeye başlamışlardır. Ayrıca Sultan İbrahim'in hâl'inde yeniçeriler fevkalade temeyyüz ettiğinden, sipahilerin ehemmiyetleri kalmamış gibi anlaşılmaya başlamıştır. O zamanın kaidesine temeyyüz etmek ve nüfuz sahibi olmak yani öne çıkmanın bir şartı bir fesat çıkarmak olduğundan 1049. Recep / Mart 1693'de sipahiler, Üsküdar'da toplanarak bazı isteklerde bulunmuşlardır. Enderun ağalarının da katıldığı sipahiler, kendi haklarını, terakkilerini istemek yerine, Sultan İbrahim'in kanını dava etmişlerdir. Taşradan da sipahiler gelmeye başlayınca olay büyümüş, Bıyıklı Mahmud namında eski zorbalardan biri bu cemiyeti idare etmeye başlamıştır. Bir aralık ulemanın sipahilerin bağı ve asi olduklarına dair fetva verdikleri duyulunca dağılmaya başlamışlarsa da sipahiler yeniden Atmeydanı'nda toplanmışlardır. Yeniçeriler, sipahilere karşı

Bu defterler tımarlarla ilgili en son bilgileri ihtiva ettiğinden tımar sisteminin kontrolü açısından son derece ehemmiyetlidir. Tımar ruznamçe defterleri tımar sistemine paralel olarak çok erken tarihlerde tutulmaya başlanmış olmalıdır. Fakat elimizde en erken tarihli defter II. Bayezid devrine aittir. Bu defterler tımar sisteminin sona ermesine kadar kullanılmışlardır. (Başbakanlık Arşiv Rehberi, s. 134)

331 BOA., Tahvil ve Nizam Defteri, No: 84, s. 4-5

harekete geçseler de sipahiler, ok yağmuru ile yeniçerileri püskürtmüşlerdir. Yeniçeriler tekrar gayrete getirilip ilerlemeye başlayınca önlerine gelen sipahiye öldürmüşlerdir. Yeniçeriler ve sipahiler arasındaki bu mücadelede takriben üç bin kişi ölmüştür³³².

I. Murad Han zamanında tesis edilen sipahilerin Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında büyük hizmetleri görüldü. Asırlar boyunca sipahiler, memleketin en uzak köşelerine kadar yayılıp, köylüyle iç içe yaşadı ve uzun müddet ziraat iktisâdiyatın ve devlet toprak siyasetinin faal mümessilleri rolünü oynadı. Padişahın, devletin en ücra köşelerindeki sadık temsilcileriydiler. Köylerin bayındır hâle gelmesinde her türlü yardımda bulunurlardı. Sefer ilân edilince de sipahiler, seraskerin bulunduğu yere gelir, yoklama olurlar, dirlik sipahileri ve cebelileri ayrı ayrı deftere yazılırdı.

Tımarlı sipahilerin “Geri plana atılıyor.” kaygısı gerçek olmuş 17. asrın son yıllarında, hele 18. asırdan itibaren sayıları önemli ölçüde azaldığı gibi daha çok geri hizmetlerde istihdam olunmuşlardır. 1840'lı yıllarda birçokları emekliye sevk edilen tımarlı sipahilerin, 1850'lerden sonra tımar sisteminin sona ermesiyle birlikte tamamen tarihe karışmışlardır.

Yeniçeri ve tımar sisteminin bozulması sebebiyle devlet ihtiyaç duyduğu askeri temin edemeyince, ayanların nüfuzundan istifade yoluna gitmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında hükûmet, kaza merkezlerinde idareyi ele geçirmiş olan ayan ve mütegalibeye başvurarak para ve asker teminine çalışmıştır. Bu durum, ayanların taşrada idareye tamamen hâkim olmalarını sağlamıştır. Bu durum II. Mahmud'un 1808'de Rumeli ve Anadolu'daki ayanlarla “meşveret-i amme” adı verilen büyük bir toplantı yapmasını ve Sened-i İttifak imzalamasını netice vermiştir.

Yavuz Sultan Selim zamanında asâkir-i muntazamanın sayısı:

Yeniçeri: 12 000,	Silahtar: 5000,
Azab: 30 000,	Ulufeciyan-ı yemin: 1800,
Sipahi: 7 000,	Ulufeciyan-ı yesar: 1800,
Gureba-yı yemin: 1000,	Gureba-yı yesar: 1000
Akıncı: 40.000,	Rumeli Tımarlı ve züeması: 14.000,
Anadolu tımarlı ve züeması: 14.000 ³³³ .	

332 Ahmed Reşid, Tarih, I, s.158-161

333 Ahmed Rasim, A.g.e., s.182

2. Kariyer Sistemi

Kariyer, kişilerin çalışmakta olduğu 6rg6t içindeki işin gerektirdiği bilgi, yetenek ve tecr6belerle y6kselme ve ilerleyişini ifade eder. Kariyer, kişinin kendi kişiliğinde, çalışma hayatında yerini bilmesi, gelecekte ne olabileceğini ne istediğini belirleyebilmesi ve 6rg6t amaçları ile kişi amaçlarının uyarlanması açısından 6nemlidir³³⁴. Memur, kamu hizmeti hiyerarşisi içinde kendine bir kariyer edinmeye çalışır. Daha k66k 6nemsiz g6revlerden daha y6kseklere doğru ilerler. Genel anlamda bir meslek veya meslekler sistemi demek olan kariyer, bir meslekte uzmanlaşmak ve bilgisini geliştirmek demektir.

Kariyerlerin belirlenmesi, benzer iş veya hizmetlerin sınıflandırılması ve aynı zamanda liyakat y6ntemlerinin uygulanması ile m6mk6n olabilmektedir. Bu 6 sistem birbirini tamamlar 6zelliktedir. Sistemin en 6nemli 6zelliği, benzer iş veya hizmetlerin bir arada olmasıdır. Kişilerin stat6 ile tayin ve tespit edilecek yol ve y6ntemlere g6re çalıştırılması, genel ve 6zel nitelik ve koşullara sahip olmasının istenmesi, ihtisaslaşma, hizmet içi ve dışı eğitime 6nem verme, kariyer hizmetinde s6rekli çalışma, hizmetlerde 6nem, sorumluluk ve g6l6k açılarından bir derecelendirmenin var olması bu sistemin en 6nemli 6zellikleridir. Osmanlı Devleti'nde de sınıflandırma temeline oturtulmuş bir kariyer sistemi vardır³³⁵. Fatih Kanunnamesi'nde sınıflama esası 6zerinde oturtulmuş kariyer çizgileri anlatılmaktadır.

“...ve mal defterdarları, başdefterdar olmak yoludur. Defterdarlığa 6 paye ile çıkarlar. Evvela defter emini, defterdar olmak kanunumdur. 6 y6z akçeli kadı dahi defterdar olmak kanunumdur. 6 y6z akçeli kadı dahi beş y6z akçeli kadı mertebesindedir. H6l6 6 y6z akçeli kadı bir kimesne vardır. 6 y6ze vardıktan sonra mal defterdarı olmak kanunumdur. Reis6lk6ttap dahi riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur.”³³⁶

Kılıç, kalem ve ilim yollarından oluşan kariyer çizgileri 16. y6zyıla kadar i içeydi. M6derrisler, nişancılar, kadılar defterdar olabilirdi. Vilayet y6netimine 500 akçe d6zeyindeki ilmiye mesleğinin y6ksek r6tbeli 6yeleri y6kselebiliyordu. Beylerbeyiliğine y6kselmenin ilk ve en yaygın biçimi sarayda asker6 kariyer sahibi olmaktı. Bununla birlikte saray ve merkez6 b6rokrasi hizmetinde asker6 kesimde olan ve olmayan çok

334 Sabuncuoğlu Zeyyat, Personel Y6netimi, s. 69-70.

335 Kalkandelen, Personel Y6netimi, s.117.

336 Akg6nd6z, Kanunnameler, c. I, s. 322, m. 22.

çeşitli personele beylerbeyilik yolu açtı. Beylerbeyiliğine yükselmenin ikinci yolu maliye ya da kalem hizmetinde olmak üzere bürokraside ilerlemektir. Devlet hizmetinin bu dalı da ilmiye üyelerine açıldı³³⁷.

Dini ve yönetim bürokrasisi rasyonel esaslara oturtulmuştu.

“Her iki kurum da üyelerinin var güçle çalışmalarını sağlayacak ödülleri ve terfi sistemlerini işletir, üyeleri kendi kapasitelerini geliştirsinler ve kurumlarına yararlı olabilsinler diye her türlü imkânı sağladılar.”³³⁸

Osmanlı kâtiplik hizmetleri de bir kariyer gerektiriyordu. Kalemliye personeli 12-13 yaşlarında şakird³³⁹ (öğrenci) olarak kalemlere devam etmeye başlar, aşağıdan yukarıya doğru mülazım, kâtip, halife, serhalife, mübeyyiz, şerhli, bu arada mensup olduğu kalemin özelliğine göre, ilamcı, tezkireci, ruznameci, kesedâr ve en yüksek kariyer noktası olarak reisülküttaplık makamına kadar yükselirlerdi. Aynı şekilde diğer hizmet sınıflarının da kendi içlerinde bir kariyer sistemleri vardı.

3. Liyakat Sistemi

Liyakat, belirli bir iş veya hizmetin gerektirdiği niteliklere ve özelliklere (öğrenim, bilgi, tecrübe, beceri, vb.) sahip olmayı ifade eder. Liyakat sistemi, işe alınmada, hizmet ile hizmeti yapan kişinin özellikleri arasında ahengin olmasında, objektif ve adil bir fırsat eşitliğinin sağlanmasında ve personelin gerçek moral ve fikri değerinin objektif metotlarla ölçülmesinde önem taşımaktadır³⁴⁰. Liyakat sistemi olmayanca kayırma, iltimas veya despotluk ve bunun sonucu olarak da iş ve hizmetlerde aksama, başarısızlık olur.

Osmanlı devlet yönetiminde uzun bir dönem liyakat sistemine önem verilmiştir. Özellikle devşirme sisteminin kurulmasıyla gayrimüslim çocuklar seçilerek bizzat sarayda bilgi ve beceri yönünden yetiştirilmiş, liyakat sahibi olmaları sağlanmıştır. Sonra kabiliyetlerine göre askerî ve sivil işlerde istihdam edilmiş, en başarılı olanlar en üst göreve kadar çıkabilmiştir. Devşirme sistemi liyakat sisteminin iyi işlemlerini sağlamıştır. Bu sistem ile büyük ailelerin veya hatırı sayılır kişilerin kayırma sistemi önlenmiş, bir köylünün çocuğu en üst makamlara kadar liyakati sayesinde yükselebilmiştir. Busbecq, bu konuda şunları yazmıştır:

337 Fleischer, Cornell, *The Historian Mustafa Âli*, s. 191-193.

338 Lybyer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, s. 214-215

339 Tanzimat'tan sonra şakird yerine “mülazım” denilmeye başlanmıştır.

340 Kalkandelen, *Personel Yönetimi*, s. 120.

“Türkiye’de şahsî meziyet ve kabiliyetten başka hiçbir şeye kıymet verilmez. Bunun yegâne istisnası Osmanlı hanedanıdır. Nesep ve irsiyet bir şey ifade etmez. Herkes liyakat, bilgi, ahlak ve seciyesine göre bir mevkiye tayin edilir. Ahlsız, bilgisiz ve tembeller hiç bir zaman yüksek mevkilere çıkamazlar. Osmanlıların muvaffakiyeti ve bütün dünyaya hâkim bir ırk olmalarının hikmeti budur. Türklerin en büyük düşmanı iltimastır.”³⁴¹

Liyakate dayalı terfi sisteminin daha öğrenim aşamasında başladığını belirten Lybyer, Kanunî dönemindeki liyakat sistemi hakkında şunları kaydeder:

“Sistem liyakati ödüllendirecek, yetenek, çaba ve yeterli donanımla beslenen her türlü hırs ve özlemi doyuracak biçimde düzenlenmiştir. Liyakati ödüllendirmenin iki yolu vardı. Biri terfi ettirmek şeklinde manevi, diğeri de maddi idi. Enderun’dan geçmiş iç oğlanları sultanın tahtı dışında her makama erişebilirlerdi. Yükselme kesinlikle rastlantıya dayalı veya otomatik değildi. Her aşamada büyük bir titizlik ve akıllılıkla yönlendirilip gerçekleştirilirdi. İslamiyet kurumu, temelde demokratik bir yapıydı. Osmanlı Devleti’nde Peygamberin doktrinlerine bağlı olan herkes mutlak bir birlik, dayanışma ve uyum içindeydi. Allah’ın önünde bütün müminler eşitti ve sistem içinde onurlu mevkilere yükselmede hepsinin eşit imkânı vardı.”³⁴²

Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar bu sistemlerin ciddiyetle uygulandığını o dönemlere ait bazı kaynaklardan anlamaktayız. Gerek Koçi Bey Risalesi’nde, gerekse Mustafa Âli’nin şikâyetlerinin yer aldığı eserlerinde, önceden kanunların ve sistemlerin nasıl uygulandığı anlatılmaktadır. Bu eserlerde kariyer ve liyakat sistemlerinden uzaklaşmanın felaket getireceği belirtilerek, tekrar eski düzenin sağlanması istenmektedir.

Mustafa Âli, 16. yüzyılda bürokraside önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıydı. Devlette bozulmanın başladığı bu dönemde Âli, kariyer ve liyakat sistemlerinin işlemediğini, cahil kimselerin önemli görevlere getirildiğini, rüşvet ve iltimasın yaygınlaştığını belirterek bu durumdan şikâyetçi olmuştur. Âli, şikâyetlerini dile getirirken, aynı zamanda eski kanunların sağlamlığını da vurgulamıştır. Âli, tekrar kanunların işlenmesi, herkesin kanunlara uyması hâlinde, arzu ettiği

341 Ogier Chiselin De Busbecq, *Türk Mektupları*, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, s. 55.

342 Lybyer, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yönetimi*, s. 82-84, 211.

profesyonel hükûmet hizmetlerinin olabileceğini belirtmiştir. Âli'ye göre bunlar olmadığı müddetçe moral bozukluğu ve başarısızlığın devam edeceği muhakkaktır³⁴³.

Mustafa Âli'nin dönemine kadar işleyen düzenli bir terfi sitemi vardı. Ancak genişleyen bürokraside, istek ve şartların değişmesiyle kanun yapma ve uygulamada şartlara ayak uydurulamamıştı. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra çabuk gelişen bürokraside, terfi ve liyakat sistemleri uygulanamamış ve rüşvet yaygınlaşmıştır³⁴⁴.

17. asırda, IV. Murad zamanında sarayda önemli görevlerde bulunmuş, Koçi Bey'in tespitlerinde de aynı şekilde kariyer ve liyakat sistemlerine, kanunlara uyulması konusuna vurgu vardır. Koçi Bey, devlet idaresinde meydana gelen boşlukları görmüş ve bir felakete doğru gidildiğini padişaha bir risale ile sunmuştur. Bu risalede Mustafa Âli'de olduğu gibi eski düzene bir özlem vardır. Koçi Bey, ilmiye sınıfının hangi terfi metotlarıyla yükseldiklerini ve yetiştiklerini anlatarak,

“Giderek her işe hatır karışmakla ve her işe göz yummakla hak sahibi olmayanlara hadden aşırı mevkiler verilip, eski kanun bozuldu. Kazaskerler dahi az zamanda yersiz olarak azil olunmakla işlerinde tama' sahibi ve haris olanlar bulunduğu mevkii ve fırsatı nimet bilip, memuriyetlerin çoğunu rüşvet ile ehliyetsizlere verir oldular.”³⁴⁵ demiştir.

Ayrıca devşirme sistemi bozulmaya yüz tutmuş ve 17. yüzyılda da görülen, fakat 18. yüzyılda iyice belirgin duruma gelen, makamların olmasa bile birtakım mesleklerin miras yoluyla kuşak değiştirmesi eğilimi güç kazanmıştır³⁴⁶.

Devlet yönetiminde liyakat sisteminin bozulmasının önemli sebeplerinden biri olan padişahların gevşekliğinden ve tabiatından kaynaklanmasına Celalzade (1494-1567) şöyle işaret etmektedir:

“Kısaca Bayezid Han'ın saltanatının başlarında eski tarz, bir müddet süre gelip, yerleşmişken, rahmetlinin yaratılışında bir çeşit gevşeklik vardı, tabiatındaki düzen eksikti. Memleket işlerine yönelmeyip, giderek sarayda vezirliğe layık olma düşüncesi bırakılıp, Amasya da şehzade iken, içeri hizmetlerinde bulunan bazı kullarını çabucak üstün mevkilere eristirdi. Harem ağaları

343 Fleischer, *The Historian Mustafa Âli*, s. 191-192.

344 A.g.e., s. 226.

345 Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, s. 20-21.

346 Walter F. Weiker, *Modernization and Reform*, s. 458.

grubundan bir kısmını da vezirlik koltuğuna getirip, tedbirli bir müşir yaptı. Sarayda beslenmiş boş kafalar, saltanat işlerinden habersizlerdi. Hilafet üslûbunda nâmsızlar, işleri yürütmeye anlayışsız, akli kısa, ülke düzeni ile ilgili düşüncelerde kalpleri zayıf, ilmi cılız kimseler vezirlik koltuğunda tam yetki sahibi oldular.”³⁴⁷

Devletin yıkılmasının en büyük sebeplerinin biri, bu sisteminin bozulmasıdır. Liyakat sistemi işlemeyince adama göre iş, rüşvet ve iltimaslar artmıştır. Memurlar yetkilerini kötüye kullanarak, halka zulmetme noktasına kadar gelmiştir. General Jozep bu konuda şunları kaydeder:

“Vilayetlerini birbirini ardına kaybeden ve 650 yıl Asya, Afrika ve Avrupa’da zaferler kazanan Türkiye’nin şimdi küçük bir kara parçasına sıkışıp kalmasının sebebini münevverlerin düşünce eksikliğinde, memurların kötü idaresinde aramak lazımdır.”³⁴⁸

Cevdet Paşa da gerileme dönemindeki devlet yöneticilerini suçlamaktadır paşaya göre devlet vükelası artık kendisi için çalışmakta ve varlık sahibi olmanın yollarını aramaktadır. Onun için edindikleri servet ve ihtişam halkı rahatsız eder olmuştur. Bazı memurların zevk ve sefaya olan düşkünlüğü devlet işlerinin sekteye uğramasına sebep olmaktadır. Babıâli memurları devlet işlerini kendi evlerinde yapmaya başlayarak, geceleri eğlence yerlerine gider olmuşlardır.³⁴⁹

Ehliyet ve liyakat sistemlerinin uygulanması sayesinde ki devlet, Devlet-i Aliyye hâline gelmiştir. Gerileme döneminden itibaren rüşvet ve iltimasın yaygınlaşması devletin yıkılış sebeplerinden birisidir. Kamu hizmeti görme ve devletin eli ayağı olma konumundaki memurların faaliyetleri, verimli ve rasyonel olduğu zaman devlet fonksiyonlarını yerine getirebilmiş; aksi durumda memurlar devletin gücünü şahsi çıkarlarına alet etmişlerdir. Devletin gerileme döneminden itibaren büyük memurların bir kısmı âdeta birer derebeyi-ağa olmuşlardır. Küçük memurlar da kanunlardan daha çok şahsi ilişkiler içerisinde oldukları âmir konumundaki memurlara karşı kulluk psikolojisi içerisinde görev yapmışlardır.

347 Celalzade Mustafa, Selim-name, s. 279.

348 General Jozep, Osmanlı Devleti’nin Çöküşünün Genel Sebepleri, s. 21-22.

349 İzgüer A.Zeki, Ahmet Cevdet Paşa’nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri, s. 109

F. YAZIŞMALAR (DİPLOMATİKA)

1. Kitabet ve Din

Kitabet, yazmak daha doğrusu yazı ile meramını ifade etmektir. Hususi yazışmalarda herkes istediği adama istediği suretle yazabildiği hâlde resmî yazışmalarda birçok adap ve usullere riayet mecburiyeti vardır. Kâtip, adap ve resmî kaidelere uymakla beraber istediği şeyi değil, ancak istenilen şeyi yazmak mecburiyetindedir ki bu manada “inşâ” kelimesi de kullanılır. Devletin resmî yazışmalarında iki kaideye uymak gerekir. Biri, edebi kaideler, diğeri resmî dile mahsus olan üslup ve ifade tarzıdır.

Osmanlı bürokrasisinde resmî yazışmalarda, yalnız dilin adap ve kaidelerine vâkıf olmak yeterli değildi. “Usul-i kalem” denilen bir takım incelikleri bilmek ve bunlara uymak zorunluymdu. Onun içindir ki Osmanlıda kâtip olabilmek için uzun bir eğitim ve tecrübe kazanmak, aynı zamanda edebî, dini ve içtimaî ilimlerde bilgili olmak gerekliydi. Tanzimat öncesi aynı zamanda eğitim-öğretim yeri olan bürolarda 10-12 yaşlarında kâtipliği öğrenmeye başlayan şakirdler, 20 yaş civarında bir göreve tayin olduktan sonra da bir ustanın yanında bulunur, tecrübe kazanması sağlanırdı.

Osmanlı resmî yazışmalarında şu hususlara dikkat etmek zorunluymdu:

1- Sadelik:³⁵⁰ Yazışmaların, her neye dair olursa olsun, herkesin anlayabileceği surette olmasıydı. Bilhassa resmî dilde mecaz ve kinaye gibi muhtelif manalara matuf olabilecek tabirattan kaçınılmalıydı. Çünkü bu gibi hallerde esas gayenin kaybolması yahut yazılan şeyden aks-i maksûd anlaşılması gibi mahzurlar meydana gelirdi.

2- Tabiiilik: Yazılacak fikirler ve hissiyat bir takım tekellûfât ve muğlâk ibarelerden arî olarak selis ve serbest bulunmalıydı. Bilhassa resmî

350 Tanzimat sonrası resmî yazışmalardaki adap ve üslupta temel esaslar değişmemekle birlikte, asıl konunun anlaşılmasını zorlaştırdığı ve zaman kaybına sebep olduğu gibi gerekçelerle sadeleştirme yapma girişimleri olmuştur. Özellikle Meşrutiyet döneminde yapılan değişikliklerle elkab sadeleştirilmiş ve uzun elkaplı imza yerine “mim” harfi konulmuştur.

yazışmalarda ibareler ekseriya müselsel ve yekdiğere bağlı bulunduğundan bu silsile arasında edebi süslemeler, muğlâk ifadelerle ifade olunmak, istenilen mananın büsbütün kaybolmasını sağlardı.

3- Vuzuh: Her neye dair olursa olsun kaleme alınacak bir mektubun havi olduğu lafızlar ve ibareler, hangi manayı ifade için kullanılmış ise o mana hemen anlaşılmalıydı. Aksi hâlde fikrin açık ifade edilememesi büyük mahzurlar doğururdu.

4- Mukteza-yı hâle mutabakat: Resmî yazışmalarda itina edilmesi lâzım gelen adabın başlıcalarındandı. Mukteza-yı hâlden maksat, mektubun gerek şekli, gerek metni, ibaresi ve tabirâtı gönderilen makam, rütbe ve haysiyeti ile uygun olmalıydı. Sadrazama yazılacak yazıda kullanılacak tabirat-ı tazimkârâne ile bir nahiye müdürüne, kaza kaymakamı makamına yahut kâtiplerden birine hitaben yazılacak yazılarda kullanılacak tabirat arasında fark bulunmak lâzım geleceğini herkes teslim ederdi.

5- Tashiḥ: Tehzîb de denir. Kaleme alınan bir müsveddenin bir müddet sonra bir veya bir kaç defa gözden geçirilerek acele yahut sehv ile unutulmuş, yanlış yazılmış noktaları var ise tadil ve islah etmeği³⁵¹.

Belgelerin şekil ve kaide özellikleri yanında bir bakıma her işin Allah ile irtibatlandırıldığını gösterir “Hüve”, “Bihi” ve “Bismihi Subhanehu” gibi Allah’ın adıyla başlayan başlangıç klişeleri vardır.

Osmanlı diplomatik dilinde tahmid ve temcid adı verilen hüve klişeleri bütün belgelerin başında yer alır. Beratlarda daha uzun “Hüve’l bâki”, “Hüve’l mu’în”, Hüvellahü l-azîzü’l-vehhâb tu’izzü men teşâ’ü bi-gayri hisâb” şeklindedir³⁵².

Osmanlı diplomatikasında belgelerin Allah’ın adıyla başlamasına örnek belgeler:

Bihi

Benim vezirim,

Cenab-ı Huda-yı Müteal bizzat seni ve sair hizmet-i devletim kullarımı rıza-yı Bari ve rıza-yı aliyem üzere makamlarında sebat-ı kadem eyleye âmin!³⁵³ (Senin ve devlet hizmetinde bulunan memurlarımın, Yaradan’ın ve benim rızam doğrultusunda hizmetlerini daim kılsın.)

“Bismihi Subhanehu

351 Mehmed Fuad, Usul-ü Kitâbet-i Resmîyye, İstanbul, 1328, s.1-14

352 Kütükoğlu Mübahat S. , Osmanlı Belgelerinin Dili, s. 100,124

353 B.OA, A. AMD, (Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri, s.77)

Der-zaman-ı sadr-ı sudur ul vüzerâ hazreti Hafız İsmail Paşa yesse-rallahü ma yeşâu ve ma yurid ve Reisülküttab Ahmet Vâsif Efendi nâle yetemeşşe...³⁵⁴ (Zaman-ı Sadrazam Hafız İsmail Paşa, Allah istediği şeyleri kolaylaştırır, Reisülküttap Ahmed Vasif Efendi, Allah istediğine nail etsin..)

Ayrıca yazışmalarda hitap cümleleri, elkab veya bitiş cümleleri olarak “dua” cümleleri de vardır.

Bâki hemvâr-ı ömr ü saâdet-i kâmrânî dâim bâd” (Her zaman ömrün mutlu, saadetli, daim olsun) gibi³⁵⁵.

Osmanlı belgeleri edebî ve sanat yönü itibarıyla incelendiğinde kâtiplerin bu yazışma adabına harfiyen riayet ettiği görülür. Özellikle ferman ve beratlar hat ve sanat özellikleriyle öne çıkan belgelerdir. Osmanlı diplomatikasında sırf ihtiyaç ve araç olmanın ötesinde, mümkün merteye yazının güzel olmasına ehemmiyet verilmiş, bunun için usul ve kaideler konulmuş, yazı hususiyetlerine teknik ve artistik hususiyetler de katılarak yazı sanatı ve estetiği ortaya çıkmıştır. Osmanlı kâtiplerinin önemli bir kısmı hattat olarak İslam yazı sanatının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

İslam medeniyetinin önemli değerlerinden sayılan Osmanlı yazı sanatı ve diplomatikasının gelişmesinde “Kaleme yemin olsun.” “İnnallahü cemilün yühibbül cemal / Allah güzeldir, güzelliği sever.”³⁵⁶ gibi yazının önemine dikkat çeken ayet ve hadis-i şeriflerin önemi büyüktür.

İslamiyet güzeli sevmeyi ve güzele kıymet vermeyi öğretmiştir. Zaten dinlerle sanatlar arasındaki bağlantıyı inkâr etmek imkânsızdır. Her din bir sanat doğurmuştur. İslamiyet de sanatı söndürmek değil bilakis yeni bir inkılap vücuda getirmiştir. Muazzam, yüksek ve geniş İslam medeniyetine tercüman olan bu yazının gelişme ve olgunlaşmasında Kur’an ayetlerinin, Peygamberin (s.a.s) irşatlarında ve sanat ruhlu rehberlerin himmetlerinin büyük rolü olmuştur.³⁵⁷

Sinan’ın Süleymaniyesi, Fuzuli Divanı, bir Dede Efendi bestesi, bir Mevlana Mesnevisi, bir Süleyman Çelebi mevlidi ne ise bir Hz. Ali kûfisi, bir şeyh murakka, bir Yesari besmelesi, bir Hafız Osman mushafı, bir Zühdi meşki vs. sanat âleminin mukaddes abideleri olmak vasfını ve

354 BOA. A.DVNS.MKM.MHM.d.005

355 Kütükoğlu, A.g.e., s.227

356 Kalem Suresi, Ayet: 1; İ.Canan, Hadis Ansiklopedisi, c. IV, s.214

357 Yazır Mahmud Bedreddin, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, I. Kısım Neşre haz: Uğur Derman, s.3-73

değerini daima muhafaza edecek, yalnız Müslümanların değil her medeni ülke ve müzenin de göğüslerini iftiharla dolduracak olan benzersiz kıymetlerdir. Her gelecek neslin zevk-i selimine, geçmişin ruhaniyetini ve huzurunu, eskilerin bedîî zevklerini ve heyecanlarını aktaracak ve ruhlarındaki inceliği ve aşkı bu eserler tanıttırarak.³⁵⁸

Macaristanlı ressam, İslam yazı sanatı hakkında şunları söylemiştir:

“Dostum! Bu sizin yazılarda bir hâl var. Çok dikkat ediyorum, ilk bakışta sade bir renk, geometrik bir sessizlik baktıkça harekete geliyor, canlanıyor, cilveniyor. Önce bir tatlı bakış, arkasından yavaş yavaş içe süzülen canlı bir akış, sessiz bir armoni içinde ruhu oynatan metafizik bir musiki var. Lakin ondaki ahengi kulaklar duymuyor, içler dinliyor, dinledikçe bir başka âleme yükseliyor. Bakarken ne oluyor anlamıyorum içimi içine çeken büyüleyici bir çehre, bir güzellik denizi sevimli titreşimlerle gönlümü ferahlatan bir hava, derken bir melek nefesi kadar gizli ve ılık bir okşayış ve sarılış içinde kalıyorum; o ben, ben o oluyor gibi bir şeyler oluyor, sizde de böyle şeyler olur mu?”³⁵⁹

Osmanlı kalemiye sınıfının en önemli simalarından olan Celalzade Mustafa, mesleği ve yazı sanatı hakkında şunları söyler:

“Günümüzde geçim yolları ve yaşama vasıtalarının geçerli olanı şu iki mevkidir. Biri öğretim (öğretim üyeliği), diğeri hâkimliktir. Bunlardan birincisi fakirlik ve ihtiyaç gidermeye yarar. İkincisi de sadece hüküm vermekten ibarettir. Yine birincisinin sonuçları şöhret ve bir yere intisaptır ki bunun sonu da felakettir. Diğerinin de sonucu karışık işleri halletmek ve zarifliktir. Bu iki mesleği seçenler daima nefislerinin heves ve isteklerine kul olurlar.

Şüphesiz yazı sanatı sadece bol rahatlık ve huzurdan kinaye olup, kalem meyvelerinin faydaları her çeşit elem ve üzüntüleri giderir. Huy, samimiyet ve güvenle kişisel çıkar ve aşırı isteklerden uzaklaşır, az çok verilen rızıkla yetinip bırakırsa istek ve arzuları şüphesiz ki mutluluk derecesi ve şeref mertebesidir. Böylece ganimet arkadaşı olan bu yol Allah’ın yardımı ve aklın önderliğinde tercih edildi.”³⁶⁰

358 A.g.y

359 A.g.y

360 Celalzade Mustafa, Selimname, s. 248

2. Osmanlı Bürokrasisinin Ürettiği Belge ve Defterler

Osmanlı bürokrasisinin ürettiği belgeler, çoğunlukla İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. Bunun yanında Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflara ait vakfiyelerin sicil ve vesikalarının bulunduğu Vakıflar Arşivi, şer'i mahkemelerde kadılar tarafından verilen hüccet ve kararların kaydedildiği Şer'i Siciller Arşivi ve tapu tahrir defterleri ile buna ait evrakın bulunduğu Tapu ve Kadastro Arşivi (Kuyud-ı Kadime) bulunmaktadır. Belgeler siyasi, hukuk, iktisat vb. tarihleri açısından önemli olmakla birlikte diplomatika ve sanat tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir.

a. Osmanlı Belgelerinin Diplomatik Özellikleri

Osmanlı bürokrasisinde kullanılan yazışmalar çok çeşitlidir.

1. Padişaha ait olan belgeler: Ferman, berat, name-i hümayun, muahede, hatt-ı hümayun ve irade-i seniyye.

2. Devlet erkânının emir ve arz mahiyetindeki belgeler: Buyruldu, telhis, takrir, arz.

3. Merkez-taşra arası yazışmalar: Mektup, tahrirat, şukka. (Tanzimat sonrası telgraf)

4. Şehir içi/daireler arası yazışmalar: Tezkire, kaime, temessük-tahvil-sened, ilmuhaber, müzekkire.

5. Dilekçe ve rapor mahiyetindeki belgeler: Arzuhal, mazhar, arıza, mazbata, layiha.

6. İfta ve kaza organlarının düzenlenilen belgeler: Fetva, i'lam, hüccet, vakfiye, sûret³⁶¹.

Bu belge çeşitlerinin bazılarının ayrıca alt çeşitleri, -mesela maliye tezkirelerinin 19 çeşidi- vardır. Kâğıt ve yazı biçimleri, rükünleri gibi ayrı ayrı özellikleri de mevcuttur.

Padişaha ait olan belge örneklerini açıklamak suretiyle Osmanlı diplomatikasının genel özelliklerini belirtmek mümkündür.

1. İrade-i seniyye:

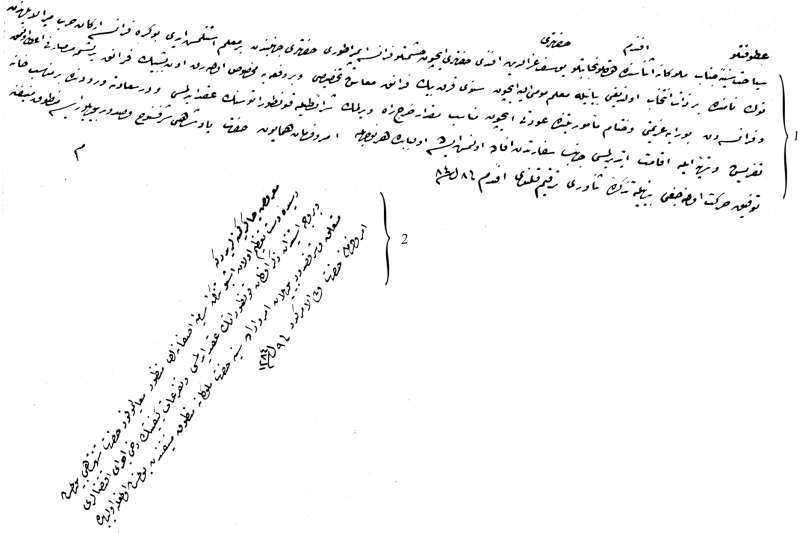
Padişahın sâdir olan emirlerdir. Padişahın konu hakkındaki şifahi emirlerinin başkâtip, kurenâ veyahut musahipten biri vasıtasıyla tebliğ edilmesidir. Başkâtip de telakki edeceği irâdât-ı seniyyeyi dairelere tebliğ mecburdur. İradeler çoğunlukla Babî'î'den vaki olan arz ve istizana cevaben padişahdan sadır olan irade-i seniyyedir ki Başkâtâbetten zeyl olarak tebliğ edilir³⁶².

361 Kütükoğlu Mübahat S. , Osmanlı Belgelerinin Dili, s. 99-360

362 M. Fuat, A.g.e., s.1-14

Osmanlı diplomatikasında 1240/1824 tarihinden sonra idari değişiklikler ve önemli tayinlerde veya mühim olayların ilanında sadrazama hitaben yazılıp Babiâli'de herkesin önünde okunan hatt-ı hümayun (kendi yazdığı emirleri) yerine, daha çok mabeyn başkâtibine sözlü olarak görüş beyan etmesi (irade-i seniyye) yazışmalarda daha yaygınlaşmıştır.

Belge 8: İrade-i seniyye

1. Şehzade Yusuf İzzeddin için Fransa'dan muallim olarak Fransız Er-kân-ı Harb Miralaylarından Nok(?)'un getirtilmesi kararlaştırılmıştır. Sefaret, yıllık kırk bin frank maaş tahsisi ile bir defaya mahsus on bin frank yerleşme masrafı, ayrıca geliş gidiş harcırahı ve Dersaadet'te tefriş edilmiş bir münasip hane hazırlanmasını istemiştir. Sadrazam da bu durumu bildirerek emr u ferman buyrulur ise ona göre hareket edileceğine dair padişaha tezkiri samiye göndermiştir. 8.L.1284 / 2.Şubat 1868

2. Maruz-ı çaker-i keminelidir ki (Mabeyn Başkıtabetinin Sada-ret'e cevabı)

Reside-i dest-i tazim olan iş bu tezkire-i samiye-i asifaneleri man-zur-ı maalim- mevfur-ı hazret-i şehinşahi buyurulmuştur. Ve ber-veçhi istizan zıkr olunan kontoratın akd edilmesi ve teferruat-ı keyfiyetin dahi icra-yı iktizaları müteallik ve şeref-sudur buyurulan emr-u irade-i seniyye hazret-i mülükane mantuk-ı münifinden buyurulmuş olmak-la ol-babda emr u ferman hazret-i veliyyül-emrindir. 9.L.1284 (Tan-zimat sonrası bir belge olmakla birlikte şekil olarak Tanzimat öncesi ile aynıdır. Saray başkıtabeti sadrazamın tezkire-i samiyesini padişaha

göstermiş, padişahın irade-i seniyyesi alınmış ve tezkire sadrazama iade edilmiştir.)

Bir hat örneği:

“Kaymakam Paşa, iş bu tahririn manzur ve maal-i malami hümayunun olmuştur. (Yazını okudum.) Bu hususta vaki olan cürm ve kusuru sen üzerine almış isen de Babiâli memurlarının hangisi işine akdam ediyor hangisi rehavet üzere hareket ediyor bilmez ve haberi olmaz değilim. Tedip ve terbiyeleri emr-i eshal iken belki akullarını başlarına düşürüp de bilittifak memuriyetlerine ikdam ve gayret ederler deyu yine merhamet-i şahanemden her bir kusurlarına bakmıyor isem de bundan böyle herhangisinde umuruna adem-i dikkat ve rehavet anlar ve tahkik eder isem derhal iktiza eden tedibi icra ederim.”³⁶³

1245 (1829) tarihinde kâtipler padişaha sunulan arzları birbirine karıştırmışlar. Affu merhamet ihsan-ı hümayun istenmekte. Padişah da “kusura bakmıyor isem de dikkat edilmezse tedip ederim.” diye kendi el yazısı ile yukarıdaki hattı yazmıştır.

2- Ferman: (Emr-i Âlî veya Emr-i Şerîf).

Ferman Farsça buyurmak, emretmek demektir. Terim olarak ferman, yapılması gereken bir iş, bir görev için hükümdar tarafından verilen ve hükümdarın tuğrasını taşıyan yazılı emirdir.

Fermanlar umumiyetle hükümrânlığın ve saltanatın bir nişanesi olarak, altın yıldız ve muhtelif renk ve motiflerle süslenmiş oldukları gibi, süs ve yaldızdan uzak, sade de olabilirler.

Bir ferman metni incelendiğinde, şu önemli unsurlar göze çarpar:

a. Davet (dua) formülü. Fermana başlanırken en üstte yer alan ve “Allah’ın adıyla” işe başlanıldığına dair bir yazıdır ki bu yazı, fermanlarda genellikle “hû” veya “hüve” şeklinde yazılmıştır. Formül sadece fermanlarda değil, genellikle, diğer belgelerde de bulunmaktadır. Bu formül bazen açıkça yazıldığı hâlde bazen de tezhibin içinde saklanmıştır.

b. Metinde ferman sözünün belirtilmesi,

c. Kendisine ferman verilen veya gönderilen şahsın, sosyal mevkiine ve vaziyetine uygun bir üslûpla hitap edilerek isminin ifade edilmesi,

d. Fermanın verilmiş veya gönderilmiş sebebi ile yapılması gereken işin (emrin) açıkça yazılması,

e. Emredilenin yerine getirilmesinde, memurun başarıya ulaşması için dilek ve temenni, yani dua,

f. Fermanın yazıldığı yer ve tarih.

Fermanların bir kısmı yazılarak ve üzerine hükümdarın tuğrası çekilerek gönderilirdi ki bunlara “emr-i şerif” denilirdi. Tuğranın sağ üst tarafına, umumiyetle müzeyyen bir çerçeve içinde, padişahın kendi el yazısı ile “Mûcebince amel oluna” ibaresi yazılır, gönderilen fermanlara ise “hatt-ı hümayunla muvaşşah” yani padişahın el yazısı ile süslenmiş ferman denilirdi³⁶⁴.

“Dönemi: III. Ahmed

Cinsi: Berat

Tarihi: h. 09.10.1133/m. 03.08.1721

Yazı Çeşidi: Berâtın ilk satırı, celî dîvânî; diğer satırları dîvânî hat ile yazılmıştır. Derkenarda dîvânî hat, 13. satır arasında ise siyâkat hat ile zeâmet kaydı bulunmaktadır. 16 satırdır.

Ebadı: 46x126 cm.

Tuğrası ve Tezminatı: Altınla çekilen tuğra siyahla tahrîrlenmiştir. İç beyze, tuğ ve zülfe araları ile serenin bir kısmı, renkli zemin üzerine negatif motiflerle tezmin edilmiştir. Hañçer arasına, zencerek yapılmıştır. Stilize selvi formunu ve dış beyzeyi kaplayan Haliç işi kompozisyon, şikâf tarzında bezenmiştir. Dış çevre, halkârî yapraklarla ve renkli basit tığlarla bezenmiştir. Serlevha şeklinde bezenen hatt-ı hümayunun çevresi, şikâf bezemeli hatât kıvrım dallarıyla doldurulmuştur. Hatât dalları, usule aykırı olarak agraftan çıkmıştır. Başlıkta (iklil), klâsik tezhib yer almıştır. Kompozisyon, kapalı form ve hatât helezonlarından müteşekkildir. Tığlar, sıvama altın ve negatif tarzda boyalı motiflerden oluşmuştur. Başlık, kurtçuklu bir pervâzla, desenin tamamı ise altın çerçeve ile çevrilmiştir. Satır aralarına, altın noktalar yapılmıştır. Yazıda, kırmızı ve siyah mürekkep kullanılmıştır.

Gördüğü İşlem:

1- Beratın sol üst köşesinde, Pâdişâh'ın el yazısıyla, “Mûcebince amel oluna” (Gereği yapılsın.) ibaresi yer almaktadır.

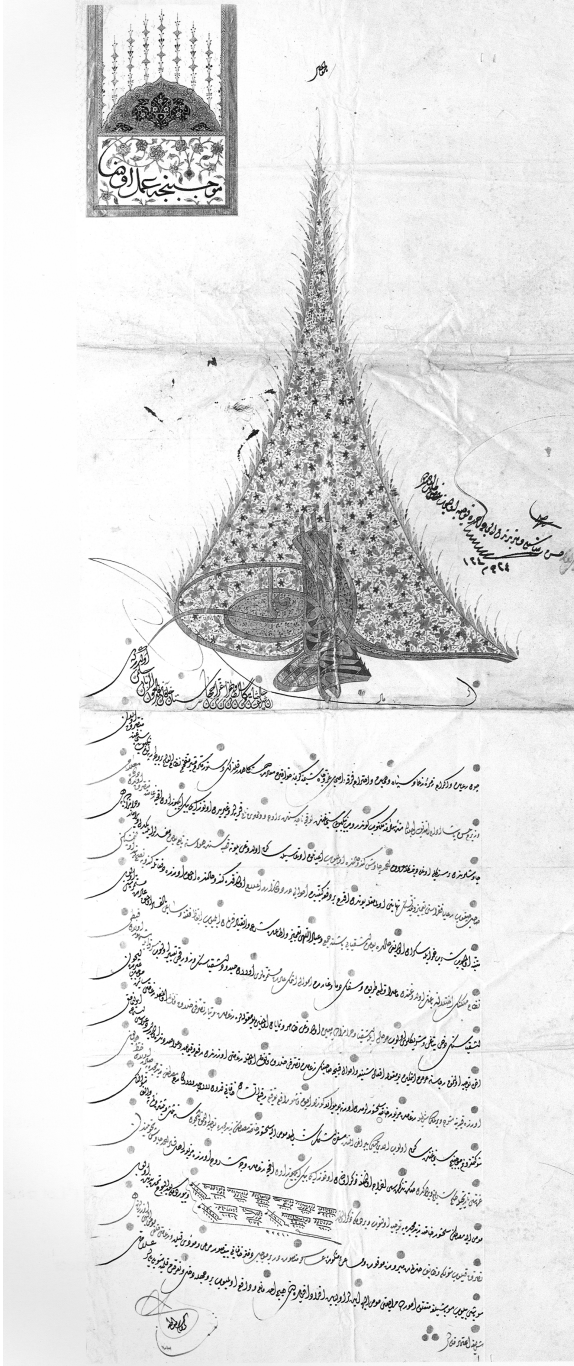
2- 13. satır içinde Defterhâne'den çıkarılan zeâmet kayıtları bulunmaktadır.

3- Tuğranın sağ tarafında, Sadrazam'ın sahi ve buyruğusu yer almaktadır.

4- Sol alt köşede, berâtın yazıldığı yerin kaydı vardır.

Konusu: Niğbolu Sancağı'nda Loğça Nâhiyesi'ne bağlı Traviç, Vulçitrın ve diğer köylerde zeamete sahip Trisniklioğlu Ahmed Çavuş'un uygunsuz hareketlerinden dolayı, zeametinin kendisinden alınarak, Hâssa Silahşörü Mustafa'ya verildiğine dâir.

364 BOA. Osmanlı Fermanları, s. IX

Belge 9: Ferman: BOA; Müzehhep Fermanlar, No: 36/1

Nişancı (tuğrakeş) tarafından çekilen tuğra³⁶⁵ ile resmiyet kazanan ferman, Divan sicillerine kaydedilerek hükme bağlanırdı. Sonra mahalline ilgiliye ulaştırmak için ulaklara veya çeşitli şekilde görevlendirilen memurlara verilir. Divan sicillerine kaydedilmeyen, müsvedde hâlinde kalan yazılara da arşivde rastlanmaktadır. Suret eğer “kayıt şûd” ibaresini taşııyorsa ve arandığında sicil defterinde kaydı bulunmazsa hükme bağlanmamış demektir.

Beylerbeyilik tevcihlerinde memuriyet fermanı beylik kalemi tarafından yazılmaktaydı. Bu emir beylerbeyi merkezde bulunur ise kendilerine bizzat reisülküttap veya reisülküttabın kisedarı tarafından verilir. Taşrada olduğunda ise beylerbeyinin merkezdeki kapu kethüdasına kisedar teslim eder. Beylerbeyi eyaletine vardığında ilk iş olarak eyalet divanını toplayıp bu emri herkesin huzurunda okutur ve göreve başlardı³⁶⁶.

365 Tuğra, Türkçede kelime olarak padişahın ismini ihtiva eden özel bir işaret, padişahın imzası gibi anlamlar ifade eder. Kelimenin aslı Oğuz lehçesinde “tuğrag” olup, hükümdarın basılmış imzası demektir. Oğuz hakanları, Selçuklu sultanları ve nihayet Osmanlı padişahları tuğrayı kullanmışlardır.

Osmanlı belgelerinde kullanılan ve Arapçada “remiz, imza” anlamlarındaki “tevkî” kelimesi ile keza Farsçada yine aynı anlamlardaki “nişân” kelimesi, tuğra ile müterâdif olup, “tevkî-i hümayun”, “tevkî-i refî”, “nişân-ı şerif -âlişân-ı sultânî” gibi tabirlerin hepsi de tuğra demektir. Ferman, berat, menşur vesair belgelerde kullanılan “alâmet-i şerife” tabiri de tuğrayı ifade etmektedir. Tuğrayı çekene “tuğrâî”, “tuğrakeş”, “tevkîî” veya “nişancı” denir.

Tuğra belirli kısımlardan meydana gelmiştir. Padişahın kendisi ve babasının isminin yazıldığı kısma, taht, kürsü veya sere adı verilir. Buradan sola doğru uzanarak aşağıdan yukarıya doğru uzayan ve iç içe iki kavisten meydana gelen kısma ise beyze veya sancak adı verilir. Beyzelerin ucundan devam eden ve tahtın sağ tarafına doğru uzayan paralel iki çizgiye de kol, hançer veya kılıç adı denir. Tahtın üst kısmında yukarıya doğru birbirine paralel uzayan üç çizgiye ise tuğ veya flama denilir. Tuğların üst kısmından aşağıya doğru sarkan “s” şeklindeki üç çizgi ise zülfe diye adlandırılır. İlk devir tuğlarının bazılarında tuğların üzerinde küçük “vav” şeklinde “ötre” hareketine benzeyen işaretler görülmektedir ki bunlara vasla denilir.

Kürsü veya sere olarak tanımlanan taht kısmı, Osmanlı tahtını sembolize eder, üstünde de daima muzaffer olan sultanın adı yazılmaktadır. Sağ tarafa doğru uzanan kılıç, kuvvet ve kudretin sembolü ve üst tarafta yer alan tuğlar bağımsızlığı simgelemektedir.

Zülfelerin ucu ve sancağın tuğranın sol tarafına açılması ise rüzgârın doğudan batıya doğru estiğini simgelemektedir.

Bilinen şekliyle tuğra, ilk defa Orhan Bey tarafından kullanılmıştır. Daha sonra tuğralar şekil itibarıyla hep gelişme hâlinindedir. İlk tuğralarda, hükümdarın ismi ile babasının ismi yer almaktaydı: Orhan bin Osman, Murad bin Orhan, Emir Süleyman bin Bayezid gibi. Yıldırım Bayezid zamanında baba adından sonra “han” sıfatı da ilave edilmiş ve II. Murad’dan itibaren “muzaffer dâima” eklenmiştir. II. Mehmed’den sonra ise “el-Muzaffer dâima” duâ cümleleri tuğralarda yer almıştır. Yavuz Sultan Selim’den itibaren de “han” kelimesinin yanı sıra padişah isimlerine “şah” kelimesi ilave edilmeye başlanmıştır. III. Ahmed’den sonra bu kelime terk edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde, padişahların isimlerini ihtiva eden tuğra, arma olarak kullanıldığı gibi, berat ve fermanlarda, zamanla sikkelerde, resmî abideler, posta pulları ve damgalı resmî evrak ile kontrol damgası olarak da altın ve gümüşten mamul eşya üzerine basılmak suretiyle yaygınlaştırılmıştır. (Osmanlı Fermanları, s X)

366 Ahışhalı Recep , Reisülküttablık, s.93

3. Berat

“Berat Arapça asıllı bir kelime olup, yazılı kâğıt, mektup anlamlarını ifade eder. Bir tarih terimi olarak berat, Osmanlı Devleti’nde bazı memuriyetlere tayin edilenlere, görevlerini ve yetkilerini belirten, padişahın tuğrasını taşıyan ve tayin emirlerini ihtiva eden belgelere denirdi. Aynı zamanda berata “biti”, “berat-ı şerif”, “nişan-ı şerif” de denilirdi.

Bir beratta, verilen görevin cinsi, yeri, geliri veya maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği, kumandanlık, serdarlık veya diğer mühim bir vazife tevcihi için ise berat sahibinin salâhiyet derecesi belirtilirdi.

Beratlar, tımar, iltizam, muafiyet, mukataa, malikâne, imtiyaz beratları; beylerbeyilik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik gibi memuriyetlerin beratları; imamet, hitabet, ferâşet ve tababete mezuniyeti havi beratlar gibi konularına göre isimlendirilirdi.

Tımar beratlarında, tımar sahibinin hüviyeti belirtildikten sonra tımar olarak verilen yerin sancak kaza ve köyü, timârın nev’i, ne suretle verildiği (yeniden, mahlûlden yahut da birinin üzerinden alınarak mı verildiği), yıllık hâsılat miktarı belirtilir ve beratın bir hizmet karşılığı olarak verildiği yazılırdı.

İltizam beratlarında, beratı alanların ismi, hüviyeti, iltizamın hangi maksatla verildiği ve hangi tarihler arasında devam edeceği, iltizam bedelinin taksit miktarı ve müddetleri, iltizamın ne suretle alınacağı ve idare tarzı açıkça ifade edilirdi.

Muafiyet beratları ise berat sahibinin hangi vergi ve harçlardan muaf olduğunu gösterirdi.

Padişahlar değişikçe bütün beratlar değiştirilerek “tecdîd-i berat” yeni padişahın tuğrası ile yeni beratlar verilirdi.

Beratlarda da fermanlarda olduğu gibi belirli kısımlar vardır. Hemen ilk başta dua cümlesi yer alırdı ki bu cümle fermanlarda, sadece “hû” veya “hüve” gibi formül şeklinde yazılırken beratlarda, “Hüve’l-mü’in”, “Hüve’l-ganiyyü’l-mugni’l-mu’in”, “Hüve’llâühü’l-Mu’inü’l-fettâh”, Zikru’llâhi Te’âlâ a’lâ” vs. cümleler yer almaktadır.

Tuğradan sonra ise nişan formülü yer alırdı. Bu formül padişaha ait diğer belgelerde bulunmazdı. “Nişan-ı hümayun oldur ki...”, “nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî ve tuğra-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki...” vs. formüller nişan formülü içinde sayılabilir. Elkab, nakil, emir, tekîd, tarih ve mahall-i tahrîr ise beratın diğer rükünleridir.”³⁶⁷

367 Osmanlı Fermanları, s. IX-X

Cinsi: Berat

“Dönemi: I. Abdülhamid

Tarihi: h.23.06.1188 / m.31.08.1774

Yazı Çeşidi: İlk satır celî divanî ve diğer satırlar divanî hat ile yazılmıştır. Derkenarlar, siyakat ve divanî kırması hatlarıyla yazılmış olup, beşinci ve sekizinci satırlar arasındaki zeamet kaydı, siyakat hat ile yazılmıştır. 9 satırdır. Ebadı: 51,5x 75,5 cm.

Tuğrası ve tezyinatı: Altınla çekilen tuğra, siyah tahrirlidir. İç beyze, yeşil zemin üzerine renkli çiçeklerle; tuğlar arası, klasik tezhipdeki hatâî motifiyle tezyin edilmiştir. Dış beyze, hançer arası ve seredeki zemin boyamasında, ışık gölgeye benzer bir üslup görülmektedir. Üzerindeki çiçekler, zemin renginin koyusu ve altın ile negatif çalışılmıştır. Hayat ağacı formunun zeminindeki hatâîli kompozisyon ve çevresindeki yarım goncalar, şikâf tarzında tezyin edilmiştir.

Tuğranın her iki yanında tepelik ve yaprak formu içinde, Türk rokokosu tarzında çiçekler mevcuttur. Çiçeklerin yapıldığı altın zemine ve halkârî bezemedeki motiflere, iğne perdah yapılmıştır. Hatt-ı hümayunun çevresindeki altın zemine siyah tahrirli hatâî kompozisyonu yapılmıştır. Başlık, iki sıra kurtçuklu pervazla ve bir sıra geçme ile çevrilmiştir. Tezhibi, kapalı form ve hataiden müteşekkil klasik kompozisyonudur. Tığlarda kırmızı mavi yeşil renkler ve altın kullanılmıştır. Formun sıvama altın kısımlarına ve tığlardaki motiflerin ortasındaki altına, iğne perdah yapılmıştır. Hatt-ı hümayun, altın cetvel ile çerçeveye alınmıştır. Serenin iki tarafında, halkari tarzında saz yolu motifi görülmektedir. Davet (dua) cümlesi, kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yazıda, kırmızı ve siyah mürekkep kullanılmıştır.

Gördüğü İşlem:

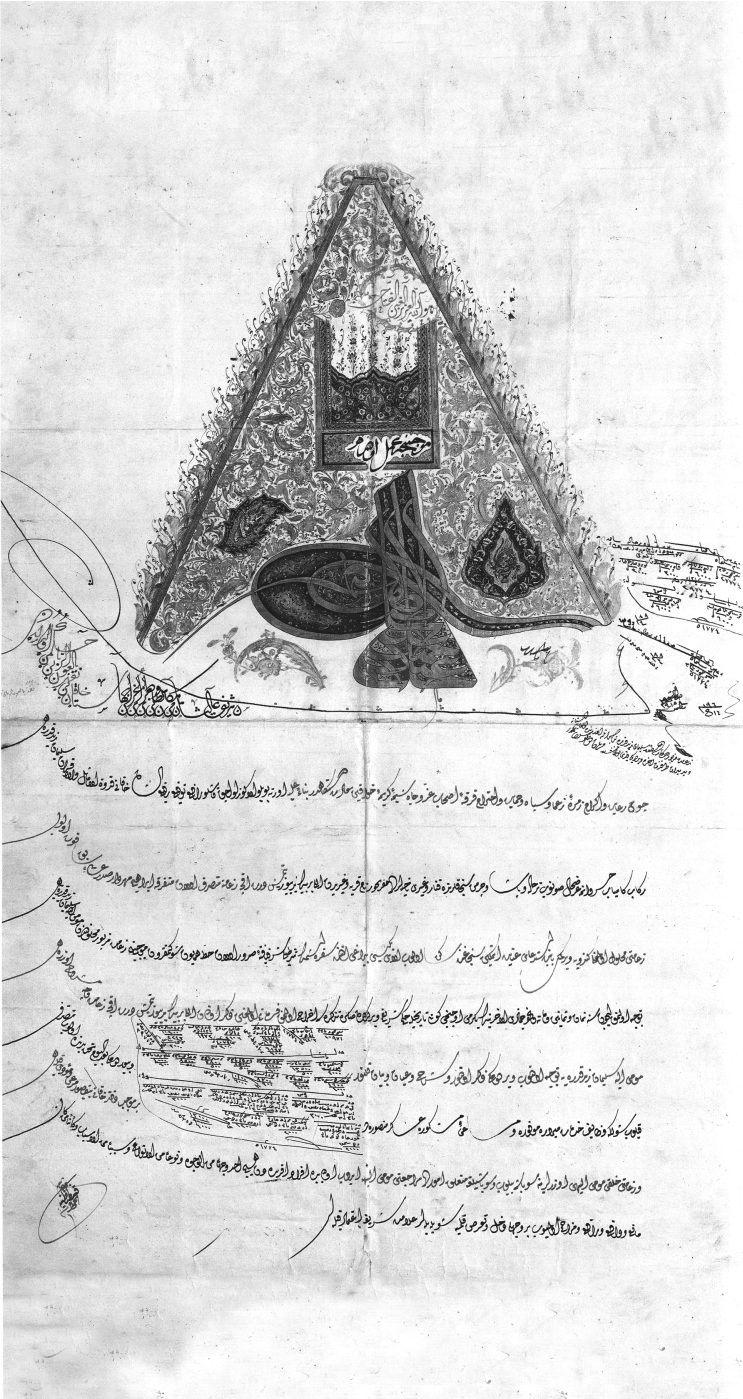
1. Tuğranın üstünde, padişahın el yazısıyla yazılmış “Mucibince amel oluna” , (Gereği yapılsın.) ibaresi yer almaktadır.

2. Beratın sağ tarafında Defterhane’den çıkarılmış derkenar kayıtları bulunmaktadır.

3. Beş ve sekizinci satırlar arasında zeamet kaydı yer almaktadır.

4. Sol alt köşede beratın yazıldığı yerin kaydı vardır.

Konusu: Müteferrika İbrahim’in ölümüyle boşa kalan Tırhala, Paşa ve Çirmen sancaklarında ve Fener nahiyesine tabi Makrihor karyesindeki zeametın Süleyman’a verilmesine dair.³⁶⁸

Belge 10: Berat: Müzehhep fermanlar, No: 740

Osmanlı bürokrasisinde padişahlardan sonra sadrazamların bütün devlet işlerinde yetkili olmaları diplomatikaya da yansımıştır. Arşiv belgeleri arasında sadrazamların buyruvduları, arzları, tezkire-i samiye-leri ağırlıklı olarak bulunmaktadır.

Sadrazamların padişahların vekil-i mutlak-ı olmaları itibariyle çok geniş yetkileri vardı. Gerek padişahla gerekse devlet ricaline ile veziriazamların yazışmaları önemli yekûn teşkil ederdi. Bunlar, devlet işlerini “telhis” veya “takrir” adlı vesikalar ve ekleri ile birlikte hükümdara arz ederlerdi. Böylelikle telhisler, kanun, nizam, tevcih, usul ve âdet ile tayin edilmiş olan ve hükümdarın tasdikine ihtiyaç gösteren hususlara ait sadrazamın arzı mahiyetinde idiler. Sadrazam kendi fikrini de beyan ettikten sonra ilgili konu hakkında padişahın fikrini sorardı. Telhislerin hazırlanması reisül-küttabın görevi olup, hazırlandıktan sonra genellikle padişahı yormamak ve meramı açıkça ifade etmek üzere sade bir ifade ve iri nesihle yazılarak saraya gönderilirdi. Padişahın “manzurum oldu”, “verilsin”, “verdim”, “tedarik edesin”, “zamanı değildir”, “berhudar olasin”, “olmaz” gibi hatt-ı hümayunu ile işaret etmesinden sonra sadrazam onu işleme koyardı.

Sadrazamların diğer devlet ricaline ve idarecilere olan tahriratına “buyruldu” denirdi. Osmanlı Devleti’nin ilgasına kadar sadrazamların ya resen veya bir muamele dolayısıyla mektubî kaleminden yazılan kâğıtlara “buyrultu-i sâmi” ismi verilmekteydi. Bu buyruhdunun divanî yazı ile yazılması ve baş tarafına da sadrazamın ismini havi sadaret mührünün basılması usuldendi³⁶⁹.

Hattı hümayunlar, buyruhdular ve başka kalemlerden gelen ilmühaberler, taşradan gelen hüccet, temessük vs. gibi çeşitli belgeler kalemde ilgili olduğu gruba “mühimme torbası”, “ferman kisesi” vs. gibi isimlerle düzenlenmiş aylık torbalarda saklanırdı. Genellikle işlem görmüş sahipleri tarafından alınmayan veya herhangi bir sebeple gönderilmeyen evrak “battal” adı verilen torbalara konurdu. Ancak bu genel bir ifade olup sadece gitmeyen evrak değil, taşradan gelen bazı evrakın arşivlendiği kese ve torbaları da ifade etmekteydi. Bunlar sene sonunda bir yıllık olmak üzere sandıklara konulurdu. Evrak herhangi bir sebeple yerlerine konmadığında sebebi ve evrakın nerede olduğu defterlerdeki asıl kaydının bir yerine derkenar edilirdi. Bazen daha önce merkezden bir devlet işi veya bir davanın yerinde halli için yazılan ferman gereğince mesele halledilmiş ise mahallinden kaleme nasıl neticelendiğini anlatan rapor gelirdi. Bu raporun üzerine “Mazmunu verilen emr-i âlinin

369 İpşirli Mehmet, Osmanlı Tarihi, I, s. 164-165

kaydı balasına şerh verilmek.” şeklindeki buyruldu yazılarak fermanın kaydı üzerine kısaca netice hakkında şerh düşülmesi istenirdi.

Bürokratik işlemler, yazışmalar tek bir belge üzerinden yapılırdı. Kâğıdın yarısı muamele kayıtları için ayrılmaktaydı. Bir problemin çözümlenebilmesi için verilen bir dilekçenin birçok büroda ayrı ayrı işlem görmesi gerekebilirdi. Genellikle bütün bu işlemler çok kısa sürede bitirilmekteydi. Taşra teşkilatı ile yazışmalar ulaklar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Gelişmiş menzil teşkilatı³⁷⁰ sayesinde devlet habercileri, belli mesafelerde daima hazır bulundurulan “menzil atları” ile evrak ve eşyaları süratle yerlerine ulaştırırlardı.

Bürokratik yazışmalarda bazı incelikler de vardı. Tanzimat’a kadar bürokraside kullanılan yazışmalarda çoğunlukla “divanı” yazısı, maliyede ise “siyakat” yazısı kullanılmıştır³⁷¹. Ayrıca, vakfiyelerde, kadıllıklarla tanzim edilen borç ve alım satım senetlerinde, yazışmalarda esas metne karışması istenmeyen kayıtlarda “rika” ve ilmiye teşkilatında “talik” yazısı kullanılmıştır.

Dairelere göre yazı çeşidi farklı olduğu gibi kullanılan kâğıtlar da çeşitliydi. Bütün yazışmalarda ise müsvedde ve beyaz diye iki çeşit kâğıt veya yazı olurdu.

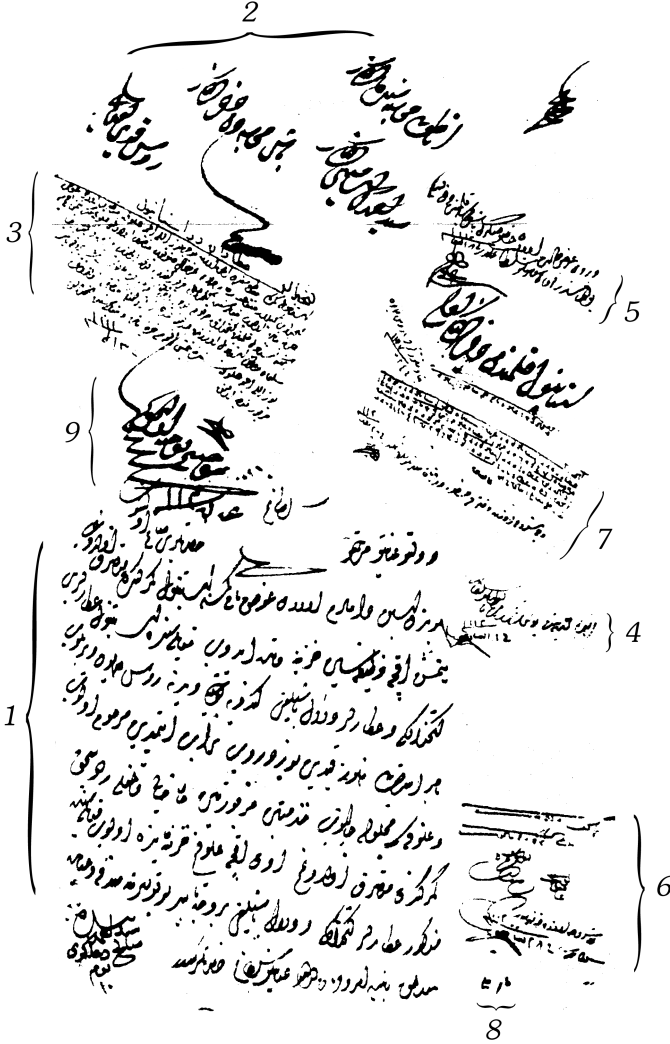
Müsveddeler adî kâğıt üzerine yazılır, fakat kâğıdın sağ tarafından üç parmak miktarı tashihata mahsus olmak üzere bükülüp boş bırakılırdı.

Beyaz kâğıda gelince: Bunlardan ferman, menşur, emr-i âli, berat-ı şerif büyük tabaka kâğıt üzerine, nişan ve madalya beratlarıyla rü’ûs-ı hümayunlar daha ufak kâğıtlara yazılırdı. Kâğıtların yukarı tarafından dörtte birinden başlamak usuldendi. İlâm, huccet vesaire gibi muharre-râtın ekserisinin kendilerine mahsus resmî kâğıtlar tarz-ı resmiyete uygun olarak yazılırdı³⁷².

370 Osmanlı İmparatorluğu’nda işlek ticaret yollarında “derben” adındaki güvenlik amacıyla kurulan tesislerden başka haberleşme ve diğer münakale işleri için “menziller” kurulmuştur. Kelime olarak iki konak arası, bir konak yol, merhale, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal manalarına gelen menzil, yollarda haberlerin coğrafi şartlara göre biran önce ulaştırılması gayesiyle konaklama noktaları anlamındadır. Bu noktalarda bir miktar beygir beslenerek, haber getirip götürülen ulakların hizmetine sunulmuştur. Menzilde, devlet tarafından bir yıl için tayin olunan menzil emini (menzilci), menzil kethüdası, ahur kethüdası, seyis, odacı, sürücü, aşçı gibi hizmetliler ile menzilin asıl yükünü çeken menzil çevresindeki köy ve kasaba ahalisi bulunurdu. Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara, 2 bs. TTK. Yay., 1995, s. 165-169.

371 Tanzimat sonrası ağırlıklı olarak resmi yazışmalarda “rika” yazısı kullanılmış, “siyakat” yazısı da gittikçe ortadan kalkmıştır.

372 Geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu Mübahat S. , Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)

Belge 11: Bürokrasideki yazışmalara belge üzerinde bir örnek.

1-Seyyid Ahmed Salih, padişaha hitaben yazdığı arzuhâlde, vefat eden damadı İvaz'ın yerine attarlar Kethüdalığı ve dellalbaşılığı görevinin kendisine tevcihini istemiştir.

2-Padişahın vekili ve Divan-ı Hümayun'un başkanı olarak sadrazama gelen bu arzuhâli, sadrazam adına sadaret kethüdası, arzuhâldeki beyanların doğruluğu için ilgili yerlerden kayıtlarının çıkarılmasını istemiştir. Bunlar: Ruus kaydı, Başmuhasebe, Anadolu Muhasebesi, İstanbul Gümrüğü, Seyid Ahmed'in esamisinin kayıtları araştırılmıştır.

3-Ruus kaydında: İvaz'ın kethüdalık kaydı ve yevmiyesi kayıtlıdır.

4- Anadolu Muhasebesinde bulunamamıştır. Ferman devletlü sultanımındır.

5-Başmuhasebe kaydı: Derûn-ı arzuhâlde olan hususların Başmuhasibe kaleminden dahi kaydı bulunamamıştır. Ferman saadetlü sultanımındır. 18 Recep 1112.

6-Piyade mukabelesinde Seyyid Ahmed kaydı vardır. Becihet-i defter-i cedit, an mâl-i Gümrük-i Rodosçuk. Seyyid Ahmed Salih (yevmî) 10.

Vechi meşruh üzere defterdedir. Sultanım. 18 Recep 1112.

7-İstanbul Gümrüğü kaydı (siyakat yazı): Vechi meşruh üzere defterde masturdur. Ferman saadetlü sultanımındır. Fi. 20 Recep 1112

8-Yazıla: Kâtiplerin reisi, kayıtlar çıkarıldıktan sonra yazısının hazırlanmasını istemiş.

9-Ruus kaydında, İstanbul kaleminde ve mukabele-i piyade kalemindeki kayıtların arzuhâldeki beyanlarla mutabakatı neticesinde, sadrazamın “mucibince tevcih olunmak” buyruldu ve sahı ile istenilen görevler tevcih edilmiştir. Gurre Ramazan 1112 / 9 Şubat 1701.

Dokuz adet derkenar, bürokraside gelişmiş kayıt sistemini gösterdiği gibi, Recep ayının ortalarında başlayan yazışmaların Ramazan ayının başında sonuçlanması, yazışmaların hızını göstermektedir.

b. Hüküm İfade Eden Defter Kayıtları

Türkler, İslam medeniyeti içinde resmî yazışmalarda kendilerine mahsus yeni usuller geliştirmişlerdir. Osmanlılar özellikle defter tutma açısından zengin çeşitler oluşturmuştur. Deftere kayıt aynı zamanda hükme bağlama anlamı taşımaktadır. Belge müsvedde hâlindeyken ve deftere kayıt olmamışsa bir hüküm ifade etmez. Onun için hüküm müsveddelerine “kayıt şûd” notu yazılırdı. Eğer bu not yoksa ve arandığında hüküm sureti Divan veya Maliye ahkâm defterlerinde kayıtlı bulunmuyorsa hükme bağlanmamış demektir.

Devlet muamelatı defter ve evrak olmak üzere iki usulde yürütülürdü. Özellikle XV. asrın ikinci yarısından itibaren fiziki görünüm, yazı ve ifade bakımından tamamen birbirinden farklı yüzlerce defter tutulmaya başlanmıştı. Bilgilerin doğruluğu deftere bakılarak kontrol edilirdi. Hazırlanan belge değişik türdeki defterlere bazen aynen bazen hulasaten kaydedilirdi. Bu husus bürokrasi için bir zorunluluktu.

Defterler kalemlerde hazırlanıp, ilgililere gönderilen evrak için veya tahrir defterlerinde olduğu gibi belirli bir yapı ve teşkilatın toplu statüsünün belirlenmesi için hazırlanırdı³⁷³.

Divanda alınan kararlar Mühimme, Maliye, Ruûs, Tahvil, Kayd-ı divan gibi defterlere yazılırdı. İşlem görmüş evrak ise müsveddelerine varıncaya kadar aylık torbalara konulur, bir yıl içinde biriken evrak bu torbalarda üzerine daire adı yazılarak mahzenlerde muhafaza edilirdi. Devlet evrakı; Hazine-i Âmir'e devlet gelirleri, altın ve gümüş akçeler, kıymetli eşyalar ile birlikte saklanırdı. Taşra teşkilatı görevlilerinden de karar ve yazışmaların defterlere kaydedilmesi ve bu defterlerin muhafaza edilmesi istenirdi³⁷⁴.

Ordu, sadrazam komutasında sefere çıktığı zaman bürokrasinin önemli bir kısmı burada görüldüğü için lazım olabilecek defterler orduyla birlikte götürülürdü. Ordu hangi yöne çıkarsa ordu ile o tarafın bürokratik meseleleriyle ilgili defterleri de giderdi. Merkezde kalan bürokrasinin ise diğer kısım işleriyle ilgilenmesi genel kaide idi. Mühimme Defterleri, Mühimme-i Asâkir Defterleri gibi çeşitli yerlerde yazılan hükümlerde ordunun iâşe, teçhizat, asker sayısı, bunların temin yolları gibi lojistik bilgileri ihtiva eden defterler, düşmanın eline geçmemesi için çok özenle korunurdu³⁷⁵.

Graf Marsilli bu konuda şöyle der:

“Elhâsıl Türkiye kadar her hususta muntazam ve doğru kayıtları bulunan, diğer hükümetlerle akdedilen muahede ve mukavelelerin bütün teferruatıyla düşünülerek mevcut usul ve teşrifata göre tertip eden, emirname ve talimatnamelerin ve imtiyazları dahi ihtimamla teşvik eden ve hizmetlere tayin edilen memurların vazifelerini tespit eden, velhâsıl evvelce beyan eylediğim veçhile iktisâdiyat ve idareye varıncaya kadar her şeyin düşünülerek yapılmış olmasını hedefleyen ve yapan bir idare ve hükümetin dünyada mevcut olmadığını kemal-i cesaretle söyleyebilirim.”³⁷⁶

Evraklar her dairenin kendi arşivinde saklanır, belgeler ve defterler sistematik bir şekilde arşivlenirdi. Osmanlıda tutulan kayıtlara devlet

373 İpşirli Mehmet, A.g.e., s. 194-195

374 Halaçoğlu Yusuf, Osmanlılarda Devlet Teşkilatı, s. 27-28

375 Ahışhalı Recep, Reisülküttâblık, s. 94-96

376 Graf Marsilli, Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitat zamanına kadar Askerî Vaziyeti, Çev: M. Kaymakam Nazmi, s. 49

büyük önem veriyordu. Bursa'nın başkent olduğu dönemlere ve öncesi-ne ait resmî belgeler, Timur istilası esnasında yok edilmiştir. Edirne'nin devlet merkezi olduğu devrelerde çıkan yangınlar ve saltanat kavgaları esnasında yine birçok belge yok olmuştur. Kalan belgeler 1453'de İstanbul'a getirilmiş, Bu dönemlere ait çok az belge zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu yüzden daha çok Kanunî döneminden itibaren çok sayıda düzenli defter ve belge bulunmaktadır. Arşiv kayıtlarında en eski tarihli defter Arnavutluk'a ait bir tımar kayıt defteridir.

Yıldırım Bayezid zamanında Çandarlı Ali Paşa'nın himmetiyle Osmanlıda ilk tahrir yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde mevcut toprakların ve toprak nizamına bağlı işlerin bütün kayıtları mufassal (ayrıntılı) ve mücmel (hülasa-kısa) olarak, ayrıca biri merkezde biri de taşrada olmak üzere tahrir defterleri düzenlenmiştir. Halil İnalçık'ın anlattığına göre Avrupa istatistiklerini araştıran bir Fransız araştırmacı, Avrupa'da ancak 16. yy.da böyle mufassal bir kayıt sisteminin gelişmeye başladığını belirtmiştir. Beş yüz senelik defter ve belge kayıtları, otuz kadar devletin de tarihini ihtiva etmektedir.

Osmanlı devlet yönetimi dört kapıdan oluşmuştur. Bunlar Bâb-1 Âsafî, Bâb-1 Defteri, Bâb-1 Fetva ve Bâb-1 seraskeridir. Donanma gibi ana yönetime bağlı birimler de vardır. Bu bürokratik yapının işleyişine bağlı olarak ortaya çıkan defter serilerinin en önemlileri şunlardır:

Bâb-1 Âsafî dairesine bağlı Mühimme Defterleri, Ahkâm Defterleri, Şikâyet Defterleri, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Gayri Müslim Cemaatlere Ait Defterler, Askerî Ruznamçe Defterleri gibi defter serileridir.

İkinci olarak defterdarın kontrolü altındaki mali bürokrasinin ürettiği Muhasebe, Mukataa, Ruznamçe vb. ana kalemlere bağlı birçok bürolardaki kayıtları ihtiva eden Bâb-1 Defteri dairesinin defter serileridir.

Üçüncü olarak veya en eski (Osman Gazi) dönemlere kadar vakıf kayıtlarını ihtiva etmesi açısından birinci derecede önemli vakıf defterleridir. Şeriye sicilleri de Osmanlı'nın özellikle sosyal hayatına ışık tutan kayıtlardır.

SONUÇ

Selçukluların mirasçısı olan Osmanlı Devleti, İslam kültür ve medeniyetinden oluşan alt yapı ile müessir, dinamik ve ileri bir devlet örgütü oluşturmuştur. Kamu hizmetleri mülkiye, kalemiye, ilmiye ve seyfiye olarak dört sınıfa ayrılmış, idari yapı bu sınıflar arasında dengelenmiştir. Devletin fonksiyonları bilgi ve ihtisas sahibi tecrübeli memurlarla yerine getirebileceği görülmüş, onun için memurların yetiştirilmesi, seçimi, tayini, usul ve kaidelere bağlanmıştır.

Devletin kuruluşundan XV. yüzyıla kadar birkaç bürodan oluşan Osmanlı bürokratik yapısı, Fatih Sultan Mehmed'in merkeziyetçilik çabalarına paralel olarak gelişerek büyümüştür. Kanunî Sultan Süleyman döneminde üç ana daireye bağlı 50- 60 civarında alt bürodan oluşan bir organizasyon hâline gelmiştir. Bu üç büyük daireden birincisi yasama ve yürütme görevlerini yerine getiren Divan-ı Hümayun, ikincisi maliye ile ilgili işleri yürüten Defterdarlık, üçüncüsü ise tımar sisteminin de idare edildiği yer olan Defterhane-i Amire'dir. Bu üç daireye bağlı bürolarda görev yapan memurlar, kendi uzmanlık alanlarına giren faaliyetleri yürütmüşlerdir.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren profesyonel bürokrasinin gelişmesiyle birlikte, meslekte uzmanlaşma ve öngörülmüş bir mesleki çizgiye bağlı kalma terfi sürecinde ağırlıklı bir rol oynamaya başlamıştır. Bürokratik işlemler kurala bağlanmış ve bürokrasi güçlenmiştir. Özellikle Kanunî döneminde Sultan Süleyman'a "Kanunî" lakabını kazandıran ve nişancılık görevinde bulunan Celalzade Mustafa, diplomatik usulleri yerleştirip, kanunları sistemleştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde memuriyet, din ve devlete hizmet olarak görülmüştür. Memurların devlete karşı görevleri bir vucubiyet olarak idealize edilmiştir. Devlet, hizmetleri karşılığı memurların geçimini sağlaması için onlara "dirlik" adı verilen bir gelir tahsis etmiştir.

Osmanlı memurlarının meslekî ve diplomatik özellikleri yanında, usta-çırak ilişkisindeki ahlaki boyuta benzer dinî ve ahlaki özellikler vardır. Osmanlı kâtiplik mesleği; kaynağını ve adını Kur'an'da yüceltilen kalemden almış ve vahiy kâtipleri bir bakıma bu mesleğin önderleri sayılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın "kalem" üzerine yemin etmesi (68/1) ve Levh-i Mahfuz'un yazılması için ilk yaratılanın "kalem" olması, Osmanlı kâtiplik mesleğine kutsiyet ve şeref kazandıran en önemli kaynaktır. Kalemîye mesleğindeki "âdab" terimiyle karşılanan kendisine has ahlaki değerler, islahat öncesi dönemlere kadar kutsiyetini korumuş ve bu meslekle ilgili eğitimde temel unsur olmuştur. Kâtiplerin temel araçlarından olan "defter", "Levh-i Mahfuz"a, "kalem" ve "kağıt" da doğruluk ve yüz aklığına benzetilmiştir. Böylece kâtiplik mesleği sevdirmiş, kutsiyeti vurgulanmış, devletin en değerli hazinesinin kâtipler tarafından tutulan kayıtlar olduğu, devlet nizamının ancak bununla tesis edilebileceği fikri aşılacaktır.

Osmanlı yönetim anlayışında kılıç ve kalem ikizdir; idarenin ortağıdır. Davayı ispatta ikisi de sağlam delil, üstün sonucun ortaya çıkışında her biri doğru önermelerdir. Onlarsız ülkenin yıkılma derecesinde olacağına inanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gelişme döneminde mahalli yönetimler güçlendirilmiş, merkezî yönetim ise denetim ve adalet açısından etkin hâle getirilmiştir. Devlet, genelde asayiş ve güvenliği sağlamakla yükümlüdür. Kamu hizmetleriyle ilgili eğitim, sağlık, alt yapı hizmetleri vakıflar ve şahıslar tarafından yapılmıştır. Askerî sınıfın çoğunluğunu teşkil eden tımarlı sipahiler bile üretime katılmış, savaş zamanında yeterli sayıda asker cepheye göndermişlerdir. Memurların büyük çoğunluğunun hizmet karşılığı tahsis edilen topraktan gelirleri vardır veya yaptıkları işlerden ücret karşılığı olarak harç vs. almışlardır. Bu bakımdan devletin giderleri azdır.

Devletin büyümesinde, Devlet-i Aliyye hâline gelmesinde bir takım temel olumlu sebepler olduğu gibi, gerilemesinde ve yıkılmasında da bazı temel sebepler etken olmuştur. Klasik dönemde Fatih'in devleti merkezileştirme politikasının bir sonucu olarak, devamlı memur ve asker sayısının artması, sonraki dönemlerde iktisadi dengeyi bozan unsurlardan biri olmuş, kamu harcamaları artarken, bunu karşılayacak üretim ve gelir aynı oranda artmamıştır.

1599'dan sonra güvenlik düşüncesi ile kapıkulu sayısı artmış, artık şehir ve kasabalarda imtiyazlı bir zümre olarak yerleşen yeniçeriler ve

atlı- bölük süvarisi, asayaştın, vergi tahsilinden vb. işlerden sorumlu olarak Anadolu'da hâkim duruma geldiklerinden bu hâl, fiili olarak klasik vilayet yönetimini değiştirmiştir. Gerçi bu arada üretimde bulunan tımarlı sipahi düzeninde de bozulma ve verimsizleşme başlamıştır. Vilayetlerdeki bu askerî sınıf halka baskı yaparak üretici sınıf üzerinde göçler vs. gibi olumsuz gelişmelere sebep olmuşlardır. Sınıflar arasındaki dengenin askerî sınıf lehine bozulduğunu fark eden ve Yeniçeri Ocağı'nı değiştirmek isteyen padişahlardan Genç Osman, bu teşebbüsünün bedelini canı ile ödemiştir (1622), III. Selim de (1807) tahtından olmuştur. Bundan sonra askerin devlet işlerine karıştırılmaması ve sadrazamların konumunun güçlendirilmesi fikri ağırlık kazanmıştır.

Devletin idari yapısında başlayan sarsıntılar, 17. yüzyıldan itibaren mali yapısında da görülmeye başlamıştır. Hazineden maaş alanların ve üretim yapmaksızın, sadece vakıf gelirleriyle geçinenlerin sayısı çok artmıştır. Bununla birlikte 1683 Viyana Bozgunu'ndan itibaren uzun süren savaşlar ve yenilgiler neticesinde merkezî bütçe açık vermeye başlamıştır. Bütçenin gelirlerini artırmak için yapılan birtakım yeni düzenlemeler, Hazineye gelir getirecek yerde, nüfuzlu şahıslara birer arpalık hâline gelmiştir.

Mali sistemin bozulması ve bütçe açıklarının gittikçe artması enflasyonun artmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1593 yıllarında başlayan enflasyon artışlarıyla paradaki gümüş miktarı yarı yarıya indirilmiş, devletten maaş alanların gelirleri azalmıştır. Buna mukabil Tanzimat döneminde olduğu gibi klasik dönemde dışardan borçlanma düşünülmemiştir.

Mali sıkıntılar sebebiyle personel rejiminde bozulmalar meydana gelmeye başlamıştır. Devlet, memurlara avarı ve alım gücü düşük olan 'kalp para' vermiş, memurlar da rüşvet vb. yollarla azalan gelirlerini artırma yoluna gitmişlerdir. Böylece personel rejimini âdeta işlemez hâle getiren neticeler ortaya çıkmıştır. Motivasyonu ve gelirleri azalan, dolayısıyla devlete sadakat ve hizmet duyguları zayıflayan idari konumdaki memurlarda ağalık ve efendilik, küçük memurlarda ise kölelik ruhu gelişmiştir.

İdari sistemin ve personel yönetiminin bozulmaya başladığını gören padişahlar ve devlet adamları bazı ıslahatlar yapmışlarsa da batıdaki Sanayi İnkılabı ile daha da aranın açılması neticesinde bu kötüye gidişten devleti kurtaramamışlardır. Bu yüzden Batı tarzında köklü değişiklikler çare olarak düşünülmüş ve II. Mahmud'un başlattığı batılılaşma hareketinin Tanzimat Fermanı ile kapsamı genişlemiştir.

Sadaret Kethüdalığı, 1835 yılında Umur-ı Mülkiye Nezareti; Reisül-küttaplık, 1836 yılında Hariciye Nezareti; Defterdarlık da 1838 yılında Maliye Nezareti olmuştur. Şûrâ-yı Devlet (Danıştay), Divan-ı Muhasebat (Sayıştay), özel idareler, belediye kuruluşları, nezaretler (bakanlıklar) ve kabine (Meclis-i Vükela) Fransa'dan örnek alınarak Batılı tarzda biçimlendirilmiştir.

Tanzimat öncesi “kalem” adı verilen bürolar “daire” ve “nezaret”lere çevrilmiş, bürokratik yazışmalar değişmiş, tamamen Sadaret bünyesinde toplanan hükümet işleri, kurulan meclis ve nezaretlere devredilmiştir. Kanun ve nizamname yapma yetkisi sınırlı da olsa 1837’de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye verilmiş, dâhilî nizamnameler, mülkî usul ve esaslar bu üst meclis tarafından oluşturulmuştur. 1838’den itibaren memur yetiştiren okulların açılmasıyla birlikte başlayan modern anlamda kurumsal dönüşümlerle birlikte, memuriyete girişten, tayin, terfi ve istihdam güvencesine kadar memurlara birçok yeni haklar verilmiş; aylık nakdî maaş ödenmesine geçilmiş, hukuki ve idari alandaki özellikle Fransa’nın idari ve hukuki sistemlerinden yararlanarak birçok yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Sonuç olarak geriye dönüp bakıldığında Osmanlılar, kuruluş ve gelişme dönemlerinde (klasik dönemde) hızlı bir biçimde büyümüşler; 4 bin km² toprak üzerinde 400 çadırdan ibaret bir beylik, Kanunî döneminde 18 milyon km², daha sonra 22 milyon km² üzerinde birçok din ve milleti bünyesine alan büyük bir cihan devleti hâline gelmişlerdir. Devletin her bakımdan en zirvede olduğu noktadan itibaren ise gerileme dönemi başlamıştır. Osmanlıların yükselme ve gerileme süreçlerinin birçok iç ve dış sebepleri sayılabilir. Fakat hem yükselmede hem de gerilemede en önemli sebebin, zihniyet olduğu düşünülebilir. Küçük bir aşiretin Bizans İmparatorluğu’na kafa tutar hale gelmesinde Wittek, vb. birçok tarihçinin de üzerinde durduğu “gaza ruhu”nun ve “ilâ-yı kelimetullah” idealinin önemi büyüktür. Osmanlılarda “nizam-ı âlem” idealinin bir yandan çalışkanlık, kahramanlık ve bir yandan da eğitim, adalet veya daha geniş anlamda medeniyet olarak nasıl tezahür ettiği, tarihçiler ve siyaset bilimciler arasında tartışıla gelen bir konudur.

Tarih bize gösteriyor ki Osmanlılar gerek devlet yönetimi ve gerek hayat nizamı olarak dinlerini esas aldıkları ölçüde, yaşamayı, adaletle hükmetmeyi kısaca bütün insanlığın huzur ve mutluluğunu hedef ve maksat yapmışlardır. Bu sayede Ermeniler, Moğolların elinden, Protestan milletleri Katoliklerin elinden, Yahudiler İspanyolların elinden

kurtulmuşlardır. Osmanlılar, hiçbir zaman hiçbir millete yok etme politikası uygulamamıştır. Birçok din ve millet mensubu Osmanlı sistemi içerisinde, adalet sayesinde huzur ve güvenle kimliklerini muhafaza ederek, günümüze kadar gelebilmiştir.

Avrupalılar dinlerinden uzaklaştıkça maddeten ilerlemişler, fakat maddeci zihniyetle sömürgecilik politikası gütmüşlerdir. Fransız düşünür Montaigne (1533-1592), “Ticarette bir ülke kaybetmeden öbürü kazanamaz.” ilkesini oluşturmuş, sonraki merkantilist iktisatçılar (Colbert vb.) de dışta sömürgecilik politikasını Avrupa’nın iktisat politikası hâline getirmişlerdir. Osmanlı’nın çok daha evrensel, adalet ve hoşgörü anlayışı güden politikaları hiçbir ırk farkı gözetmeden birçok din ve millet mensubunu barış ve huzur içerisinde çok uzun bir süre idare etmiştir. Buna mukabil Osmanlıların, kuruluş ve gelişme dönemlerindeki dinamik ve müessir yönetimlerini muhafaza edemedikleri, zamanın icaplarına göre iktisadi ve teknolojik gelişme gösteremedikleri ve gerileme sürecine girdikleri de tarihî bir vakıadır.

Tarih ilmi, iktisat, sosyoloji ve özellikle din ilimleriyle yakından ilişkilidir. Yasama yürütme ve yargı açısından devlet bürokrasisini dini meşruiyet çerçevesinde geliştirmiş olan Osmanlıların yönetim özelliklerini daha iyi anlayabilmek için, İslam tarihinin de çok iyi bilinmesi ve bu anlayış çerçevesinde değerlendirmeler yapılması zaruridir.

Osmanlı devlet yönetiminin üst basamaklarında uzun yıllar görev yapmış, kendisine vezirlik, paşalık unvanı verilmiş ve dört cilt Osmanlı tarihi yazmış olan Mustafa Nuri Paşa’nın,

“Osmanlı hükümdarları İslam kurallarını sıkı sıkıya uygulayıp kendileri de bunlara uydular. Hukuk işlerini yönetimleri altında bulunan bütün şehir ve kasabalara atadıkları kadılarına havale edip bu konuda kendilerini halktan bir kişi sayarak kadınların verdikleri kararlara asla karışmayarak sağladıkları adalet ve izledikleri Peygamberin yolu, mülk ve devletlerini yani ülkelerini dinamik ve bayındır bir duruma sokmuştur.”

ifadesi Osmanlı Devleti yönetiminin din ile olan bağına ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ (BOA)

1) Hat'lar:

210 / 1135, 468 / 22864, 468 / 870, 468 / 22870-A, 468 / 22976, 468 / 22878, 294/17493

293/17443/A, 293/ 17443/A

2) Dâhiliye Umumî İradeler Tasnifi DUİT., No: 37-2 / 9-2

3) K. Kepeci Defterleri Tasnifi

4) KK. Ruus Defteri, No: 264

5) Tahvil ve Nizam Defterleri:

a. Kalem Nizamnamesi, No: 34/32

b. Tahvil ve Nizam Defteri, No: 84

c. Atık Mısır Defteri, No: 11 d. Atık Eşkinçi Tahvil Defteri, No: 21

5) Cevdet Dâhiliye No: 11856; No: 12050; No: 12069

6) Mühimme Mektum Defteri (A.DVNS.MKM.MHM.d 005)

7) 3 Numaralı Mühimme Defteri

C) DERGİ VE MECLİS ZABITLARI

Dersaadet Memurin Gazetesi, Sahibi ve Müdürü: Molla-zade Abdülkadir Nâsih, Sayı: 1-35, Sene:1326 / 1910.

M. M. Z. c. ,Sene:2, İçtima: 84, 24 Nisan 1326, s. 1503.

D) KİTAP VE TEZLER

Ahmet Lütfi, Ez Tarih-i Ahmeti Lütfi, 8 c., Dersaadet, y.y., c. 1-VIII, 1302 (1886).

A. du Velay, Türkiye Maliye Tarihi, Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, Maliye Bakanlığı Yay., No: 178, 1978.

Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih, 2 c., 2bs., İstanbul, Karabet Matbaası, c. I-II., 1312-1315 / 1896-1899.

Abdurrahman Şeref Efendi, Osmanlı Devleti Tarihi, 2 c., Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Demir - Mehmet Kafkas, İzmir, Kaynak Yay., c. I, 1995.

Abdurrahman Vefik, Kavâid Tekâlifi, 2 c., y.y., Dersaadet, c. I, 1328 / 1912).

Ahışhalı, Recep, Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütüblük, Tarih ve Edebiyat Vakfı, İstanbul-2001

Ahmet Cevdet Paşa, Ma'ruzat, Yay. Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Çağrı Yay., No:19, 1980.

Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri, c. 9, İstanbul Fey Vakfı Yay., No:1, 1990.

....., Şeriye Sicilleri, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1998.

....., Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1986.

Ahmed Reşid, Mükemmel Tarih-i Osmanî, c. I, Dersaadet 1328

Akyıldız, Ali, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), İstanbul, Eren Yay., 1993.

Albert Howe Lybyer, Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi, Çev: Seçkin Cılızoğlu, İstanbul, Süreç Yay., 1987.

Arslan, Ali, Darülfünun'dan Üniversiteye, y.y., İstanbul, 1995.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, M.E.B.Yay., İstanbul, 1992

Barkan, Ömer Lütfi, XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1943.

Başar, Fahameddin, Eyalet tevcihatı, 1717-1730, TTKAnkara 1997

Baykal, İ.Hakkı, Enderun Mektebi, İstanbul

Busbecg, Ogier Chiselin De, Türk Mektupları, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, y.y., İstanbul, 1939.

Canan, İbrahim, Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte, C :18, İstanbul, Zaman Gazetesi Yay.

Çankaya, Ali, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 3 c., Ankara, Mars Matbaası, c. I, 1968.

Celal-zade Mustafa, Selim-name, Hazırlayanlar: Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, 1000 Temel Eser, No:154, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990.

Danişman, Zuhuri, Koçi Bey Risalesi, İstanbul, M.E.B. Yay., 1993.

Donalt c. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali De-netimi "Düyunumumiye", Çev: Ali Ihsan Dalgıç, İstanbul, Doğu-Batı Yay., 1979.

Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu, İletişim Yay. İstanbul 2000

Dursun, Davut, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, 2.bs., Bilimsel Araştırmalar Dizisi: 1, İstanbul, İşaret Yay., 1992.

....., Din Bürokrasisi, Bilimsel Araştırmalar Dizisi: 20, İstanbul, İşaret Yay., 1992.

Ebul'ula Mardin, Huzur Dersleri, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1951.

Edip Kemal, Kanunlarımız, 8 c., Bursa, Vilayet Matbaası, I-VI., 1926.

Eldem, Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara, TTK Basımevi, 1994.

....., Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, TTK Basımevi, 1994.

Emecen, Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara, TTK. Yay., 1989.

Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, I-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergun, Tugay-Polatoğlu Aykut, Kamu Yönetimine Giriş, Ankara, TOAİE, 1992.

Ersoy, Mehmet Akif, Safahat, I, Zaman Gazetisi, İstanbul, 1994.

Esad Efendi, Teşrifat-ı Kadime, Sadeleştiren: Yavuz Ercan, Tercüman 1001 Temel Eser, İst 1979

Feridun Bey, Mecmua-i Münşeatü s Selatin, c. II, s.2

Findley, Carter V. Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Çev: Latif Boyacı-Izzet Akyol, İstanbul, İz Yay., 1994.

....., Kalemîyyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.

Fleischer, Comell H., Bureaucrat And Intellectual In The Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli, (1541- 1600), New Jersey, 1968.

Fuad, Mehmed, Usul-ü Kitâbet-i Resmîyye, İstanbul, 1328

Genç, Yusuf Ihsan, "Osmanlılar'da Beratlar.", İstanbul, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988.

....., Mühimme Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi 113 Numaralı ve 1113-1115 h./ 1701-1703 m. Tarihli), Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul, 1987.

Graf Marsilli, Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitat Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti, Çev: M. Kaymakam Nazmi, Ankara, 1934

Grenard, Fernand, Asyanın Yükselişi ve Düşüşü, Çev: Orhan Yüksel, Tarih Dizisi: 3, İstanbul, M.E.B. Yay., No:2124, 1992.

General Jozep Pomiankowski, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşünün Genel Sebepleri, Çev: Kemal Turan, İstanbul, Kayıhan Yay., 1990.

Genç, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul, Ötüken Yay., 2000.

Giritli, İsmet, Kamu Yönetim Teşkilatı ve Personeli, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1983.

Gökbilgin, Tayyib, Kanunî Sultan Süleyman, M.E.B. Yay., İst., 1992

Göze, Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, Beta Yay., 1987.

Gözübüyük, A. Şeref, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Ankara, S Yay., 1978.

Halaçoğlu, Yusuf XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara, 2 bs. TTK. Yay., 1995.

Hammer, J.Von, Osmanlı Tarihi, c. I, M.E.B.Yay., İst., 1990

Heper, Metin, Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1977,

İbn Haldun, Mukaddime, 3 c., Çev: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, M.E.B.Yay., 1990.

İbnu'l Emin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar, 11 c., İstanbul, Maarif Matbaası, c. I, 1940.

İbrahim Müteferrika, Milletlerin Düzeninde İlmî Usüller, Sadeleştiren: Ömer Okutan, İstanbul, M.E.B Yay., 1990.

İlmiye Salnamesi: Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislam. Hazırlayanlar:

S.A.Kahraman, A.Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yay., 1998.

İzgüer, A.Zeki, Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü; Basılmamış Doktora Tezi

Kalkandere, A. Hayrettin, Personel Yönetimi ve Yönetimde Sistemler İlkeler, Ankara, Şenyuva Matbaası, 1972.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, 8 c., Ankara, TTK.Basımevi, c. VI-VIII; 1983.

.....,Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedid-1789-1807, Ankara, TTK 1988

Karamürsel, Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, TTK Ankara, 1988

Kemal, Namık, Evrak-ı Perişan, 1301, Matbaa-i Osmaniye

Kızıltoprak, Kemal, Fatih Sultan Mehmed Han'ın Liderlik Vasıfları, Okumuşadam yay, İst.2002

Kocabaş, Süleyman, Tarihte Âdil Türk İdaresi, İstanbul, Vatan Yay., 1994.

Köprülü, Fuat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, İstanbul, Ötüken Yay., 1981.

Kunt, Metin, The Sultan's Servants The Transformation of Ottoman Provincial government (1550-1650), Columbia University Press, New York,1983.

Kurtulmuş, Numan, Sanayi Ötesi Dönüşüm, İstanbul, İz Yay., No:137, 1996.

Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), İstanbul, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yay., 1994.

-----, Lütü Paşa Âsafnâmesi, İstanbul, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991.

Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, TTK. Basımevi, 1984.

Mehmed Neşri, Neşri Tarihi, c. I, Kültür Bak. Yay., Ankara 1983

Muhammed Hamidullah, İlk İslam Devleti, İstanbul, Beyan Yay. 1992.

Muhammed et- Temmâvî, Hz. Ömer ve Modern Sistemler, İstanbul, Kayıhan Yay., 1993.

Mumcu, Ahmet, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1963.

....., Divan-ı Hümayün, Toplumsal Araştırmalar Dizisi: 2, Ankara, Birey ve Toplum Yay., 1986.

M.G. S. Hudgson, İslamın Serüveni, 3 c., Tercüme: Kurul, İstanbul, İz Yay., c. II, 1995.

Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, 4 c., Ankara, TTK.Yay., c. I-IV, 1987.

Nâima Mustafa Efendi, Tarih-i Naima, 7 c., İstanbul, y.y., c. I, 1280.

Nicoara Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Teori Yay. 1985.

Nişancı, Ensar "Max Weber'de Patrimonial Devlet'in Sosyal ve İktisadî Yapısı, Kütahya, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, 1995.

Ortaylı, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İktisadî ve Sosyal Değişim: Makaleler 1, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000.

Osmanlı Devleti Tarihi, c. I-II, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gaz.. İstanbul, 1999

Osmanlı Fermanları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md. Ankara, 2003

Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985.

Özkul, Osman, Gelenek ve Modernite Arasında Ulema, Bir Harf yay. İstanbul 2005

Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1989.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı devrinde Son Sadrazamlar, 11 c., İstanbul, c. I, 1942.

....., Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 3 c., Ankara, M.E.B. Yay., c. I-III, 1983.

Palmer, Alan, Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi: Son Üçyüz Yıl, Çeviren: Belkıs Çorakçı Dışbudak, İstanbul, Sabah Kitapları, 1995.

Personel El Kitabı, Ankara, Başbakanlık Özlük ve Yazı İşleri Genel Müdürlüğü Yay., 1977.

Rasim, Ahmed, Haritalı Resimli Osmanlı Tarihi, I, İstanbul, 1336-1338

Sabuncuoğlu, Zeyyat, Personel Yönetimi, İstanbul, 1991.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri, Kültür Bak. Yay. 2002 Ankara

Sayar, Ahmet Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul, Der Yay., No: 41, 1986.

Sertoğlu, Mithat, Osmanlı Tarih Lügatı, 2.bs., İstanbul, Enderun Kitabevi, No:18, 1986.

Seyyit Lokman, Hünernâme, y.y., Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi, No:1523.

Shaw, Stanford J. -Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, 2 c., Türkçesi : Mehmet Kervancı, İstanbul, E Yay., c. II, 1983.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, (Türkmenler), Ankara, 1967.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, Hazırlayan: Mithat Sertoğlu, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yay., No: 515, 1992.

Şeker, Mehmet, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması, Diyanet Yay., 1999, Ankara

Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul, Dergah Yay., No: 122, 1986.

Tacan, Necati, Kur.Yb. Akıncılar, İstanbul, Askeri matbaa, 1936,

Taneri, Aydın, Türk Devlet Geleneği, Ankara, Türk Devlet Yay, 1981.

....., Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Veziriazamlık, Ankara, 1974.

Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, c. II, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1955.

Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., NO: 20, 1987.

Türköne, Mümtaz'er, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, Yakın Tarih Dizisi: 1, İstanbul, İz Yayınları, 1995.

Uğur, Ahmet, Siyasetnameler, Kültür ve Sanat Yayınları, y.y.

Ünal, Mehmet Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, (1518-1566), Ankara, TTK Basımevi, 1989.

Turner, Bryan, Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım, Türkçesi. Yasin Aktay, Ankara, Vadi Yay., No:5, 1991.

Uzunçarşılı, I. Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 2. bs., Ankara, TTK. Basımevi, 1984.

....., Osmanlı Tarihi, 8 c., 3.bs.,Ankara, TTK Basımevi, c. III,1983.

Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, y.y., 1966.

Watt, W. Montgomery, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, Umran Yay., 1981.

Weber, Max, Sosyoloji Yazıları, Türkçesi: Taha Parla, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986.

....., Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı, Çeviren: Özer Ozankaya, Ankara, Imge Yay. No:36, 1995.

Walter F.Weiker, "The Ottoman Bureucracy: Modernization and Reform", AdministrativeScience Quarterly, c. 13,Aralık 1968

Wilson, James Q. Bürokrasi: Kamu Kuruluşları Neyi, Niçin Yapıyorlar, Çev: Selçuk Yalçındağ, Doğan Canman, Yücel Ertekin, Ankara, TOAİE, 1. bs., 1996, s. 17.

Yazır, Mahmud Bedreddin, Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, I. Kısım Neşre haz: Uğur Derman, i. Yay. Ankara 1972

Yorga, Osmanlı Tarihi, c. V, Çev: B.Sıtkı Baysal, A.Ü. Yay., 1948

Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar (Kitab-ı Müstetab), Ankara, TTK Basımevi, 1988.

E) MAKALELER

Arslan, Ali, "Surnazen Mustafa Paşa", I. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, Ayrı basım, İstanbul 1994, s. 151-165.

Başgil, A. Fuat, Türkiye Teşkilatı Hukukunda Nizamname Mefhumu ve Nizamnamelerin Mahiyeti ve Tabii Olduğu Hukuki Rejim, Cemil Birsnel'e Armağan, İst Hukuk Fak Yay, 1939, s.(17-70)

Göyünç, Nejat, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defteri", Osmanlı Araştırmaları, 19 c., İstanbul, Enderun Kitabevi, c. X,1990. s. 1-37.

İnalçık, Halil, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Sayı: 7, İstanbul, Bağlam Yay. 1994, s. 5-26.

....., “Osmanlı Hukukuna Giriş”, SBF Dergisi, c. XVIII/2, Ankara, 1958

İpşirli, Mehmet, “Divan-ı Hümayun”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi c. 4, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 378-383.

Kütükoğlu, Mübahat S. “Defterdar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 22 c. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, c. IX, 1991, s. 95-97.

Paul Wittek, “Ankara Bozgunundan İstanbul’un Fethine Kadar (Osmanlı Tarihinden Yarım Asır)”, Çev. Mualla Süerdem, Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri: II, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s.55-59.

Sahillioğlu, Halil, 1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri, VIII. T.T.Kongresi, II. Ciltten ayrı basım, TTK 1881 Ankara

Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar.”, Tanzimat c. II, İstanbul, M.E.B. Yay 1999

Öztuna, Yılmaz “Osmanlı Devletinde Enflasyon”, Tarih ve Medeniyet, Sayı: 5, İstanbul, İhlas Yay., 1994, s. 22-25.

Öztürk, Mustafa, “XVIII. yy. Sonlarında Orta Anadolu Fiyatları.”, X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, 22-26 Eylül, Ankara, TTK Yay., 1986, s. 1821-1850.

....., “Güneydoğu Anadolu Fiyatları.”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri, 21-25 Ağustos, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 99-121.

Turan, Şerafettin, Kemal Paşazade, s.238-240, TDVİA, Ankara 2002

Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea, Arşiv kütp: 4919, (Belleten III c. S. 99-107)

İNDEKS

- A**
Abbasi, 36, 48
Abdalan-i Rum, 47
Abdülhamid I., 57, 75, 170
Açık Kapı, 40
âdab, 132, 180
adalet, 9, 19, 21, 28, 32, 33, 34,
39, 61, 77, 101, 111, 180, 182, 183
Ahî, 47
Ahmed III., 73, 74, 166, 168
Ahmet Vâsıf Efendi, 103, 161
Akıncı, 8, 145, 152, 190
Akşemseddin, 44, 45, 66
Alaaddin Ali Çelebi, 66
Alaeddin Paşa, 144
Alauddin Paşa, 43, 82
alay beyi, 93, 151
Âli, 10, 26, 27, 28, 43, 46, 88, 138,
154, 155, 156, 187
Ali Kuşçu, 60, 65, 68
Âmedi, 78
Anconal Giriaco, 65
Araplar, 72
aristokrasi, 17, 119
Arsal, 15, 16
arz, 13, 27, 66, 76, 81, 90, 98, 109,
112, 114, 115, 116, 117, 118, 138,
150, 163, 172
Arzuhâl, 116
Âsafnâme, 84
Asâkir-i Mansure-i, 149
Askerî, 8, 75, 110, 144, 176, 177, 180
Asporçe Hatun, 82
Asr-ı Saadet, 37, 42
Atina demokrasisi, 35
Atmeydanı, 151
- B**
Bâb-ı Âsafî, 13, 87, 177
Bâb-ı Defteri, 8, 13, 82, 86, 87, 177
Bâb-ı Fetva, 13, 177
Babıâli, 8, 13, 57, 78, 79, 80, 82,
85, 102, 113, 114, 115, 122, 133, 135,
149, 157, 163, 164, 165
Babüsaade, 58, 79, 80
başdefterdar, 82, 87, 153
başvekil, 82
Bayezid Han, 46, 61, 156
Bed-i besmele, 53
Berat, 117, 166, 169, 170, 171
Bey, 10, 13, 28, 47, 49, 51, 52, 53,
55, 56, 62, 63, 64, 65, 73, 75, 78, 82,
86, 93, 96, 111, 118, 135, 143, 147,
148, 155, 156, 168, 186
beyaz, 58, 147, 148, 173
Bayezid II., 55, 61, 129, 145
beylerbeyi, 73, 79, 94, 95, 98, 101,
116, 127, 144, 150, 168
beylik kalemi, 168
biat, 58
Bican, 99
Bilecik, 32, 33, 63, 64

- Bıyıklı Mahmud, 151
Bizans, 37, 47, 48, 62, 66, 182
Bolu, 55, 105
buyrultu, 86, 115, 172
buyruldu, 22, 24, 25, 31, 58, 85, 102,
104, 115, 116, 136, 166, 172, 173, 175
- C**
Cabbarzade, 104, 105
Celalzade, 69, 132, 133, 135, 137,
138, 156, 162
Celalzade Mustafa, 59, 60, 72,
126, 157, 162, 179
- Ç**
Çandarlı, 43, 51, 82, 83, 144, 146,
177
Çandarlı Halil, 146
Çandarlı Kara Halil, 82, 144
Çapanoğlu, 107
Çavuşbaşılık, 85
Çelebi, 52, 53, 65, 66, 73, 120, 161
Çin, 35, 36, 37, 72
- D**
Dadyan, 99
Damat İbrahim Paşa, 74
defter, 22, 24, 80, 87, 97, 114, 116,
118, 129, 132, 151, 153, 175, 177, 180
defterdar, 53, 57, 79, 82, 83, 87,
95, 153
Defterdarlık, 86, 88, 109, 179, 182
Defter emini, 80
Defterhane-i Amire, 109, 179
demokrasi, 17
devşirme, 9, 15, 112, 127, 128,
154, 156
dış vezir, 96
Divan-ı Hümayun, 7, 13, 19, 20,
23, 25, 30, 31, 48, 51, 54, 78, 79, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 95, 99, 102, 103,
106, 109, 117, 118, 121, 133, 136, 137,
138, 141, 147, 174, 179, 192
dizdar, 94, 140
Donald Quataert, 34, 35, 186
Dursun Fakih, 64
- E**
Ebussuûd Efendi, 24, 26, 45, 142,
143
Emeviler, 42
emr-i şerif, 24, 166
Enderun, 8, 57, 58, 88, 112, 127,
128, 129, 130, 131, 151, 155, 185,
190, 192
Endülüs, 68
- F**
Fahrüddin, 65
Faş, 99, 100
Fatih, 7, 25, 26, 27, 43, 44, 45,
46, 51, 52, 56, 60, 61, 65, 66, 67, 68,
70, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 101,
109, 110, 125, 126, 127, 128, 142,
153, 179, 180, 188
feodalite, 16
Ferhat Ağa, 149
Ferman, 114, 140, 163, 165, 167,
168, 175
Fetva, 13, 105, 143, 163, 177
Firavun, 37, 71
Fiskalizm, 89
Fransa, 31, 73, 74, 75, 76, 164, 182
- G**
Gabriyel, 99
Galatasaray, 128, 129
Gaza Devleti, 48
Gazilik, 7, 47, 48
Gazi Yusuf Ziya Paşa, 105

- Gedik Ahmed Paşa, 68
Gelenekçilik, 7, 18, 34, 88, 187
Gıyasettin Mesud II., 63
Gıyaseddin Mesud, 93
Gülbank, 147
Gümüşlü Kümbet, 65
Gündüz Alp, 47, 93
- H**
Hâdimü'l Haremeyn, 52, 71
Hadis, 20, 38, 161, 185
Hafız İsmail Paşa, 103, 161
Halil İnalçık, 18, 47, 177
Halil Paşa, 66, 83
Han, 46, 51, 52, 56, 61, 66, 73, 152, 156, 188
  has, 10, 34, 44, 72, 83, 94, 96, 120, 132, 150, 180
  Hasan el Basri, 42
  hat, 21, 137, 138, 148, 161, 165, 166, 170
  Hırka-i Şerif, 57, 58
  Hz. Ebubekir, 39
  Hz. Ömer, 38, 39, 40, 41, 42, 189
  Hz. Süleyman, 37
- İ**
İbn Haldun, 77, 109, 110, 187
İbrahim Paşa, 61, 74, 75, 98, 99, 128
ibka kürkü, 57
icazet, 134
icra resmi, 114
iç vezir, 96
İkindi Divanı, 25
İlmiye kıyafeti, 143
inşa, 40, 62, 129, 134
inşâ, 159
İrad-ı Cedid, 87
İrade-i seniyye, 163, 164
- İshak Paşa, 99
İskender, 67, 71, 145
İslam hukuku, 24
İslami hilafet, 56
İstanbul, 2, 10, 43, 44, 45, 48, 51, 52, 55, 57, 66, 67, 68, 74, 75, 76, 77, 81, 83, 90, 96, 120, 122, 127, 128, 144, 146, 148, 149, 160, 163, 174, 175, 177, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192
  İstişare, 38
- J**
Japonya, 36
- K**
Kâbe, 46, 72
kadı, 19, 26, 29, 30, 64, 81, 89, 93, 95, 101, 133, 153
Kadılar, 29, 143
Kalem, 110, 116, 132, 137, 161, 184, 191
  kalem, 53, 72, 80, 88, 110, 115, 117, 126, 132, 133, 135, 137, 153, 154, 159, 162, 180, 182
  Kalemiye personeli, 137, 154
  kanun, 7, 9, 13, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 39, 41, 43, 51, 67, 77, 78, 102, 110, 122, 132, 137, 138, 139, 146, 149, 156, 172, 182
  Kanunî, 18, 19, 24, 26, 27, 44, 45, 46, 48, 52, 54, 55, 61, 72, 73, 75, 84, 96, 100, 109, 119, 126, 129, 132, 155, 156, 177, 179, 182, 187
  Kanunname-i Âli Osman, 26
  Kanunname, 15, 24, 56, 185
  Kaptan-ı Derya, 144
  Karamanlı, 64, 146
  Karaosmanoğlu, 107
  Karayılanzade Mehmed Paşa, 98
  Kariyer, 8, 153

- Kasapzade Mahmud, 66
Kayı Han, 56
Kaymakam paşa, 57, 58, 118
kaza, 22, 25, 29, 81, 93, 118, 142, 152, 160, 163, 169
kazasker, 7, 81, 156
Keçecizade İzzet Molla, 147
Kefe, 54, 55, 97
Kemal Paşazade, 24, 44, 45, 46, 142, 192
Kemalpaşazade, 45, 46, 192
Kenar Defterdarlıkları, 87
Kılıç, 132, 153
Kitabet, 8, 135, 159
Kız Kulesi, 57
Koçi Bey, 10, 28, 135, 143, 155, 156, 186
Köprülü, 15, 47, 48, 51, 188, 193
Köprülüzade, 76, 85, 86
Kubbe-i Hümayun, 79, 80
Kubbe vezirleri, 81
Kudüs, 74
Kur'an, 15, 29, 36, 37, 39, 41, 42, 55, 74, 89, 129, 132, 134, 161, 180
Kuyud-ı Kadime, 163
- L**
Lala, 53, 66
Lale Devri, 73, 74
Levh-i Mahfuz, 132, 180
Ligor Eşfo, 99
Liyakat, 8, 154, 157
Lütfi Paşa, 10, 84, 188
Lybyer, 19, 33, 35, 100, 112, 121, 126, 131, 132, 154, 155, 185
- M**
Macar Urban, 66
mahlas, 134
Mahmud Paşa, 27, 98, 99
Mahmud II., 107
Marsigli, 90
Max Weber, 16, 189, 191, 192
Mecid Beyzade Ali Paşa, 98
Medine, 36, 38, 39, 41, 72
Mehmed Paşa, 73, 98, 99, 151
Mehmed III., 49, 149
Mektume, 103
memuriyet, 110, 114, 116, 117, 120, 144, 168, 179
Merkeziyetçilik, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107
Mevlana Salihzade Ahmet Esad, 104
Mihal, 63, 64
millet sistemi, 101
Mimar Sinan, 129
mir-i miranlıklar, 95
Mir Esad, 104
Miri hazine, 88
Moğol, 47
Molla Gürani, 44, 65, 66, 68
Molla Hüsrev, 65, 68
Molla Kâbız, 45
Molla Rüstem, 146
monarşi, 16, 17, 21
Muaz b. Cebel, 39, 41
müftü-i kanun, 25
Muhammediye, 24, 53, 149
Murad II., 66, 128, 168
Mühimme Kalemi, 137, 139
mühimme torbası, 172
mukarrer fermanı, 113
münavebe, 121
münşilik, 133
müsadere, 90, 122
Muslihiddin, 43, 66
Mustafa Âli, 10, 27, 28, 43, 46, 154, 155, 156, 187
Mustafa Nuri Paşa, 32, 59, 74, 120, 183, 189

- müsvedde, 168, 173, 175
mütesellim, 89, 94
- N**
naip, 76, 144
Namık Kemal, 10, 66, 68, 69, 70
Nemrut, 37
Nesep, 155
Nikolay, 99
Nişancı, 7, 24, 66, 79, 80, 132, 168, 189
Nişancı Celalzade, 24, 132
Nişancılık, 125
Nizam-ı Cedit, 21, 62, 75, 144, 146, 148, 188
- O**
ocaklık, 95, 97
ordu kadısı, 81
Orhan Gazi, 26, 27, 33, 83, 93, 144, 147
Orta Çağ, 68
Osman Bey, 47, 51, 62, 63, 64, 65, 93
Osmancık, 62
Osman Gazi, 26, 32, 33, 43, 44, 48, 52, 56, 61, 62, 63, 64, 93, 120, 144, 177
Osmanlı Arşivi, 11, 87, 115, 187
Osman Paşa, 97, 98, 107, 123
oto-didaktik, 134
- Ö**
örf-i sultani, 21
örfi hukuk, 16, 22, 29, 134
örfi kanunlar, 59
- P**
Padişah, 32, 49, 51, 55, 58, 59, 66, 75, 81, 84, 114, 127, 149, 165
Papa, 67
paşa sancağı, 94
Patrikhane, 45
patrimonial, 7, 16, 17, 18, 19, 21, 189
Patrona Halil, 74
Pazvantoğlu, 107
pir, 132
provizyonizm, 88
- R**
Reisülküttap, 53, 57, 78, 79, 80, 85, 125, 133, 153, 161, 168
Roma, 28, 66, 68
Rüstem Paşa, 73
Rüştü Paşa, 102
Ruus, 78, 88, 116, 117, 174, 175, 184
Ruus Kalemi, 78, 116
Rûz-i Hızır, 89
Ruznamçe, 87, 90, 150, 177
- S**
Sâdâbat, 74
Sadaret Kethüdalığı, 85, 182
Sadaret Mektubi Odası, 137
saltanat, 17, 41, 42, 55, 56, 61, 70, 85, 106, 137, 157, 177
salyaneli, 94, 95
sanat, 47, 67, 72, 74, 77, 128, 129, 134, 161, 163, 188, 191
sancak, 20, 29, 54, 55, 63, 64, 79, 81, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 116, 125, 168, 169
Sarıca Sekban, 66
Savcı, 54
Selim III., 20, 52, 57, 62, 75, 77, 106, 107, 144, 148, 181
Sicilya, 68
Sınıflandırma, 8, 125

sipahi, 27, 34, 150, 151, 152, 181
Sirke Osman Paşa, 98
sivil bürokrasi, 127
siyaset- name, 60
Sofu Mehmed Paşa, 151
Sögüt, 62, 93
Sokullu Mehmed Paşa, 73, 85
subaşılar, 93, 142
Süleyman Paşa, 83, 94
Sultan, 7, 18, 19, 24, 25, 26, 44,
45, 46, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59,
60, 61, 62, 65, 66, 69, 70, 71, 73, 74,
80, 88, 94, 96, 100, 101, 109, 114,
119, 125, 126, 135, 151, 152, 155,
156, 168, 179, 185, 187, 188
Sultan İbrahim, 88, 135, 151
Sultan Süleyman, 18, 19, 24, 25,
45, 46, 54, 55, 61, 73, 74, 96, 100, 109,
119, 126, 155, 156, 179, 185, 187
Sünnet, 39, 42, 45
Ş
Şah, 52, 65, 70
Şah İsmail, 70
şakird, 78, 117, 134, 135, 141, 154
şakirdlik ruusu, 136
şehzade, 25, 53, 54, 55, 61, 66, 75,
164
Şehzade Ahmed, 55
Şehzade Mustafa, 61
Şehzade Orhan, 66
Şehzade Süleyman, 25, 54, 55
Şehzade Yusuf İzzeddin, 164
şer'i Siciller Arşivi, 163
Şer'i ücret, 111
Şeyh Edebali, 44, 63, 64
Şiilik, 70
Şimşirlik, 54
şûra, 20, 37, 38

T
Tahvil, 78, 116, 139, 140, 151,
176, 184
Tahvil Kalemi, 78
Tayyar Paşa, 104
tebdil gezmeleri, 62
tecdîd-i berat, 169
tekâlif-i örfiye, 89
tekâlif-i şer'iyye, 89
teokrasi, 15, 16
tımar, 20, 23, 26, 27, 34, 53, 73,
78, 92, 95, 96, 107, 109, 115, 116,
119, 120, 121, 138, 139, 140, 141, 145,
150, 151, 152, 169, 177, 179, 189
tımarlı, 20, 34, 78, 93, 95, 144,
145, 150, 151, 152, 180, 181
Topkapı Sarayı, 11, 79, 127, 128,
163, 190
Trabzon, 54, 55, 97, 104, 106
Tuğ, 121
Türkmenler, 62, 63, 190
Tursun Beğ, 21, 59
Tuzcuzade Memiş, 105
U
uç, 47, 63
ulema, 43, 45, 46, 47, 67, 69, 82,
104, 105, 107, 144
ulufe, 146
usta-çırak, 115, 132, 135, 180
Usul-i kalem, 159
Uzunçarşılı, 18, 28, 51, 52, 53, 54,
75, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89,
96, 114, 117, 121, 146, 148, 191, 192
Uzun Hasan, 44, 67
Ü
Ülüfer, 33

V

- Vaka-i Hayriye, 149
Vakıflar Arşivi, 163
Vehhabiler, 107
Veliht, 75
Venedik, 67, 90, 145
Vezir Abdullah Paşa, 97
veziriazam, 30, 73, 80, 81, 82, 83,
84, 115, 118, 137, 142, 144
Vuzuh, 160

Y

- yarı teokrasi, 15
Yavuz, 7, 25, 32, 44, 45, 46, 55,
59, 61, 69, 70, 72, 77, 94, 135, 152,
168, 186
Yeniçeri, 136, 145, 146, 148, 149,
152, 181
Yenişehir, 93
Yıldırım Bayezid, 52, 61, 62, 120,
128, 168, 177
Yirmisekiz Çelebi, 73
Yular-Kasdı Sinan, 55
yurtluk, 95

Z

- Zağnos Paşa, 66
zeamet, 27, 34, 53, 78, 94, 96,
115, 116, 119, 138, 139, 141, 142,
150, 151, 170
Zenbilli, 44, 45, 70
Zeynelabidin Efendi, 111
Zeynel Mehmed Paşa, 98
Ziya Paşa, 102, 105

W

- Weber, 16, 17, 18, 189, 191, 192
Witteck, 47, 48, 182, 192